

Gulhayo QUZMANOVA,
Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika Instituti o'qituvchisi
E-mail: kuzmanovagulhayo@gmail.com

Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti "Algebra va matematik analiz" kafedrasida dotsenti A.J.Seytov, Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti dotsenti, p.f.f.d (PhD) D.M.Maxmudova tahriri ostida

ROLE OF LEARNING STEPS IN STUDENTS IN MATHEMATICAL ANALYSIS OF TEXT PROBLEMS

Abstract

In this article, the analysis of word problems studied in general education schools is important to clarify the specifics of the stages (educational, empirical, systematic and creative) in the process of problem solving, problem solving methods and explanatory methods

Key words: Problem, mathematics, lesson, student, school, knowledge, skill, educational, creative, learning, stage, solution, condition, practical

РОЛЬ УЧЕБНЫХ ЭТАПОВ В УЧАЩИХСЯ МАТЕМАТИЧЕСКОМ АНАЛИЗЕ ТЕКСТОВЫХ ЗАДАЧ

Аннотация

В данной статье анализ текстовых задач, изучаемых в общеобразовательных школах, важен для уточнения специфики этапов (образовательного, эмпирического, систематического и творческого) в процессе решения проблем, методов решения проблем и объяснительных методов

Ключевые слова: Проблема, математика, урок, ученик, школа, знания, умение, образовательное, творческое, обучение, этап, решение, условие, практическое

O'QUVCHILARNING MATEMATIKADAN MATNLI MASALALARNI TAHLIL QILISHDA, MASALALARNI O'QITISH BOSQICHLARINING O'RNI

Annotatsiya

Ushbu maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'rganiladigan matnli masalalarni tahlil qilishda, masalalarni o'qitish jarayonida ajratilgan (ta'limiy, empirik, tizimlilik va ijodiy) bosqichlarni o'ziga xos xususiyatlarini, masalani yechish usullari hamda tushuntirish uslublarini takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: Masala, matematika, dars, o'quvchi, maktab, bilim, ko'nikma, ta'limiy, ijodiy, o'rgatish, bosqich, yechim, shart, amaliy.

Kirish. Jahonda matematika fanini rivojlanishi hamda uning jamiyat taraqqiyotidagi ijobiy ta'siridan kelib chiqib, fanni Oliy va o'rta maxsus hamda umumiy o'rta ta'lim maktablarida innovatsion texnologiyalar, dedaktik materiallar va o'qitishning yangi usullaridan keng foydalanib, o'quvchilarni kreativlik sifatlarini yanada rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu borada, jahonning bir qator mamlakatlarida, jumladan Fillandiya, Xitoy, Rossiya Federatsiyasi, AQSH, Germaniya, Fransiya, Ispaniya, Yaponiya, Ukraina, Qozog'iston, Qirg'iziston va O'zbekistonda umumiy o'rta ta'lim maktablarida "Matematika" fanini zamonaviy talablar darajasida o'qitish, yosh avlodni ma'naviy-axloqiy va intellektual salohiyatini rivojlantirishni yuqori darajaga ko'tarish, o'quv-tarbiya jarayonida ta'limning innovatsion shakllari va usullarini joriy etish dolzarb muammlardan biri hisoblanadi

-Mavzuga oid adabiyotning tahlili (Literature review). Umumiy o'rta ta'lim maktablari matematika darslarida matnli masalalar muhim o'rin egallaydi. Matnli masalalarni tasnifi bilan ko'plab olimlar shug'ullanganlar. Quyida maktab matematika kursidagi o'rganiladigan matnli masalalarni ko'rinishlari va ularning turlarining nazariy va amaliy xususiyatlarini ham matematik tilda talqin qilib berganlar. "Inson o'z oldiga hamda insonlar uning oldiga qo'yadigan masalalar, hayotiy vaziyatlar, uning butun faoliyati va hayotiga yo'naltiradi". Inson masalalar bilan hayotda, turli o'quv fanlarini o'rganishda to'qnash keladi [7].

Turli bilim sohalarida psixologiya, pedagogika, matematika, matematika o'qitish metodikasida masala

tushunchasi mazmuni muammosini G.A. Ball, YU.M. Kolyagin, L.M. Fridman, P.M. Erdniev va boshqalar tadqiq etishgan. "Masala" tushunchasiga mualliflar yondashuvi shuni ko'rsatadiki ular sub'ekt va masala o'rtasidagi munosabat turiga yondashadilar. Talqinlarning birida masalani sub'ekt amallar bajaruvchisi sifatida qaralsa boshqa talqinlarda esa sub'ekt masala tushunchasi kiritilmaydi.

Masala deganda biz ko'rsatilgan shart va undan kelib chiquvchi natijalarga tayangan holda sub'ekt bajarishi lozim bo'lgan topshiriq yoki javob topish lozim bo'lgan savolni tushunamiz.

S.Kulabukova, F.F.Lisenkolarning maktab algebra kursi matnli masalalarining tasnifi masalalarni 6 guruhga ajratilgan, "qismga doir", "ishga doir", "harakatga doir", "foizga doir", "konsentratsiyaga doir", "progressiyaga doir", "iqtisodiy" mazmundagi masalalar [2]. AQSH olimlaridan S. R. Povelning "The Journal of Mathematical Behavior" nomli jurnalni 2020-yil iyul oyidagi 58 sonida "Matematikada o'quvchilarning matnli masalalarni tahlil qilishga doir topshiriqlarni bajarishdagi qiyinchiliklar" nomli maqolasida matnli masalalarni tahlil qilishda o'quvchilarning qiyinchiliklarini bartaraf etish vazifalari o'quvchilarning masalalarni yechish samaradorligini oshirish haqida to'xtalib o'tilgan [3]. Germaniyalik olimlardan S. Piel, C. Schuchartlarning "International Journal Of Educational Research" nomli jurnalni 2020-yil iyun oyidagi 66 sonida "Matematikadan matnli masalalarni kelib chiqishi va ularni echishda kundalik bilimlarni roli" nomli maqolasida Xalqaro tadqiqotlarning o'quvchilar bilimini oshirishga xizmat

qilishidagi o'rni. TIMSS xalqaro tadqiqotchilik dasturi orqali o'quvchilarning matematik savodxonligini oshirishda matnli masalalarni o'rni ko'rsatilgan [4].

- **Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).** O'zbekiston Respublikasida hozirgi paytda umumiy o'rta ta'limni modernizatsiyalash, professional kadrlarni tayyorlash, moddiy-texnika bazasini mustahkamlash orqali yoshlarga ta'lim-tarbiya berish hamda umumiy o'rta ta'lim maktab matematika darslarida matnli masala tushunchasi uni mazmun mohiyatini o'quvchilarga tushuntirishda, masalalarni ko'rinishlari, o'qitish va yechish bosqichlari hamda yechish usullarini innovatsion takomillashtirish yo'llarini ishlab chiqishga doir chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida «o'qitish usullarini takomillashtirish, ta'lim-tarbiya jarayoniga klaster usuli asosida shakllantirish va uni amalga oshirish jarayonini tamoyillarini bosqichma-bosqich tatbiq etish, muqobil yondashuvlarni o'rganishga va ilmiy asoslashga yo'naltirilgan amaliy xarakterdagi ilmiy izlanishlarni rivojlantirish, zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanishni kengaytirish» [10] kabi ustuvor vazifalar belgilangan. Mazkur vazifalarni amalga oshirish, jumladan Uchunchi Renessans jarayonida umumiy o'rta ta'limni innovatsion rivojlantirish, ta'lim sifatiga erishish va ta'lim oluvchilarning bilimdonlik darajasini xalqora talablarga yetkazishda matematika darslarida matnli masalalarni o'qitish bosqichlarini innovatsion takomillashtirish bo'yicha chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Jumladan umumiy o'rta ta'lim maktablarida Matematika fanidan matnli masalalarni yechishni o'rgatish bilan quyidagi vazifalar amalga oshiriladi:

o'quvchilarga matnli masalalar bo'yicha zaruriy bilim, ko'nikma va malaka beriladi;

matnli masalalarni yechishni o'rgatish bilan o'quvchilarni mustaqil fikrlash ko'nikmasi shakllantiriladi;

matnli masalalar vositasida o'quvchilarning tahlil qilish qobiliyatlarini rivojlantiriladi.

Matnli masalalarni o'rganish natijasida ularning kundalik faoliyati davomidagi muammoli vaziyatlarini tahlil qiladi

Matnli masala natijasida o'quvchilarning ishlab chiqarish va tadbirkorlik sohalaridagi bilim ko'nikmalari yanada takomillashtiriladi.

- **Tahlil va natijalar (Analysis and results).** E'tibor berilsa, matnli masalalar vositasida o'quvchilar mustaqil fikrlashga o'rganadi va shu bilan ularning tahlil qilish qobiliyatlarini rivojlanadi. Matematika fanidan matnli masalalarni yechish metodikasini yangicha yondashuvlar va texnologiyalar asosida takomillashtirish muhim vazifa bo'lib turibdi. Mazkur o'rinda ana shu vazifalardan kelib chiqib umumiy o'rta ta'lim maktablarida matnli masalalarni o'qitish jarayonini shartli ravishda quyidagi bosqichlarga ajratish mumkin.

1) Ta'limiy bosqichi: 2-4- sinflar;

2) Empirik bosqichi: 5-6-sinflar;

3) Tizimlilik bosqichi: 7-9-sinflar;

4) Ijodiy bosqich: 10-11-sinflar [4].

Har bir bosqich o'ziga xos xususiyatlari va yeshich usullari hamda o'qitish uslublari bilan bir-biridan farq qiladi. Quyida ularning qisqacha tahliliga to'xtalib o'tamiz.

Ta'lim bosqichi [8] Ta'lim bosqichida 2-4-sinflar yakunida o'quvchilar;

matnli matematik masalalarning farqli jihatlari;

masalalarning qisqa shartini tuzishning turli usullari haqida;

masalani yechishning ratsional va ratsional bo'lmagan uslublari haqida;

masalalarni yechishning arifmetik va algebraik usullari haqida;

masalalarni ularning matematik mazmuniga ko'ra tasniflash imkoniyatlari haqida tasavvurga ega bo'lishlari lozim.

Masalaning tarkib toptiruvchilari: shart, savol, birliklar, izlanuvchilarni bilishi lozim;

-matnli masala ekanligini aniqlash;

-masala elementlarini ajratish;

-matnda yetishmayotgan elementlar bilan to'ldirib uni masalaga aylantirish;

-turlicha shakllantirilgan masalalar o'rtasida moslik o'rnatish, murakkab turdagi masalalarni soddaroq masalaga aylantirish.

-masala savolidan boshlab masala matnini tahlil qilish, uni yechish uchun zarur amallar sonini va ularning tartibini aniqlash;

-masalalar yechimini amallarga ko'ra savollar yoki tushuntirishlar hamda murakkab ifodalar bilan yozish.

2. Empirik bosqichi. Matnli masalalarni yechish an'anaviy tarzda 5-6-sinflarda asosiy o'quv faoliyatlarini ko'rinishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu bosqichda maktab o'quvchilarida mantiqiy fikrlash, mavhumlashtirish, matematik modellashtirish, elementar ko'nikmalarni rivojlantiradi. 6-sinf o'quvchilari dasturida ko'zda tutilgan quyidagi masalalarni yecha olishlari lozim [5].

“ga ko'p”, “karra ko'p”, “ga kam”, “karra kam” munosabatlar mohiyatini anglab yetishni talab qiluvchi, hamda o'quvchilarga ma'lum bo'lgan kattaliklar (tezlik, vaqt va masofa, mahsulotning narxi, hajmi, va qiymati va boshqalar) o'rtasidagi bog'liqliklarga doir masalalar.

algebraik usulda yechiluvchi masala;

proporsiya usulidan foydalanib yechiluvchi masalalar;

foizga oid masalalarning uchta ko'rinishi; qandaydir kattaliklarning bir necha foizlarni topish; agar sonning bir necha foizlari ma'lum bo'lsa, uni topish, bir son ikkinchisining necha foizi ekanligini topish.

3. Tizimlilik bosqichi. Bu bosqich 9-sinf oxirida o'quvchilar dasturda ko'zda tutilgan quyidagi masalalarni yecha olishlari lozim [6]

“Qism, qorishma, foizga doir” masalalarni;

harakarga doir masalalar; ikki jismni qarama – qarshi harakatiga doir masalalar; ikki jismning bir yo'nalishdagi harakati (harakat bir vaqtda turli punktlardan boshlanadi, harakat vaqti turli vaqtda bir punktdan boshlanadi); ikki jismning qarama – qarshi yo'nalishlarda harakatiga doir masalalar, daryo harakatiga doir masalalar;

turli jarayonlar bilan bog'liq masalalar (ish, hovuzning to'lishi va bo'sh bo'lishi) arifmetik usul, algebraik usul va ba'zi maxsus usullar, misol uchun geometrik masalalar.

4. Ijodiy bosqich [7] Mazkur bosqich yakunida 10-11-sinflarda maktab o'quvchilari matnli masalalarni yechish malakalarini ko'proq qo'shimcha kurslarda rivojlantiradilar O'qituvchilar, o'quvchilarni parametrik, iqtisodiy mazmundagi masalalarni yechishga jalb qiladi. O'qituvchining vazifasi elementar amallarni (tahlil va sentiz, taqqoslash va analogiya, sinflashtirish va bosh) shakllantirish, yechimni turli variantlarida va nostandart g'oyalarni ilgari surishda namoyon bo'luvchi faollik va nostandart fikrlashni tarbiyalashdan iborat.

-Xulosa

va

takliflar

(Conclusion/Recommendations). Matnli masalalar elementar matematikaning an'anaviy bo'limidir. Bunday turdagi masalalarni echish o'quvchilarda fikrlash, diqqat va kuzatuvchanlik, kichik tadqiqotlarni mustaqil amalga oshirish, ko'nikmalarini rivojlantirish imkonini beradi. Matnli masalalarga berilgan nazariy tahlillar uning ta'limiy, tarbiyaviy va ma'naviy xususiyatlarini ochib beradi hamda o'quvchilarda hayot, nazariya va amaliyotni bir-biriga bog'lash ko'nikmalarini shakllantiradi. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'quvchilarga matnli masalalarga doir bilim va

ko'nikmalarini shakllantirish, bugungi fan va texnologiyalar rivojlanayotgan bir paytda masalalarni echish orqali ularda ishlab chiqarish va tadbirkorlik sohalarida balki boshqa fanlar doir bilimlarini ham mustahkamlashga vosita bo'lib xizmat qiladi. SHu bois masalalarni echish jarayonini sinflar kesimida bosqichlarga ajratish, har bir bosqichga mos echish usulini tanlash hamda tanlangan usullarni o'quvchilarga tushuntirish, o'qitishda qulay metodlardan foydalanish hamda yangi metodlarni ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

Masalalarni sinflar kesimida bosqichlarga ajratish (tizimlilik, emperik) o'quvchilarni yosh, jismoniy, ruhiy xususiyatlari hamda fikrlash, xotirasi, nutqi, hisoblash tezkorligi, masalani o'qishi va tez mulohaza qilishi bilan bog'liq holda ajratilgan. Qaysi bosqichda masalalarni echishni qanday (algebraic, arifmetik, geometric va grafik) usulini tanlash bo'ladi va uni o'quvchiga qanday metoddan (vizual tasvir, ma'ruza, aqliy hujum, klaster, zinama-zina) foydalanib, masalalarni echish jaryonlari orasidagi bogliqliklarni baholaydi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Farmoni O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarining rivojlantirish chora tadbirlari to'g'risi" da [2020y. 16.11]
2. Н.И. Авилов, Е.А. Войта, С.В. Дерезин; под ред. С.Ю. Кулабухова, Ф.Ф. Лысенко. Математика. Подготовка к ЕГЭ-2017. Профильный уровень. 40 тренировочных вариантов по демоверсии 2017 / - Ростов н/Д. : Легион, 2016 - 384 с.
3. S. R. Povelning Analyzing the word-problem performance and strategies of students experiencing mathematics difficulty "The Journal of Mathematical Behavior" nomli jurnalni 2020-yil iyul oyidagi 58 sonida 1-2 b
4. S. Piel, C. Schuchartlarning Social origin and success in answering mathematical word problems: The role of everyday knowledge
5. "International Journal Of Educational Research" nomli jurnalni 2020-yil iyun oyidagi 66 sonida 2-3 b
6. Вилутис А.С. Текстовые задачи в курсе средней школы. М. :Чистые пруды, 2014 (Библиотечка «Первого сентября». Выпуск 39).С. 35 - 41.
7. Кочагина М.Н., Кочагин В.В. «Малое ЕГЭ» по математике: 9 класс – М: Эксмо, 2008.
8. . Шевкин А.В. Текстовые задачи по математике: 7-11 классы. – М. ИЛЕКСА. – 2011, 208 с.
9. N.U.Bekboyeva. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi. O'qituvchi-1996 y, 276-279 b.
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019- yil 29- apreldagi «O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'rida »gi ПФ-5712-sonli Farmoni. – Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 06/19/5712/3034-сон, 29.04.2019 y.

УДК: 37.013.04

Нодир НАРБЕКОВ,
Жиззах политехника институты катта ўқитувчиси
E-mail: nodirnorbekov@gmail.com

ЖДПИ “Умумий педагогика” кафедраси мудири, п.ф.н., доц. Кушвақтов Н.Х. тақризи остида

ТАЛАБАЛАРНИ ИННОВАЦИОН МУҲАНДИСЛИК ФАОЛИЯТИГА ТАЙЁРЛАШДА ТАЪЛИМ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ АҲАМИЯТИ

Аннотация

Ушбу мақолада ижтимоий тараққиётнинг ҳозирги босқичида ўқув жараёнини юқори даражада амалга оширишда инновацион технологияларнинг жорий қилиниши, таълимни янада самаралироқ бўлиши ҳамда талабаларнинг инновацион муҳандислик фаолиятга тайёрлашнинг айрим жиҳатлари ҳақида сўз юритилади.

Калит сўзлар: инновацион технологиялар, инновацион фаолият, интерфаол таълим, “Кластер”, “VEN” диаграммаси, “Биламан. Билишни ҳоҳлайман. Билиб олдим”.

ЗНАЧЕНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ПОДГОТОВКЕ СТУДЕНТОВ К ИННОВАЦИОННОЙ ИНЖЕНЕРНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация

В статье рассматривается внедрение инновационных технологий в реализацию образовательного процесса на высоком уровне в современном этапе общественного развития, более эффективное обучение и некоторые аспекты подготовки студентов к инновационной инженерной деятельности.

Ключевые слова: инновационные технологии, инновационная деятельность, интерактивное обучение, «Кластер», диаграмма «VENN», «Я знаю. Я хочу знать. Я узнал».

THE IMPORTANCE OF USING EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN PREPARING STUDENTS FOR INNOVATIVE ENGINEERING ACTIVITIES

Annotation

The article discusses the introduction of innovative technologies in the implementation of the educational process at a high level at the present stage of social development, more effective teaching and some aspects of preparing students for innovative engineering activities.

Key words: innovative technologies, innovative activities, interactive learning, “Cluster”, “VENN” diagram, “I know. I want to know. I found out.”.

Ўзбекистонда ижтимоий, иқтисодий, сиёсий соҳаларда бўлгани каби таълим соҳасида ҳам кенг қўламли чуқур ислохотлар амалга оширилмоқда. Таълим тараққиётини жаҳон андозалари асосида қайта ташкил этишга киришилди. Натижада “Таълим тўғрисида” ги Қонуни, унинг мантиқий давоми бўлган бошқа бир қатор таълимга оид давлат мезонларининг қабул қилиниши жамиятда узлуксиз таълим тизимининг узвийлигини жорий этиш, таълим муассасалари фаолиятларининг сифат жиҳатидан янада самарадорлигини такомиллаштириш ҳамда таълим мазмунини жаҳон таълим стандартлари даражасида ташкил этиш, таълим жараёнининг фаол субъекти ва объектлари бўлган ўқитувчи ва талаба ўртасидаги муносабат моҳиятининг янгича мазмун йўналиши ва ғояга асосланиши зарурлигини ҳам кўрсатиб берди.

Таълимни инновацион технологиялар асосида ташкил этиш, ахборот-коммуникация воситалари ва интерфаол усуллардан фойдаланиш давр талабидир.

Муҳандислик ва инновация ажралмас тушунчалардир. Бу муносабатлар муҳандисларнинг иш жойларида, муҳандислик тадқиқотлари ва ишлаб чиқиш жараёнларида намоён бўлади, лекин муҳандисларни ўқитиш услублари ҳам мавжуд. Замонавий талабаларга кўра муҳандислик соҳасида ўқитиш усуллари янгиланган муҳим ҳисобланади [5].

Таълимга хос муҳим жиҳатлардан бири - педагог фаолиятининг инновацион характер касб этишига эришиш саналади. Ривожланган хорижий мамлакатларда педагог фаолиятининг инновацион характер касб этишига эришиш масаласи ўтган асрнинг 60-йилларидан бошлаб жиддий ўрганила бошлаган. Хусусан, Х.Барнет, Ж.Бассет, Д.Гамильтон, Н.Гросс, Р.Карлсон, М. Майлз, А.Хейвлок, Д.Чен, Р.Эдем, Ф.Н. Гонаболин, С.М. Годнин, В.И.Загвязинский, В.А.Кан-Калик, Н.В.Кузьмина ҳамда В.А.Сластенин каби тадқиқотчилар томонидан олиб борилган ишларда инновацион фаолият, педагогик фаолиятга инновацион ёндашиш, инновацион ғояларни асослаш ва уларни амалиётга самарали тадбиқ этиш, хорижий мамлакатлар ҳамда республикада яратилган педагогик инновациялардан хабардор билиш орқали педагог фаолиятида улардан фаол фойдаланиш борасидаги амалий ҳаракатлар мазмунини ёритилган.

Моҳиятига кўра инновациялар муносабат ёки жараёнга янгилик киритишнинг динамик тизими саналади. Ўз-ўзидан тизим сифатида янгилик киритириш муносабат ёки жараённинг, биринчидан, ички мантигини, иккинчидан, киритилаётган янгиликнинг муайян вақт оралиғида изчил ривожланиши ва атроф-муҳитга кўрсатадиган ўзаро таъсирини ифодалайди.

В.А.Сластенин инновацияни янгилик яратиш, кенг ёйиш ва фойдаланишга қаратилган мақсадга мувофиқ, йўналтирилган жараёни мажмуи деб билади.

Муаллифнинг фикрига кўра ҳар қандай инновация янги воситалар ёрдамида ижтимоий субъектларнинг эҳтиёжини қондириш ва интилишларини рағбатлантириш мақсадини кўзлайди [4].

Фан ва техника соҳасидаги янгиликларнинг жадал ривожланиши, таълим жараёнини инновацион таълим технологиялари ёрдамида самаралироқ ташкил этилишини талаб қилади. Инновацион технологиялар нафақат академик ҳаракатчанликни, жаҳон илмий ва таълим маконининг тизимига интеграциясини, иқтисодий жиҳатдан мақбул таълим тизимини яратишга, таълим корпоративлиги даражасини оширишга, балки турли даражадаги таълим тармоқлари ўртасидаги алоқаларни мустаҳкамлашга ёрдам беради. Бунинг учун биринчи ўринга, кўп миқдордаги билимларни тўплаш эмас, балки уни кундалик ҳаётда қўллаш қобилияти муҳим ҳисобланади [2].

Инновация - муайян тизимнинг ички тузилишини ўзгартиришга қаратилган фаолият.

“Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” да кўрсатилишича, инновация қуйидагича мазмун ва тушунчаларга эга: “Инновация (ингл. “инновативас” - киритилган янгилик, ихтиро) - 1) техника ва технология авлодларини алмаштиришни таъминлаш учун иқтисодиётга сарфланган маблағлар; 2) илмий-техника ютуқлари ва илғор тажрибаларга асосланган техника, технология, бошқариш ва меҳнатни ташкил этиш каби соҳалардаги янгиликлар, шунингдек, уларнинг турли соҳалар ва фаолият доираларида қўлланиши” [8].

Таълимда инновацион технологиялар нафақат ўқитишда интерфаол технологияларни, балки лойиҳаларга асосланган ўқитиш технологияларини қўллаш, шунингдек, ўқув жараёнига ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш ҳисобланади.

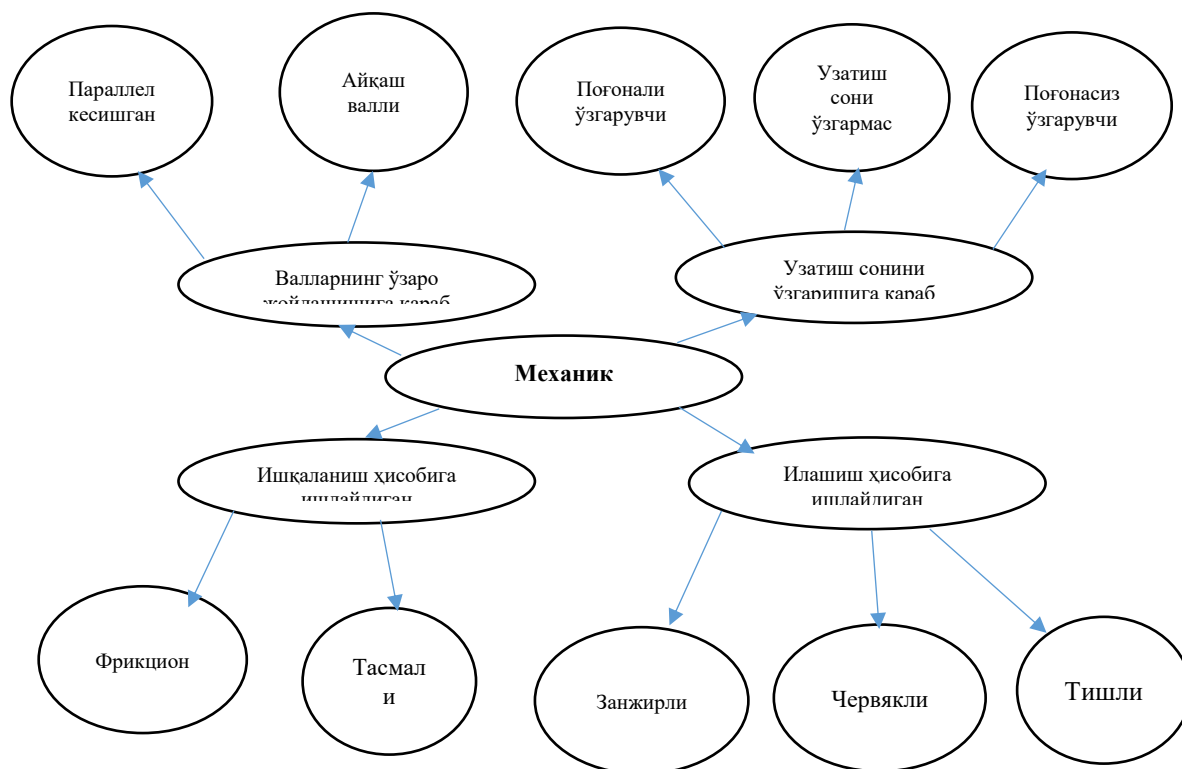
Интерфаол таълим - бу ўқитувчи ва талабалар ўртасидаги муносабатлар ривожланишининг психологиясига асосланган ва ижодий, самарали фикрлаш, ҳулқ-атвор ва мулоқот орқали билимларни ўзлаштириш, шунингдек, ўзаро муносабатлар ва ўзаро таъсир орқали қўикма ва малакаларни шакллантириш усули сифатида қараладиган ўқув жараёнидир. Ўқув жараёнини шундай ташкил этиш керакки, талабалар турли муаммоли вазиятлар ва берилган маълумотни таҳлил қилиб, мулоқот қилишни, танқидий фикрлашни ва қўйилган муаммоларни ҳал қилишни ўргансин. Ўқитишда интерфаол технологиялардан фойдаланиш ўқитувчи ва талабаларга ролларни ўзгартиришга имкон беради [7].

Инновацион технологиялар - таълимнинг янги шакллари ва усулларини амалга ошириш воситаси ҳисобланади. Замонавий жамиятнинг глобал ахборотлаштиришга ўтиши замонавий таълим муассасаларида ахборот технологияларидан кенг фойдаланишни талаб қилади, чунки айнан ахборот-коммуникация технологиялари (АКТ) таълим муассасаларига таълимнинг инновацион мақомини олиш имкониятини беради [6]. Таълим амалиётига электрон дарсликлар ва кундаликлар, “Moodle” тизимидан самарали фойдаланиш, интерактив доскалар ва бошқа замонавий дидактик воситаларни жорий этиш ўқитишнинг сифат жиҳатидан янги босқичга кўтарилишига ва улардан фойдаланиш орқали қисқа вақт ичида яхшироқ таълим натижаларига эришишига имкон беради. [2].

Замонавий таълимни ташкил этишга қўйиладиган муҳим талаблардан бири ортиқча руҳий ва жисмоний куч сарф этмай, қисқа вақт ичида юксак натижаларга эришишдир. Муайян назарий билимларни талабаларга етказиб бериш, уларда маълум фаолият юзасидан кўникма ва малакаларни ҳосил қилиш, шунингдек, талабалар фаолиятини назорат қилиш улар томонидан эгалланган билим, кўникма ва малака даражасини баҳолаш ўқувчидан юксак педагогик маҳорат ҳамда таълим жараёнига нисбатан янгича ёндашувни талаб этади [9].

Ҳар бир машғулотда инновацион технологиянинг ўтилатган мавзуга мос қўлай бўлган методларидан фойдаланиш лозим. Қуйида олий таълим муассасаларида ўқитиладиган “Техник механика” фанидаги “Механик узатмалар” мавзусини ўқитишда инновацион таълим технологияларидан фойдаланиш йўллари ёритилади. “Механик узатмалар” мавзусини ўқитишда “Кластер” методидан қуйидагича фойдаланиш мумкин.

“Кластер” (Тармоқлар) методи - талабаларни мантикий фикрлашга, умумий фикр доирасини кенгайтиришга, атамалар, тушунчалар ва воқеаларнинг бир - бири билан боғлиқлигини англаб олишга ўргатувчи метод ҳисобланади. Бу методдан асосан дарснинг якуний қисмида ёки боб юзасидан такрорлаш ўтказилганда, умуман, аввал эгаллаган билимларини такрорлаш ва мустаҳкамлаш мақсадида фойдаланиш мумкин. Кластер (тутам, боғлам) ахборот харитасини тузиш йўли. Барча тузилманинг моҳиятини марказлаштириш ва аниқлаш учун қандайдир бирор асосий омил атрофида ғояларни йиғиш вазифасини бажаради (1-расм).

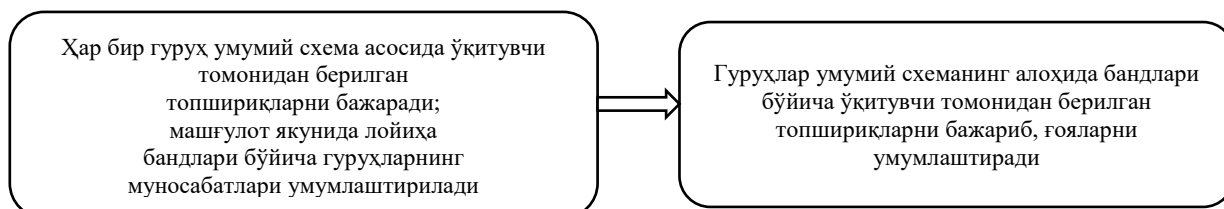
1-расм. Механик узатмалар кластери

“Биламан. Билишни хоҳлайман. Билиб олдим” методи - тахсил олувчиларга муайян мавзулар бўйича билимлари даражасини баҳолай олиш имконини беришга қаратилган интерфаол метод [3].

“Биламан. Билишни хоҳлайман. Билиб олдим” (БББ) методи - талабаларга муайян мавзулар бўйича

билимлари даражасини баҳолай олиш имконини беради. Уни қўллашда талабалар гуруҳ ёки жамоада ишлашлари мумкин. Гуруҳда ишлашда машғулот якунида гуруҳлар томонидан бажарилган ишлар таҳлил қилинади [1].

Гуруҳлар фаолияти қуйидаги кўринишда ташкил этилиши мумкин:

Ўқув фаолияти бевосита ёзув тахтаси ёки иш қоғозида ўз аксини топган қуйидаги схема асосида ташкил этилади (2-расм):

2-расм. Узатмалар мавзусига Б/Б/Б методи қўллаш

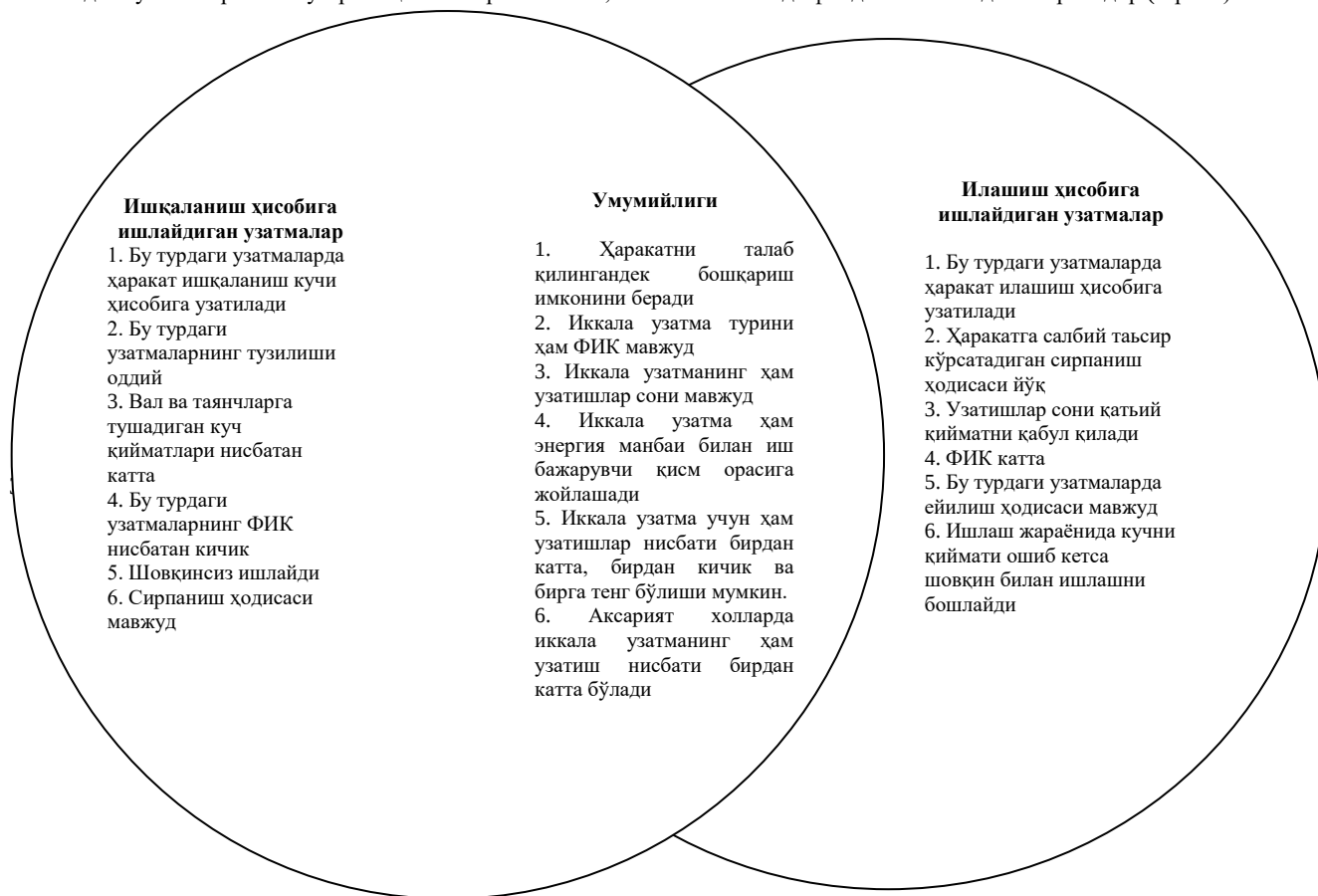
“Вен диаграммаси” стратегияси (методи) - ушбу стратегия тахсил олувчиларда мавзуга нисбатан таҳлилий ёндашув, айрим қисмлар негизида мавзунинг умумий моҳиятини ўзлаштириш

умумлаштириш кўникмаларини ҳосил қилишга йўналтирилади.

“Венн диаграммаси” методи - талабаларда мавзуга нисбатан таҳлилий ёндашув, айрим қисмлар негизида мавзунинг умумий моҳиятини ўзлаштириш (синтезлаш)

кўникмаларини ҳосил қилишга йўналтирилади. У кичик гуруҳларни шакллантириш асосида аниқ схема бўйича амалга оширилади. “Венн диаграммаси” талабалар томонидан ўзлаштирилган ўзаро яқин назарий билим,

маълумот ёки далилларни қиёсий таҳлил этишга ёрдам беради. Ундан муайян бўлим ёки боблар бўйича якуний дарсларни ташкил этишда фойдаланиш янада самаралидир (3-расм).

Шундай қилиб, инновацион таълим технологиялари таълим сифатини яхшилаш, унинг самарадорлигини ошириш, ўқитувчи, талаба, талабалар гуруҳи, шунингдек, жамоа ўртасида ўзаро ҳамкорликни қарор топтириш, ғоявий ва руҳий бирликка эришиш, ягона мақсад сари интилиш, ҳар бир таълим олувчи (ўқувчи, талаба) нинг ички имкониятларини рўёбга чиқариш, шахс сифатида намоён бўлиши учун зарур шарт-шароит ҳамда муҳитни яратишда катта имкониятларга эга.

Инновацион таълим ўз моҳиятига кўра таълим мақсадларни амалга оширишда маълум даражада самарадорликка эришишни таъминлайди. Энг муҳими ўқитувчилар методларни танлашда ўрганилаётган мавзу, муаммо ёки ҳал қилиниши лозим бўлган масалага эътибор қаратишлари лозим. Қолаверса, ушбу методларни қўллашда талабаларнинг ёш, психологик хусусиятлари, дунёқараш даражаси, ҳаётий тажрибалари инобатга олинса, дарс самарадорлиги янада ошади.

АДАБИЁТЛАР

1. Инновацион таълим технологиялари/Муслимов Н.А., Усмонбоева М.Х., Сайфуров Д.М., Тўраев А.Б. – Тошкент: 2015. – 208 бет.
2. Раимбекова Г. К. Современные инновационные технологии в школьном образовании //Проблемы и перспективы развития образования: материалы VIII междунар. науч. конф. (г. Краснодар, февраль 2016 г.). Краснодар: Новация, 2016. С. 179 – 183.
3. Р.Х.Джурасов ва бошқалар. Педагогик атамалар луғати. Т.: 2008 й. 136 бет
4. Сластенин В. А., Л. С. Подымова. Педагогика: Инновационная деятельность. – М.: ИЧП «Издательство Магистр», 1977. – 308 с.
5. F. J. Garsiya-Penalvo, A. Sarasa Kabezuelo, J. L. Syerra Gonsales, Innovating in the Engineering Processes: Engineering as a Means of Innovation, IEEE Revista Iberoamericana de Tecnologías del Aprendizaje (IEEE RITA), 9(4), 2014, pp. 131–132.
6. Horizon Report Europe: 2014 Schools Edition. Publications Office of the European Union, & Austin, Texas: The New Media Consortium, 2014. 54 p. DOI: 10.2791/83258.
7. Sharples M., Adams A. & others (2015). Innovating Pedagogy 2015: Open University. Innovation Re-port 4. Milton Keynes: The Open University. 42 p.
8. O'zbekiston Milliy entsiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti. T.: 2006, - 199 b.
9. Қурбонова З.М., Шаков В.М. “Назарий механика фанини ўқитишдаги инновацион таълим – талабанинг муваффақиятли таълими гарови”. Таълим технологиялари журна. 2019, 7 (80). 44-50 бетлар.

Закия НАРИМБЕТОВА,
Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институтини ўқитувчиси
E-mail: z.narimbetova@cspi.uz

Физика-математика фанлари доктори Турсунов И.Г. тақризи асосида

УМУМИЙ ЎРТА ТАЪЛИМ МАКТАБЛАРИДА ГЕОМЕТРИЯ ФАНИНИ ЎҚИТИШНИНГ МЕЪЁРИЙ ФАКТОРЛАРИ

Аннотация

Мақолада умумий ўрта таълим мактабларида Геометрия фанини ўқитишнинг меъёрий факторлари таҳлил этилган ва мазкур масала бўйича методик тавсиялар берилган

Калит сўзлар: умумий, ўрта, таълим, мактаб, Геометрия, фан, ўқитиш, билим, кўникма, малака, фактор, меъёр.

НОРМАТИВНЫЕ ФАКТОРЫ ОБУЧЕНИЕ ПРЕДМЕТА ГЕОМЕТРИЯ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Аннотация

В статье анализируются нормативные факторы обучения предмета Геометрия в общеобразовательных школах и даны методические рекомендации по данному вопросу.

Ключевые слова: общей, средней, образование, школа, геометрия, предмет, обучение, знание, навыка, умение, факторы, нормативные.

METHODS OF TEACHING GEOMETRY IN GENERAL SECONDARY SCHOOLS

Annotation

The article analyzes the normative factors of teaching geometry in general secondary schools and provides methodological recommendations on this issue.

Key words: general, secondary, education, school, geometry, subject, teaching, knowledge, skill, ability, factor, norm.

Кириш. Ўзбекистонда таълим тизимини ислох қилиш ва унинг сифат самарадорлигига эришиш жараёни кечмоқда. Бунда ўқув фанларини ўқитишни замонавийлаштириш, уларнинг методикасини янгилаш ва ўқувчиларнинг ўзлаштиришини назорат қилиш вазифалари муҳим ўрин тутди. Шу жиҳатдан умумий ўрта таълим мактабларида, жумладан, 10-11 синфларида Геометрия фанини ўқитиш методикасини такомиллаштириш ва бунда ахборот-коммуникацион технологиялари имкониятларига таяниш долзарб бўлиб турибди. Бу борада янгича ёндашувларни ишлаб чиқиш, фанни ўқитишнинг методологик асосларини кучайтириш тақозо этилади. Мазкур ўринда эътиборингизни умумий ўрта таълим мактаблари 10-11 синфларида Геометрия фанини ўқитишнинг меъёрий факторлари таҳлилиги тортамиз.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). 2022-2026 йилларга мўлжалланган “Янги Ўзбекистон стратегияси”да фаровон ҳаёт, инсон кадрланадиган жамият ва халқпарвар давлатни барпо этишда илм-фанга асосланиш асосий вазифа сифатида белгиланган[1]. Чунки мамлакатимизнинг ҳозирги инновацион ривожланиш босқичида илм-фан ютуқлари ва улар асосида ишлаб чиқиладиган тажрибаларга таяниш муҳим аҳамиятга эга. Бунда асосий эътибор қуйидагиларга қаратилаётганлиги билан диққатни тортади:

ёш авлодни инновацион ривожланиш жараёнида барча туркумдаги фанлар бўйича билимли, саводхон ва амалий кўникмали шахслар сифатида вояга етказиш;

ўқув фанларини қисқа муддатларда ўзлаштирилишига эришиш ва бунда ўзлаштирилганларни амалиётда қўллай олиш кўникмаси билан қуроллантириш;

умумий ўрта таълим босқичидаёқ фанлар туркумларининг асосий мазмунларини ўзлаштириш ва бу борада шахсий сифатларни эгаллаш;

ўқувчиларнинг назарий билимдонлик ва амалий кўникмалик сифатларига эга бўлишини таъминлаш.

Бундай ёндашув умумий ўрта таълим мактаблари ўқувчиларининг билим, кўникма ва малакаларини давлат таълим стандартлари ҳамда малака талаблари асосида шакллантириш имконини беради. Чунки бугунги кунда инновацион иқтисодиёт шарт-шароити шахснинг таянч билимларга эгаллигини рағбатлантиради. Негаки, бундай шароитда янгиланган кўп бўлиб, таълим ва тарбия жараёнида ҳам ўзгарувчанлик хусусиятлари яшовчан бўлиб бормоқда. Шу жиҳатдан умумий ўрта таълим мактабларида Математика туркумидаги, жумладан, Геометрия фанини ўқитишнинг методикасини янгилаб бориш, ривожлантириш ва бу жараёнга янги асосдаги методикаларни жорий этиш долзарб бўлиб турибди. Мазкур масалалар Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 7 майдаги ПҚ-4708-сон “Математика соҳасидаги таълим сифатини ошириш ва илмий-тадқиқотларни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори билан тасдиқланган “2020-2023 йилларда Ўзбекистон Республикасида Математика фанлари бўйича таълим сифатини яхшилаш, илмий-тадқиқотларнинг натижадорлигини ва амалий аҳамиятини оширишнинг мақсадли Дастури”да ҳам белгиланган[2].

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Мазкур қарорда Математика туркумидаги фанларни ўқитишга доир қуйидаги энг зарурий муаммолар кўрсатиб ўтилган:

биринчидан, математика таълимотининг таълим олиш босқичлари ўртасидаги узвийлик тўлиқ таъминланмаган; шу жиҳатдан умумий ўрта таълим

мактабларида Геометрия фанини ўқитишда узвийликни таъминлаш тақозо этилади;

иккинчидан, умумий ўрта таълим мактабларида Математика дарсликлари ўқувчиларнинг ёшига нисбатан фани ўзлаштиришни қийинлаштирувчи мураккаб масалалардан иборат ва бошқа фанларда ўтиладиган мавзулар билан ўйғунлаштирилмаган; шу маънода 10-11 синфларда ўқитиладиган Геометрия фанининг ўқув материалларини ўқувчиларнинг ёшига нисбатан мос равишда ишлаб чиқиш ва мавзуларнинг ўзга фанлардаги (алгебра, анализ ва ҳ.к.) турдошлири билан ўйғунлаштирилиши мақсадга мувофиқ бўлади;

учинчидан, математикага қизиқувчан, халқаро олимпиадалар ғолиблари бўлган аксарият иқтидорли ёшларимиз ҳудудлардан бўлишига қарамадан уларнинг келгуси ривожланиши учун олий таълим ва илм-фан соҳасида зарур шарт-шароит яратиб берилмаган; шу сабабли мамлакатимизнинг ҳар бир туман ва шаҳарларида ташкил этилган Математика чуқурлаштирилиб ўтилувчи умумий ўрта таълим мактаблари ўқувчилари орасидан Геометрия фани бўйича иқтидорларини аниқлаш ва уларни маҳаллий олий таълим муассасалари ўқитувчилари билан ҳамкорлигини йўлга қўйиш долзарб бўлиб турибди;

тўртинчидан, математика соҳасидаги илмий-тадқиқотнинг амалиёт ва ишлаб чиқариш билан боғлиқлиги заифлигига қолмоқда; бу ҳол Геометрия фани бўйича амалга оширилаётган назарий-методологик илмий-тадқиқотларни амалиёт ва ишлаб чиқариш билан узвий боғлашни зарур ярат қилиб қўяди, бу борада бошланган ишларни чуқурлаштириш тақозо этилади;

бешинчидан, соҳадаги олимларнинг хорижий илмий ва таълим муассасалари билан алоқалари миллий математикани жаҳон миқёсига олиб чиқиш, халқаро ҳамжамиятдаги нуфузини ошириш учун етарли эмас; бу муаммо доирасида Геометрия фани бўйича ҳам долзарб масалалар мавжуд бўлиб, унга қўра, ушбу фан бўйича халқаро алоқаларни кучайтириш ва миллий тадқиқотчиликнинг ютуқларини тарғибот этиш тақозо этилади.

Эътибор берилса, қарорда белгиланган муаммолар ва вазифалар бевосита Геометрия фани ва уни умумий ўрта таълим мактабларида ўқитиш билан ҳам боғлиқдир. Бу масалада айниқса, 10-11 синфларда Геометрия фанини ўқитиш методикасини тубдан ўзлаштириш тақозо этилади.

Таъкидланган дастур асосида умумий ўрта таълим мактабларида Геометрия фанини ўқитишнинг меъёрий факторларини идрок этиш ва бу факторларга асосан талаб даражасидаги ўқитиш жараёнини ташкил этишнинг йўналишларини белгилаб олиш мумкин. Шу жиҳатдан бундай йўналишларнинг асосийларини бизнингча, қуйидагилар ташкил этади:

туман ва шаҳарларда ташкил этилган Математика фани чуқурлаштириб ўтилувчи мактабларда Геометрия фанини ўқитиш бўйича махсус гуруҳлар ва курслар ташкил этиш;

бундай таълим муассасаларини таникли мутахассислар ва ўқитувчилар таъминлаш;

мазкур ўқув жараёнини янги авлод дастурлари, ўқув адабиётлари ва дарсликлари билан таъминлаш;

иқтидорли ўқувчиларни қўллаб-қувватлаш.

Буларнинг барчаси жойларда Геометрия фанини ўқитиш методикасини ва унинг меъёрий факторларини кутилган даражада янгилаб бориш имконини беради.

Шу сабабли умумий ўрта таълим мактабларида Геометрия фанини ўқитиш методикасини замонавий талаблар даражасида такомиллаштириш долзарб

ҳисобланади. Бу ўринда эътиборингизни ана шу масаланинг меъёрий факторлари таҳлилига тортамиз.

Умумий ўрта таълим мактабларида Геометрия фанини ўқитишнинг меъёрий факторлари деганда қуйидагилар назарда тутилади:

мазкур фанини ўқитиш бўйича давлат таълим стандартлари ва малака талаблари, ўқув режа, дастур ва дарсликлари;

ушбу фанини ўқитишнинг анъанавий ва ноанъанавий методлари ҳамда технологиялари;

бу фанини ўқитиш методикасини ривожлантириш бўйича миллий ва халқаро илмий-тадқиқотчилик тажрибалари;

фанини ўқитиш бўйича тажрибали ўқитувчиларнинг индивидуал методлари.

Умумий ўрта таълим мактабларида Геометрия фанини ўқитиш бўйича янги давлат таълим стандартлари ва малака талаблари халқаро таълим дастурлари ҳамда стандартлари даражасида ишлаб чиқилмоқда[3]. Бу борадаги тасдиқланган меъёрий ҳужжатларнинг 2022-2023 ўқув йилидан амалга киритилиши мўлжалланган. Айни пайтда, Математика туркумидаги фанларни ўқитиш бўйича давлат таълим стандартлари ва малака талабларининг 2017 йили киритилган янги таҳрирдаги ҳужжатлари ҳам амалда тўхтатилган.

Умун Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 6 апрелдаги 187-сонли ўзгартиришлар киритилган “Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандартлари” амалда бўлиб, унда Геометрия фанини ўқитиш бўйича қуйидаги мақсад ва вазифалар белгиланган:

таълим, фан ва ишлаб чиқаришнинг самарали интеграциясига амал қилиш;

ўқувчиларга фан бўйича минимал назарий билим, амалий кўникма ва умумий компетенция бериш;

таълим ва унинг пировард натижалари, ўқувчиларнинг малака талабларини эгаллаганлик даражасини тизимли баҳолаш;

давлат таълим стандартлари талабларининг фанини ўқитиш бўйича таълим сифатига қўйиладиган қоидаларни халқаро таълим талабларига мувофиқлаштириб бориш.

Бу мақсад ва вазифалар асосида умумий ўрта таълим мактаблари 10-11 синфларида Геометрия фанини ўқитиш амалга оширилаётганлигини таъкидлаб ўтиш жоиз. Эътибор берилса, бу мақсад ва вазифалар негизида фанини ўқитишда янги асосларга асосланиш мавжуд.

Айни пайтда, ушбу ҳужжатда Геометрия фанини ўқитишда қуйидаги тамойилларга қатъий асосланиш ҳам белгилаб қўйилган:

ўқувчи шахси, унинг интилишлари, қобилияти ва қизиқишлари устуворлиги;

умумий ўрта таълим мазмунининг инсонпарварлиги;

давлат таълим с тандартининг таълим соҳасидаги давлат ва жамият талабларига ҳамда шахс эҳтиёжига мослиги;

умумий ўрта таълимнинг бошқа таълим турлари ва босқичлари билан узлуксизлиги ва таълим мазмунининг узвийлиги;

умумий ўрта таълим мазмунининг республикадаги барча ҳудудларда бирлиги ва яхлитлиги ва ҳ.к.

Буларнинг барчаси 10-11 синфларда Геометрия фанини ўқитишда амалиётда қўлланилиши керак. Шу сабабли мазкур синфларда Геометрия фанини ўқитишда қуйидагиларга эътибор бериш зарур ярат ҳисобланади:

фанини ўқитишнинг мазмуни, шакли, воситалари ва усулларини танлашда инновацион технологияларга асосланиш;

ўқувчиларда фанни ўрганиш ва таълим олишни давом эттириш учун умумий компетенцияларни ривожлантириш;

ривожланган хорижий мамлакатларнинг фан соҳаси бўйича меъёрларни белгилаш тажрибасидан миллий хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда фойдаланиш.

Бундай ёндашув 10-11 синфларда Геометрия фанини ўқитишда янгича асосларга таянишга олиб келади. Шу жиҳатдан бизнинг фикримизча, 10-11 синфлар Математика туркумидаги ўқув фанлари, жумладан, Геометрия фани бўйича янги давлат таълим стандартлари ва малака талабларини ишлаб чиқишда қуйидаги икки муҳим ҳужжатга асосланиш мақсадга мувофиқ бўлади:

а) Ўзбекистон Республикаси Миллий малакалар рамкаси. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 15 майдаги 287-сонли қарори билан тасдиқланган мазкур ҳужжатда малакалар рамкаси (қатъий доираси) белгилаб қўйилган. Шу жиҳатдан умумий ўрта таълим мактабларида Геометрия фанини ўқитиш бўйича давлат таълим стандартлари ва малака талабларининг янгилигини яратишда ушбу малака талаблари рамкасида белгилаб қўйилган қуйидагиларга асосланиш кутилган самарани беради:

1) билимлар мажмуини бериш:

- тақдим этилаётган маълумот ва ахборотларнинг ҳаққонийлиги;

- тақдим этилаётган билимларнинг инновациявийлиги;

- назарий ва амалий билимларнинг уйғунлиги.

2) маҳорат ва кўникмалар:

- касб вазибаларини бажаришнинг кўп вариантга эгаллиги ва уларнинг амалиёт билан боғлиқлиги;

- муайян фан бўйича ноаниқлик ва мураккабликнинг мунтазам бартараф этиб борилиши.

3) компетенциялар:

- мустақил ижро интизомига эга бўлиш;

- ўз билими ва кўникмаларини амалиётда қўллаш олиш;

- кўникма ва малакаларни шакллантиришда замонавий ёндашувларга асосланиш.

Этибор берилса, мазкур кўрсатмалар янгидан шакллантирилган умумий ўрта таълим мактабларида Геометрия фанини ўқитиш бўйича давлат таълим стандартлари ва малака талабларининг негизлари сифатида қабул қилиниши мумкин.

б) Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 7 майдаги “Математика соҳасидаги таълим сифатини ошириш ва илмий-тадқиқотларни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори. Мазкур қарорда Математика туркумидаги, жумладан, Геометрия фанини умумий ўрта таълим мактабларида ўқитиш учун белгиланган давлат таълим стандартлари ва малака талаблари бўйича муҳим вазибалар қўйилган. Уларнинг асосийлари қуйидагилардан иборат бўлиб, Геометрия фанини ўқитиш бўйича давлат таълим стандартлари ва малака талабларида акс этиши мақсадга мувофиқ бўлади:

- 10-11 синфларда Геометрия фанини ўқитишда мавзулар бўйича тўлиқ узвийликни таъминлаш;

- таълимнинг мазкур босқичида Геометрия фани бўйича бериладиган ўқув материалларининг ўқувчиларнинг қулай ўзлаштириши, қизиқиш билан муносабатда бўлиши ва мавзулар бўйича аниқ кўникмаларга эга бўлишига йўналтирилиши;

- мазкур фанни ўқитишда умумий ўрта таълим мактаби ва олий таълим муассасаси ҳамкорлиги механизмларига таяниш;

- 10-11 синфларда Геометрия фани воситасида ўзлаштирилган билим, кўникма ва малака компетенциялари қўламини аниқ белгалаб қўйиш;

- ушбу фан бўйича ўқувчиларнинг ўзлаштирганлик даражасини баҳолашнинг мутлақо янги тизимини ишлаб чиқиш.

Буларнинг барчаси Геометрия фани бўйича ишлаб чиқиладиган янги асосдаги давлат таълим стандартлари ва малака талабларини халқаро таълим дастурлари талаблари асосида яратиш имконини беради.

2. Умумий ўрта таълим мактабларида, жумладан, 10-11 синфларда геометрия фанини ўқитишнинг ўзига хос анъанавий ва ноанъанавий методлари ҳамда технологияларига амал қилиш жорий этилган. Бунда бугунги кунда қуйидаги анъанавий методлар устувор эканлиги кўзга ташланади:

тушунтириш;

ўргатиш;

йўналтириш;

баҳолаш.

Геометрия фанини ўқитишнинг бу анъанавий методлари тажрибадан ўтганлиги билан муҳим аҳамиятга эга.

Умумий ўрта таълим мактабларида Геометрия фанини ўқитишда ноанъанавий методларга асосланиш ҳам таркиб топган. Бундай ноанъанавий методларнинг асосийлари қуйидагилардан иборат:

ўқитишнинг техник воситаларига таяниш;

ўқитишнинг мустақил таълим методига устувор даражада аҳамият бериш;

ўқувчиларнинг ўзлаштирганлик даражасини мониторинг қилиб бориш;

ўқувчиларнинг билимини ўқув-техник жиҳозлар воситасида баҳолаш.

Бу ноанъанавий методлар Геометрия фани ўқув режа ва дастурларида назарда тутилган билим ҳамда амалий кўникмаларда ўқувчиларда кутилган даражада беришга асос бўлмоқда.

Геометрия фанини умумий ўрта таълим мактабларида ўқитишнинг амалдаги ўзига хос технологиялари ҳам мавжуд. Бундай технологияларнинг асосийлари қуйидагилардир:

ўқитишнинг Кейс стади технологияси;

ўқитишнинг ривожлантирувчи таълим технологияси;

ўқитишнинг техник имкониятлар технологияси;

ўқитишнинг эмперик технологияси.

Мазкур ўқитиш технологиялари умумий ўрта таълим мактабларида, жумладан, таълимнинг тўлиқ босқичи бўлган 10-11 синфларда Геометрия фанини бугунги кун талаблари асосида ўқитиш имконини бераётганлигини алоҳида таъкидлаш жоиз.

Этибор берилса, Ўзбекистон умумий ўрта таълим мактабларида Геометрия фанини ўқитишнинг ўзига хос давлат таълим стандартлари ва малака талаблари, ўқув режалари, дастурлари, дарсликлари, ўқитишнинг анъанавий ва ноанъанавий методлари ҳамда технологиялари амалда қўлланилиб келинмоқда. Айни пайтда, мазкур фанни умумий ўрта таълим мактабларида, айниқса, 10-11 синфларда ўқитиш методикасини замонавий талаблар асосида ривожлантириш зарурият бўлиб турибди. Бу зарурият қуйидагилар билан белгиланади:

Геометрия фанини ўқитиш методикасини янгилаб бориш ва ривожлантириш асосларини ишлаб чиқиш;

мазкур фан бўйича ўқувчиларнинг қизиқишларини кучайтириш, бу борадаги уларнинг лаёқат ва қобилиятларини ривожлантириш;

ушбу фан бўйича ўқувчиларнинг халқаро фан олимпиадаларида иштирокини кучайтириш ва бунинг учун фанни инновацион ёндашувлар асосида ўқитишни йўлга қўйиш;

қобилиятли ўқувчилардан келгусида Геометрия фани бўйича истеъдодли мутахассислар тайёрлаш селекциясини амалга ошириш.

Бу заруриятлар умумий ўрта таълим мактабларида Геометрия фанини ўқитиш методикасини ривожлантиришда мақсадли ёндашиш учун асос бўлади. Шу сабабли бу борада қуйидагиларга эътибор бериш кутилган самарани беради:

Умумий ўрта таълим мактабларида Геометрия фанини ўқитиш методикасини ривожлантириш бўйича миллий ва халқаро илмий-тадқиқотчилик тажрибалари ҳам мавжуд. Бунда умумий ўрта таълим мактабларида Геометрия фанини ўқитиш методикасини ривожлантириш бўйича қуйидаги миллий илмий-тадқиқотчилик тажрибаларидан фойдаланиш имкониятлари борлигини таъкидлаш жоиз:

Геометрия фани ва уни ўқитиш методологияси бўйича амалга оширилган илмий-назарий ҳамда амалий тадқиқотларнинг ҳулосаларидан фойдаланиш;

Геометрия фани бўйича тарихий-педагогик манбаларда тақдим этилган методологик тавсиялардан фойдаланиш (мисол учун, Абу Райҳон Берунийнинг “Геодезия” асарида Геометрия фани асослари ва уни ўзлаштириш омиллари бўйича муҳим тавсиялар берилган);

ушбу фан бўйича амалга оширилаётган ихтиролар ва кашфиётлардан фойдаланиш.

Фани ўқитиш бўйича бу миллий илмий-тадқиқотчилик тажрибалари биз учун таълим-тарбия жараёнида муҳим аҳамиятга эга.

Геометрия фанини умумтаълим мактабларида ўқитиш бўйича халқаро илмий-тадқиқотчилик тажрибаларидан ҳам фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади. Бундай халқаро илмий-амалий тадқиқотчиликнинг энг муҳимлари қуйидагилардир:

Геометрия фанини ўқитишда ҳар бир таълим олувчига индивидуал ёндашишга доир илмий-тадқиқотлар тавсияларидан фойдаланиш;

фани ўқитишда ишлаб чиқилган замонавий ва инновацион технологиялардан фойдаланиш;

хорижий мамлакатлар илмий ва таълим муассасаларида фаолият юритаётган илмий-амалий марказларнинг тажрибаларидан фойдаланиш.

Геометрия фанини ўқитишнинг бундай халқаро илмий-тадқиқотчилик тажрибаларидан фойдаланиш мазкур фани ўқитишнинг меъёрий факторларини идрок этишда муҳим ўрин тутди. Улар асосида фани ўқитиш

методикасини ривожлантириш йўналишларини белгилаб олиш мумкин.

Умумий ўрта таълим мактабларида Геометрия фанини ўқитиш бўйича мамлакатимизда амалий фаолиятдаги ўқитувчиларнинг ҳам ўзига хос индивидуал методлари мавжуд бўлиб, улар фани ўқитиш методикасини ривожлантириш асосларини белгилашда амалий материаллар бўлиб хизмат қилади. Бундай индивидуал методларга қуйидаги хусусиятлар хос:

фани ўқитишда ҳар бир ўқувчи билан индивидуал ишлаш;

таълим жараёнида ўқувчиларнинг ушбу фан бўйича лаёқатларини аниқлаб, улар билан гуруҳли тарзда ишлаш;

лаёқатли ўқувчиларга махсус топшириқлар ва вазифалар бериш.

Бундан индивидуал тажрибалар амалий фаолиятдаги ўқитувчиларнинг йиллаб давом этган касбий фаолиятида таркиб топган. Шу сабабли бундай тажрибалар умумий ўрта таълим мактабларида, айниқса, 10-11 синфларда геометрия фанини ўқитиш методикасини амалий ривожлантириш асосларини белгилаб олишда таянч материал ҳисобланади.

Эътибор берилса, умумий ўрта таълим мактабларида геометрия фанини ўқитишнинг меъёрий факторлари ўзига хос хусусиятларга эгаллиги билан диққатни тортади. Аввало бу факторлар асосида фани ўқитиш муваффақиятли амалга оширилмоқда, қолаверса, бу факторларнинг таҳлили фани ўқитиш методикасини янгилаш ва ривожлантириш заруриятини кўрсатади. Шу сабабли бизнинг ёндашувимизга кўра, бу борада махсус тадқиқот ишлари амалга оширилиши ҳамда фани ўқитиш методикасини ривожлантиришнинг янгича методларини ишлаб чиқилиши тақозо этилади.

Хулоса ва таклифлар: умумий ўрта таълим мактабларида Геометрия фанини ўқитишнинг меъёрий факторлари миллий ва халқаро таълим тажрибалари асосида ишлаб чиқилган. Шу сабабли мустақиллик йилларида мазкур фани ўқитишнинг методологик асослари ривожланиб борганлигига дуч келамиз. Айни пайтда, умумий ўрта таълим мактабларида, жумладан, 10-11 синфларда Геометрия фанини ўқитиш методикасини ахборот-коммуникацион воситаларга асосланган технологияларга таянган ҳолда такомиллаштириш тақозо этилади. Бу борада методологик асосларни ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон-инсон кадри устувор бўлган жамият ва халқпарвар давлатдир. // “XXI asr” газетаси 2021 йил 10 сентябрь сони
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 7 майдаги “Математика соҳасидаги таълим сифатини ошириш ва илмий-тадқиқотларни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори. // www.ziynet.uz.
3. Шерматов Ш. Халқ таълими: эврилиш ва юксалиш йўли. // “Янги Ўзбекистон” газетаси 2021 йил 30 сентябрь сони

UDK: 378.091.33:001.895

Laziz NEMATOV,
Buxoro muhandislik – texnologiya institute o'qituvchisi
E-mail: laziznemat@mail.ru

Taqrizchi ; Kamolova Sanobar Jabborovna O'zDJTU f.f (PhD) , Roman-german tillari tarjimashunosligi fakulteti katta o'qituvchisi

OLIIY TA'LIMDA O'QITISH SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING MUHIM YO'NALISHLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada ta'lim tizimidagi tub islohotlarning hozirgi kundagi dolzarb muammolari, oliy ta'limda o'qitish samaradorligini oshirishning muhim yo'nalishlari, shuningdek, samarali o'qitishni hozirgi davrida keng tarqalayotgan usullaridan biri "O'qitishning modulli tizimi" haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim tizimi, faoliyat, pedagogik texnologiya, modul, mutaxassis, innovatsiya, taraqqiyot.

ВАЖНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПО ПОВЫШЕНИЮ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБУЧЕНИЯ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация

В данной статье рассматриваются актуальные на сегодняшний день проблемы кардинальной реформы системы образования, важнейшие направления повышения эффективности обучения в высшем образовании, а также рассматривается один из распространенных в настоящее время методов эффективного обучения - "модульная система обучения".

Ключевые слова: система образования, деятельность, педагогическая технология, модуль, специалист, инновация, прогресс.

IMPORTANT DIRECTIONS TO INCREASE LEARNING EFFICIENCY IN HIGHER EDUCATION

Annotation

This article discusses the current problems of the cardinal reform of the education system, the most important directions for improving the effectiveness of teaching in higher education, and also considers one of the currently common methods of effective teaching - the "modular learning system".

Key words: education system, activity, pedagogical technology, module, specialist, innovation, progress.

Hozirgi kunda oliy ta'limi tizimini, xususan, ta'lim faoliyatining mazmuni va tuzilishi va uning tashkiliy - iqtisodiy jihatlarini isloh qilish dolzarb masalalardan biridir. O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida ta'lim-tarbiya asosiy o'rin tutadi, shu sababli ta'lim tizimidagi tub islohotlarning hozirgi kundagi dolzarb muammolaridan biri chuqur bilimli, raqobatdosh mutaxassislarni tayyorlashni ta'minlash hamda bilim sifatini ob'ektiv baholash maqsadida, yangi zamonaviy pedagogik texnologiyalarni kiritish, ularni amaliyotga tatbiq etishni ta'minlashdan iboratdir.

Innovatsiya davri sifatida tavsiflangan zamonaviy dunyoda mutaxassislarning fikriga ko'ra ta'lim jahon ahamiyatiga ega bo'lgan muhim yo'nalishlardan biridir. Bugungi kunda ushbu keng ko'lamli faoliyat bir milliarddan ziyod o'quvchilarni qamrab oladi va unda qariyb 50 million o'qituvchi ishlaydi. Ta'limning ijtimoiy roli ham sezilarli darajada oshdi: bugungi kunda insoniyatning rivojlanish istiqbollari uning yo'nalishi va samaradorligiga bog'liq.

Shuni ta'kidlash kerakki, so'nggi o'n yilliklarda dunyo ta'limning barcha turlari va elementlariga bo'lgan munosabatini o'zgartirdi. Ta'lim, ayniqsa, oliy ta'lim, ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy taraqqiyotning yetakchi omili sifatida qaralmoqda. Ushbu e'tiborning sababi zamonaviy jamiyatning eng muhim qiymati va asosiy kapitali yangi bilimlarni topish va rivojlantirishga va nostandart qarorlar qabul qilishga qodir bo'lgan shaxs ekanligini tushunishdir. Bu kapital, o'z navbatida, oliy ta'lim tizimida – universitetlar,

institutlar, oliy maktablar, akademiyalar va boshqa muassasalarda shakllantiriladi.

Ayni paytda ta'limni samaradorligini oshirish uning imkoniyatlaridan yanada kengroq foydalanish, ta'limni hozirgi zamon asosiy talablaridan biri bo'lib qolmoqda. Ta'lim jarayonini qay yo'sinda tashkil qilsak, uning amalga oshirilish mexanizmini ixcham, tushunarli, amalda qo'llash uchun qulayligi, mustaqil bilim oshirishning eng qulay usul va vositalarini tanlay olsak va shu bilan bir vaqtda kam vaqt sarf qilib, o'zlashtirish suratini oshirish kabilar ilg'or o'qituvchilarni, metodist olimlarni befarq qoldirgan emas. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son Farmonining 4.4-bandida belgilab qo'yilgan "Ilmiy-tadqiqot va innovatsiya faoliyatini rag'batlantirish, ilmiy va innovatsiya yutuqlarini amaliyotga joriy etishning samarali mexanizmlarini yaratish, oliy o'quv yurtlari va ilmiy-tadqiqot institutlari huzurida ixtisoslashtirilgan ilmiy-eksperimental laboratoriyalar, yuqori texnologiya markazlari va texnoparklarni tashkil etish" [1] ustuvor vazifalar sifatida belgilab qo'yilgan[1]. Ushbu vazifani ayniqsa, samarali o'qitishni hozirgi davrida keng tarqalayotgan usullaridan biri "O'qitishning modulli tizimi" hisoblanadi.

"Modul" lotincha so'z bo'lib "qism" yoki "bo'lak" degan ma'noni bildiradi. Professor N. X. Avliyoqulov ta'biri bilan aytganda, "Modul bu o'quv materialining mantiqan tugallangan birligi bo'lib, o'quv fanning bir yoki bir necha

fundamental tushunchalarini o'rganishga qaratilgan" [3]. Modulli o'qitish tizimi inson miyasining o'zlashtirish tizimiga asosan vujudga kelgan. Inson miyasi informatsiyani (axborotni) oqim sifatida yaxlit xolicha emas, balki kvant (bo'linmas miqdor) ko'rinishda yaxshi qabul qiladi. Shundan kelib chiqadigan bo'lsak, ta'limni ya'ni o'qitishni inson bosh miyasining o'zlashtirish tizimiga moslashtirish g'oyasi asosida tashkil qilish eng samarali yo'l ekanligini e'tirof etilmoqda. O'qitishning modulli tizimi hozirgi vaqtda oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida keng qo'llanilmoqda. Bunda mutaxassis tayyorlashdagi o'quv rejani chuqur tahlil qilish asosida o'zaro bog'liq fanlar guruhi aniqlanadi, ya'ni umumiy o'quv rejasi alohida modullar (mutaxassislikga oid fanlar) to'plami sifatida qaraladi. Har bir mikro modul mutaxassislikni shakllantirishda ma'lum maqsad va vazifani bajaradi, uning maqsadlari davlat ta'lim standartlarida aks ettiriladi va mutaxassisni tayyorlashning bosh maqsadini ifodalaydi. Xulosa qilib aytadigan bo'lak, har bir mutaxassislik yaxlit bir modul sifatida qaraladi va unda o'rganiladigan fanlar tizimi yaxlit modulning mikro modullari hisoblanib, ushbu mikro modul o'z navbatida yanada kichikroq modullarga bo'linadi va talaba ana shu modullar tizimidan o'tish asosida mutaxassislikni egallab boradi.

O'qitishning modulli tizimini oliy ta'lim o'quv jarayoniga tadbiiq qilish ayniqsa, "Elektrotexnika va elektronika" fanini o'qitishda, o'qitishning modulli tizimini amalga oshirish yuqori samara beradi.

Modulli o'qitish texnologiyasi modullarga asoslanadi. Bunda eng kichik tarkibiy bo'lakni eng kichik modul, boshqalarini esa o'z ichiga qancha modulni olishiga qarab tegishli darajadagi modullar deyiladi. Modul texnologiyasining mohiyati, ta'lim jarayonini modullar (o'quv predmeti va uning bo'limlari mazmunini tartibga solish, ta'limning muayyan bosqichidan boshlab bo'linmaydigan kasbiy faoliyatni mantiqan tugallangan qismlarga ajratish) asosida loyihalashtirishdan iboratdir. So'ngra ajratilgan har bir modul bo'yicha shu modulning o'zigagina taalluqli bo'lgan faoliyat mazmuni va ta'siri doirasi belgilanadi.

Modul texnologiyasi maqsadini ro'yobga chiqarish uchun modul bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Ushbu jarayonda sodir etilayotgan har bir harakatga o'quv elementi sifatida qaraladi. Modul texnologiyasi o'quv elementi o'z ichiga quyidagilarni qamrab oladi: faoliyatning aniq elementlarini o'rgatish bilan bog'liq bo'lgan nazariy va amaliy axborotlar: ta'lim uchun zarur bo'lgan faoliyatni ta'minlovchi materiallar haqidagi ma'lumotlar: maqsadlar idenfikasiyasi: o'quv materiallari: o'quv sharoitini nazorat qilish (o'quvchilarning ko'zlangan natijalarga erishishlari uchun zarur bo'lgan shart – sharoitlar: testlar: maqsad etaloni va boshqalar). Modul texnologiyasi jarayonining umumiy maqsadi quyidagi darajalarda oydinlashadi: ta'lim muassasasining maqsadi hamda o'qituvchi va uning metodik faoliyati idenfikasiyasi, o'quv predmetining maqsadi, modul maqsadi va o'qituvchining talabalar bilan hamkorlikdagi faoliyatining moduli, uning tashxis qilinadigan oxirgi natijalari.

Modul o'qitish texnologiyasiga o'tishda quyidagi ishlarni amalga oshirish lozim: Metodik majmualar yaratish, O'UM yaratish, ta'lim jarayonini didaktik, metodik va tashkiliy jihatdan ta'minlash nazarda tutiladi. O'qitishning modulli texnologiyasi – o'qitishning qabul qilingan tamoiilariga muvofiq ishlab chiqiladi va amalga oshiriladi. Bularga faoliyatlilik, tizimli kvantlash, motivatsiya (qiziqitirish), modullilik, kognitiv viziallilik xatoliliklarga tayanish tamoiilari kiradi. Modul texnologiyasi asosida o'qitish quyidagi ketma – ketlikda amalga oshiriladi:

1. Modul texnologiyasi asosida o'qitishni tashkil etishda dastlabki shart – sharoitlarni tahlil etish. Modul texnologiya asosida o'qitishga tayyorgarlik ko'rish, ya'ni

nazariy va amaliy mashg'ulotlarni tashkil etish uchun dastlab uch yo'nalishda ish olib boriladi: tayyorgarlik holati, mavjud shart – sharoitlar, o'quv metodik jihatlar tahlil qilinadi.

2. Modulning o'quv maqsadi va mazmunini belgilash. Modul texnologiyasi asosida o'qitishda dastlab o'quv fanini o'qitishning maqsadi va mazmuni, modullarning maqsadi va mazmuni belgilanadi. O'quv maqsadlari modul yakunida ta'lim – tarbiya natijasi sifatida o'quvchi erishishi lozim bo'lgan bilim, malaka va shaxsiy fazilatlarini belgilaydi. O'quv maqsadlari tarmoq ta'lim standarti talablari asosida ishlab chiqiladi. Modulni o'rganish maqsadi qanchalik aniq bo'lsa, unga erishganlik darajasini baholash shunchalik oson bo'ladi. Ushbu bosqichda DTC, TTC, namunaviy o'quv reja va dastur asosida ishchi o'quv reja, fan dasturlari ishlab chiqiladi. Mazkur bosqichning eng muhim jarayonlaridan biri – bu o'quv material mazmunini belgilashdir. O'quv materiallarni asosiy muhim jihatlarini ajratib olish va ixchamlashtirish, hayotiy misollar keltirish, o'qituvchi va talabalar tomonidan o'rgatish, o'rganish lozim bo'lgan eng asosiy mazmun belgilanadi hamda o'qitish tamoyillariga ko'ra ma'ruza matn tayyorlanadi.

3. Nazariy va amaliy mashg'ulotlarni rejalashtirish. Ushbu bosqichda DTS, TTS, o'quv reja va dasturlar asosida ta'lim modeli, uni amalga oshirishning texnologik xaritasi ishlab chiqiladi. Ta'lim modeli va texnologik xaritada dars bosqichlari, unga ajratilgan vaqt, pedagog va talabalar faoliyatining olib borish uchun o'qitishning maxsus tanlangan metod, shakl, va vositalari keltiriladi.

4. Modul bo'yicha o'quv – didaktik materiallar va o'quv vositalarini tayyorlash. Mashg'ulotning xususiyatlarini inobatga olgan holda o'quv – didaktik materiallar, texnik va real vositalarni to'g'ri tanlash xamda ulardan talab doirasida foydalanish nazarda tutiladi. Audiovizual vositalar tegishli soxalar bo'yicha texnologik jarayonlarda funksiyalar to'g'risida keng qamrovli real tasavvurlarni vujudga keltiradi.

5. Nazariy va amaliy mashg'ulotlarni o'tkazish. Modul tarkibiga kiritilgan nazariy mashg'ulotlarni quyidagi ketma – ketlikda o'tkazish tavsiya etiladi: Qiziqitirish (motivatsiya uyg'otish).

"Elektrotexnika va elektronika" fannini modul texnologiyasi asosida o'qitishda nazariy mashg'ulotlarni qiziqarli, hatto darsga taalluqli bo'lmagan ma'lumot bilan boshlash mumkin. Masalan: mavzu bilan bog'liq qiziqarli kashfiyot, yangilik yoki hikmatni tushuntirish bilan dars boshlanadi. Bu talabalar kayfiyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi va ularning shu sohaga yoki keyingi darslarda o'rganiladigan mavzuga qiziqishiga yordam beradi. O'qituvchi o'qitishning faol metodlari yordamida o'quv materialini tushuntiradi. Yangi modul birligini o'rganishdan avval o'tilgan modul birliklari qisqacha umumlashtirilgan holda takrorlanadi. Talabalarga modul birligiga mos tarqatma materiallar beriladi. Talabalarni guruhlarda hamkorlikda ishlash, mustaqil ravishda topshiriqlar bajarish, erishgan natijalarini taqdim etishga o'rgatish samarali o'qitish usullari hisoblanadi. Modul birliklari tahlil qilish va sintezlash orqali o'zlashtiriladi. O'zlashtirilgan bilimlar fanning boshqa modullariga oid ma'lumotlar bilan sintezlanadi va amalda qo'llaniladi. Har bir topshiriq yoki mashqdan keyin talabalarining o'zlari bajargan ishlarni baholash lozim. Modulni o'rganish oxirida yakuniy suhbat uchun vaqt ajratilishi lozim. Bu – o'qituvchi va talabalarining faoliyati natijalari, ularning amalga oshgan va oshmagan ishlari yuzasidan mulohaza yuritish uchun yaxshi imkoniyat hisoblanadi.

6. Talabalarining nazariy bilimi, amaliy ko'nikma va malakasini baholash. "Elektrotexnika va elektronika" fannini modul texnologiyasi asosida o'qitishda talabalarining bilimi va ko'nikmalari o'quv maqsadlariga muvofiq holda muntazam aniq mezonlar asosida baholanadi. Talabalarining nazariy bilimi, amaliy ko'nikma va malakasini baholashda o'quv

maqsadlarga asoslangandik, haqiqiylik, haqqoniylik, ishonchlilik, qulaylilik kabi tamoyillarga rioya etiladi. Bu bilan modulli o'qitish kutilayotgan natijani berayotgani yoki bermayotgani aniqlanadi. Xulosa qilib aytganda, "Elektrotexnika va elektronika" fannini o'qitishda ushbu

texnologiyani qo'llash talabalarda nazariy bilimlarni amaliyotga qo'llash, mustaqil fikrlash, tahlil qilish qobiliyatlarini rivojlantirish, o'z bilim va qobiliyatlarini baholay olish, xato va kamchiliklarini anglash hamda ularni tuzatish ko'nikmalarini shakllantiradi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son Farmoni.
2. Mirziyoev SH.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. 1-jild.–Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2017. – 592 b.
3. Avliyoqulov N.X. O'qitishning modul tizimi va pedagogik texnologiyasi amaliy asoslari, – Buxoro, 2000.
4. Панарина Н.А. Дистанционное обучение: к вопросу об основных понятиях // социологические исследования. 2004. № 4. с. 116-121.

UDK: 575.1

Abror NORTOJIYEV,

O'zbekiston Milliy Universiteti mustaqil izlanuvchisi,

E-mail: a.nortojiv86@gmail.com.

Toshkent arxitektura qurilish instituti "Matematika va tabiiy fanlar" kafedrasida dotsenti, f-m.f.n. Xudayberdiyev S.S. taqrizi asosida

METHODS OF TRAINING PHYSICS BASED ON INTEGRATIVE AND PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES

Abstract

The article discusses the methodological features of the teaching process of physics in higher education institutions in the field of construction. Given the introduction of a credit-module system in the educational process, the role of physics in the training of future civil engineers and its integration with other special general engineering disciplines is discussed. There are guidelines and recommendations for the effective organization of the teaching process and independent learning.

Key words: Credit-module, physics, trainings, interdisciplinary integration, inertial damper, buildings and structures, vibrations, construction, career guidance, civil engineer.

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЕ ФИЗИКИ НА ОСНОВЕ ИНТЕГРАТИВНЫХ И ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация

В статье рассматриваются методические особенности процесса преподавания физики в высших учебных заведениях в области строительства. С учетом внедрения кредитно-модульной системы в учебный процесс обсуждается роль физики в подготовке будущих инженеров-строителей и ее интеграция с другими специальными общепрофессиональными дисциплинами. Даны указания и рекомендации по эффективной организации процесса урока и самостоятельного обучения.

Ключевые слова: Кредитный модуль, обучение физике, занятия, междисциплинарная интеграция, инерционный демпфер, здания и сооружения, колебания, строительство, профориентация, инженер-строитель.

FIZIKA MASHG'ULOTLARINI INTEGRATIV VA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA O'QITISH USULLARI

Аннотация

Maqolada fizika fanining qurilish sohasidagi oliy ta'lim muassasalarida o'qitish jarayonining uslubiy xususiyatlari ko'rib o'tilgan. Bunda ta'lim jarayoniga kredit-modul tizimining joriy etilganligi inobatga olinib, fizika fanining bo'lajak quruvchi-muhandislarni tayyorlashdagi o'rni va uning boshqa maxsus umummuhandislik fanlari bilan integratsiyasi xususida so'z yuritiladi. Dars jarayonlarini va mustaqil ta'limni samarali tashkil etish bo'yicha ko'rsatma va tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Kredit-modul, fizika fani, mashg'ulotlar, fanlararo integratsiya, inersion dempfer, bino va inshootlar, tebraniqlar, qurilish sohasi, kasbga yo'naltirish, quruvchi-muhandis.

Kirish. Bozor munosabatlarga asoslangan iqtisodiy tizimlar yaratilayotgan hozirgi kunda keng, chuqur bilimli va bilimlarni amalda qo'llay oladigan shaxslarga talab kuchayib bormoqda. Bilimdon va tadbirkor, ijtimoiy faol shaxs jamiyat hayotida, mehnatda o'zining o'rnini topadi. Buning uchun ta'limni tashkil etish jarayonida talabaning mutaxassislikka oid qobiliyatlari, ehtiyojlari va o'ziga xos jihatlari xisobga olish lozim. Qurilish sohasidagi mutaxassislar tayyorlashda "Umumiy fizika" fanini o'qitishning nazariy masalalari asosiy ahamiyatga ega masalalardandir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 19 martdagi "Fizika sohasidagi ta'lim sifatini oshirish va ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qaroriga ko'ra 2021/2022 o'quv yilidan boshlab oliy ta'lim tizimida fizika fanlarini sohalarga moslashtirilgan holda o'qitishni yo'lga qo'yish masalasi belgilangan. Shu sababli, ushbu qarorda belgilangan vazifalar ijrosini ta'minlash maqsadida fizika fanidan tashkil etiladigan ma'ruza, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlaridagi mavzularni bevosita qurilish sohasiga ta'dbiq etilishiga katta e'tibor qaratish ko'zda tutilmoqda. Bunda fizika fanining fan dasturi va sillabuslarini ishlab chiqishda shu jihatlari e'tiborga olinadi.

-Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Qurilish yo'nalishi bo'yicha yuqori malakali

mutaxassislarni tayyorlash fanlararo integratsiya orqali amalga oshiriladi. O'qitishning fanlararo yondashuvi talabalarga mustaqil ravishda fan va ishlab chiqarishning turli sohalaridagi bilimlarni olish, ularni guruhlash va muayyan kasbiy muammolarini yechishga imkon beradi. Bunda, D. I. Faxertdinovanning fikriga ko'ra, ma'ruza mashg'ulotlarini tashkil etishda kursning taqdimotini zamonaviy fizika nuqtai nazardan amalga oshirish kerak. Kelajakda kasbiy faoliyatda fizik bilimlarni qo'llashning asosiy yo'nalishlarini namoyish etishi va ularning amaliy qo'llanilishiga yetarli miqdorda misollar keltirish lozim. Amalda keltirilgan misollar talabalar uchun tushunarli bo'lishi kerak. Nazariy materialni taqdim etish jarayonida o'rganilayotgan ayrim tushunchalarning amaliy qo'llanilishiga ko'proq e'tibor qaratish lozimligini ta'kidlaydi [1]. R.G. Yaxin esa, kurslar va fanlar o'rtasidagi chegaralar o'zgaruvchan bo'lib, bu talabalarga bilimlarning ajralmas tizimini shakllantirishga imkon beradi. Fizika bilimlarining tub mohiyati shuni nazarda tutadiki, oliy o'quv yurtlarida talabalar tomonidan fizika darslarida shakllanadigan bilimlar umum texnik va maxsus fanlarni o'rganishda, yangi texnika va texnologiyalarni o'zlashtirish uchun asos bo'ladi. Fizika kursining mazmuni talabalarning dunyoning zamonaviy fizik tasavvuri haqidagi g'oyalarini shakllantirishga xissa qo'shishi kerak. Bu holda fizika bilimlar yaxlitlashadi va

o'qitiladigan fanlarning fanlararo aloqalarga yo'naltirilgan umumiy qurilish metodologiyasi birlashtiradi degan fikrda [2]. D. I. Faxertdinova fizikaning "Majburiy tebranishlar. Rezonans hodisasi" mavzusida bo'lajak quruvchi-muhandislarga asosan qurilish inshootlari va boshqa muhandislik inshootlarining tebranishlari haqida ma'lumot berish kerak. Bunda, ma'ruzaning batafsil taqdimoti quyidagi tartibda tashkil qilinishi mumkin. Mavzuning asosiy tushunchalari aniqlanadi-tebranishlar, majburiy tebranishlar, rezonans. Tebranish tizimlarining differensial modeli ko'rib chiqiladi, rezonans chastota va amplituda uchun matematik ifodalar topiladi. Tebranishlar va rezonansning qurilishdagi foydali va zararli ta'sirlarini eslatib o'tishni tavsiya qiladi. V.V. Soboleva fizika darslarida kasbiy faoliyat o'bektlarini loyihalashtirish uslubini amalga oshirishning muvaffaqiyati tabiiy va kasbiy fanlari o'qituvchilarining hamkorligiga bog'liq degan fikrda. Buni ta'minlash uchun fizika o'qituvchisi quyidagilar haqida tasavvurga ega bo'lishi kerak:

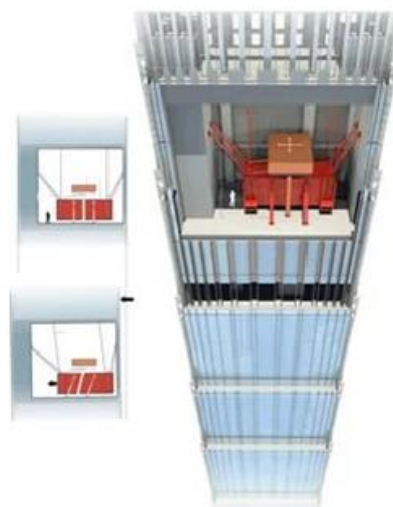
- kasbiy fan bloklarining fundamental asoslari mazmuni bilish;

- kasbiy fan bloklaridagi ishlatiladigan fizik qonunlarni, tushunchalarni, ta'riflarni to'g'ri talqin qilish. Bu bir xil fizik tushunchalarni turli fan bloklaridagi o'qituvchilar tomonidan talqin qilinishidagi noaniqlikni yo'q qilishga imkon beradi. Kasbiy faoliyat o'bektlarini loyihalashtirish uslubining didaktik modelida ichki va tashqi aloqalar farqlanadi. Ichki aloqa-bu umumiy fizika kursining tarkibidagi yetakchi qoidalarni va undagi asosiy bog'lovchi elementlarni aniqlash maqsadida tahlil qilish natijasidir. Tashqi aloqa-bu o'quv

rejasidagi maxsus fanlarning mavzularini tarkibiy va mantiqiy tahlil qilish, ularning mazmunini fizikaning asosiy qonunlari, tushunchalari bilan o'zaro bog'liqlik darajasini ajratib ko'rsatish va mutaxassislarni tayyorlash uchun zarur bo'lgan asosiy mavzulararo bilimlarni aniqlashdan iboratligini ta'kidlaydi [3].

-Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

Fanlararo integratsiyani amalga oshirishda laboratoriya, amaliy mashg'ulotlarni va mustaqil ta'limni tashkil etishda ham e'tibor qaratish lozim. Masalan, fizika fanidan "Matematik mayatnik yordamida erkin tushish tezlanishini aniqlash" nomli laboratoriya mashg'ulotini bajarish orqali talabalarning ma'ruza mashg'ulotlarda egallagan nazariy bilimlari amaliy jihatdan mustahkamlanadi. Shu bilan birga, bu orqali talabalarning kasbga yo'naltirish ishlarini ham amalga oshirish mumkin. Bu laboratoriya ishini bajarish davomida, mayatniklarning zamonaviy qurilish binolarida zilzila bardoshlikni ta'minlashda qo'llanilishi haqida ma'lumotlar berish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Bunga misol qilib, AQSh da qurilayotgan "111 West 57th Street" binosida ishlatilayotgan inersion dempferni keltirish mumkin. Bu "eng ingichka osmono'par bino" hisoblanib (1-rasm), balandligi 438 metr, eni 18 metr bo'lib, unga og'irligi 800 tonna bo'lgan inersion dempfer o'rnatish rejalashtirilgan. Bu dempfer binoning zilzila va shamol ta'sirlariga qarshi turishida muvozanatini saqlash uchun foydalaniladi. Inersion dempfer ikkita ustama-ust joylashgan yuklardan tashkil topgan bo'lib, ulardan biri trosga osilgan, ikkinchisi esa asosga mahkamlangan.

1-rasm. "111 West 57th Street" binosi va inersion dempferning ko'rinishi.

Agar bino tashqi kuch (shamol yoki yer silkinishlari) ta'sirida ma'lum bir tamonga og'adigan bo'lsa, dempfer qarama-qarshi tamonga og'adi va o'z og'irligi tufayli binoning muvozanat holatiga qaytaradi hamda binoning buzilishini oldini oladi.

Bu kabi misollarni yana ko'plab keltirish mumkin. Dunyoda birinchi bo'lib bunyod etilgan uzunligi yarim kilometrdan baland bo'lgan "Taybey 101" binosida tayfun va yer silkinishlariga bardosh berish uchun umumiy og'irligi 660

tonna bo'lgan shar-mayatnikdan foydalanilgan. Bu shar-mayatnik binoning 87-91 qavatlariga joylashtirilgan bo'lib, shamol tezligi 216 km/h ga yetganda ham binoning muvozanat holatini saqlashga imkoniyat yaratadi [4]. Inersion dempferlardan nafaqat, osmono'par binolarda balki, qurilish inshootlarida ham foydalanilgan. Masalan, Londonda shahrida 2000-yilda qurilgan tebranuvchi ko'priksida ham tebranishlarni susaytirish uchun inersion dempferlar ishlatilgan (2-rasm).

2-rasm. "London Millennium Footbridge" ko'prigining umumiy ko'rinishi.

Inersion dempferning afzalliklari va kamchiliklari "T-sxema" asosida tahlil qilinsa, talabalarning ushbu mavzuni o'zlashtirish darajasi yanada ortadi.

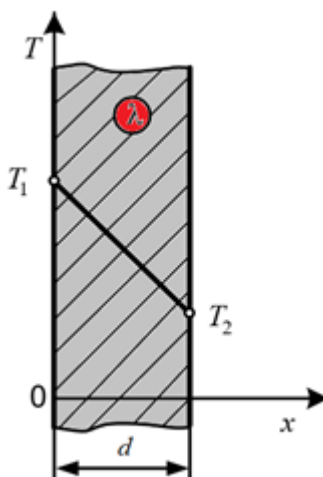
Afzalliklari:	Kamchiliklari:
1. Ishonchli. 2. Oddiy tuzilishi. 3. Ishlash tamoyili Soddaligi. 4. Keng sohalarda ishlatilishi.	1. O'lchami katta. 2. Tan narxi qimmat.

Fizika fanidan amaliy mashg'ulotlarni olib borishda maxsus ishlab chiqilgan va tanlangan kasbiy yo'naltirilgan vazifalar to'plamidan foydalanish kerak [5]. Bunday turdagi masalalar fizika fanini o'qitishning asosiy amaliy yo'nalishi hisoblanadi [6].

Quyida fizika fanidan qurilish sohasiga bevosita bog'liq bo'lgan masalalardan na'munalar keltirilgan:

a). Yassi devor issiqlik o'tkazuvchanligi $\lambda = 0,25 \text{ W/m} \cdot \text{K}$ bo'lgan materialdan qilingan. Devor qalinligi $d = 50 \text{ mm}$. Devorning mos ravishda sirtlaridagi temperaturalar: $T_1 = 50^\circ\text{C}$, $T_2 = 20^\circ\text{C}$. Yassi devor orqali o'tuvchi issiqlik oqimi zichligini toping [7].

Biz bir qatlamli tekis devorda issiqlik o'tkazuvchanlik jarayonining harorat grafigini tasvirlaymiz (3-rasm).

3-rasm. Biz bir qatlamli tekis devorda issiqlik o'tkazuvchanlik jarayonining harorat bog'liqlik grafigi.

Yassi bir qatlamli devorda issiqlik o'tkazuvchanligining issiqlik qarshiligi quyidagicha aniqlanadi

$$R_t = \frac{d}{\lambda} = \frac{0,05}{0,25} = 0,2 \frac{\text{m}^2 \cdot \text{K}}{\text{W}}$$

Yassi devor orqali o'tuvchi issiqlik oqimi zichligi quyidagi formula bo'yicha topish mumkin,

$$q = \frac{T_1 - T_2}{R_t} = \frac{50 - 20}{0,2} = 150 \frac{\text{W}}{\text{m}^2}$$

Demak, issiqlik oqimining zichligi $q = 150 \frac{W}{m^2}$ ga teng ekan.

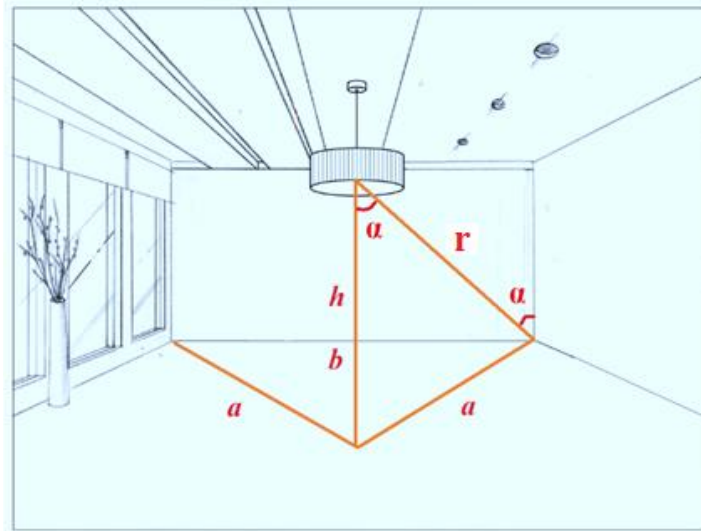
b). Yuzasi 25 m² bo'lgan kvadrat shaklidagi xonaning o'rtasiga lampa osilgan. Lampa poldan qanday balandlikda osilsa, xona burchaklaridagi yoritilganlik maksimal bo'ladi [8]?

Yoritilganlik ifodasiga ko'ra,

$$E = \frac{I}{r^2} \cos \alpha$$

bu yerda, I –yorug'lik manbai kuchi, r –yorug'lik manбайдan xonaning burchagigacha bo'lgan masofa, α –yorug'likning tushish burchagi. 4-rasmdan ko'rinib turibdiki, $a = r \sin \alpha = \frac{b}{\sqrt{2}} = h \operatorname{tg} \alpha$ ekanligini hisobga olib,

$$E = \frac{I}{a^2} \cos \alpha \sin^2 \alpha$$

4-rasm. Xonada osilgan lampadan tarqalayotgan yorug'likning tarqalishi.

Yoritilganlikning maksimal qiymatini topish uchun yuqoridagi ifodadan α bo'yicha hosila olamiz va nolga tenglashtiramiz,

$$\frac{dE}{d\alpha} = \frac{I}{a^2} (2\cos^2 \alpha \sin \alpha - \sin^3 \alpha) = 0$$

Bu yerdan, $\operatorname{tg}^2 \alpha = 2$ va $h = \frac{b}{\sqrt{2} \operatorname{tg} \alpha} = \frac{\sqrt{5}}{\sqrt{2} \operatorname{tg} \alpha} = 2,5 \text{ metr}$ ekanligi kelib chiqadi.

Demak, yuqorida keltirilgan barcha masalalar bevosita qurilish sohasiga bog'liq bo'lib, bu talabarning fizika faniga qiziqishlariga zamin yaratadi.

-Tahlil va natijalar (Analysis and results).

Ma'lumki, hozirgi kunda ko'plap oliy o'quv yurtlarining ta'lim jarayoniga kredit-modul tizimi joriy etilgan. Kredit tizimi ta'lim jarayonida o'qilgan soatlar miqdorini emas, balki erishilgan natijani ko'rsatib beruvchi o'lchov birligidir. Ya'ni mutaxassisi kompetentlik darajasiga baho beruvchi natijaga qaratilgan o'lchov birligidir. Demak, kredit nafaqat o'quv faoliyatiga berilgan baho, balki, bajarilgan o'quv yuklamasini ko'rsatib turuvchi birligidir. Kredit-modul tizimining joriy etilishi professor-o'qituvchi va talabaning hamkorlikda ishlashida muhim omil hisoblanadi. Modulli ta'limda pedagog tinglovchining o'zlashtirish jarayonini tashkil etadi, boshqaradi, maslahatlar beradi, nazorat qiladi. Talaba esa yo'naltirilgan obyekt tomon mustaqil harakat qiladi. Eng katta urg'u ham talabalarining mustaqil ta'lim olishiga qaratiladi. O'quv jarayonida mustaqil ta'lim olishning ahamiyati ortadi va bu kelajakda mutaxassislarining mustaqilligi, ijodiy tashabbuskorligi hamda faolligini oshirishga olib keladi [10].

Kredit-modul tizimida fizik mutaxassislar tayyorlamaydigan yo'nalishlarda umumiy fizika fani uchun ajratilgan kredit miqdori o'rtacha 8 ga teng. Bundan ko'rinadiki, umumiy fizika fanidan ma'ruza mashg'ulotlari, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlari uchun ajratilgan soatga nisbatan, mustaqil ta'lim uchun ajratilgan soat ko'proq. Demak, kam vaqt ichida katta miqdordagi ma'lumotlarni talabalarga yetkazib berish talab etiladi. Chunki, auditoriya mashg'ulotlari uchun ajratilgan soatlar avvalgiga nisbatan o'rtacha 1,6 marta kamaydi. Bu muammoni qanday qilib hal

etish mumkin? Bu muammoni yechishning eng to'g'ri yo'li bizning nazarimizda, auditoriya mashg'ulotlari va mustaqil ta'limni to'g'ri hamda samarali tashkil etishdir. Bunda talabaning kelajakda qaysi yo'nalishda mutaxassis bo'lishini hisobga olish muhimdir. Ya'ni, fanlararo integratsiyani ta'minlash lozim. Misol uchun, Bino va inshootlar qurilishi (sanoat va fuqaro binolari) ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar kelajakda quruvchi-muhandis bo'lib yetishadi. Bu ta'lim yo'nalishidagi talabalar fizika fani bilan bevosita bog'liq bo'lgan: qurilish mexanikasi, qurilish materiallari va buyumlari, binolarning injenerlik kommunikatsiyalari, yog'och konstruksiyalari, metall konstruksiyalar, temirbeton va tosh konstruksiyalar, qurilish fizikasi va binolar energiya samaradorlik injineri kabi fanlarni 4-yil davomida o'zlashtirishlari talab etiladi. Yuqorida keltirilgan fanlarni puxta o'zlashtirishlari uchun albatta fizika fanidan olingan bilim va ko'nikmalar zarurdir. Chunki, fizikaning oddiy qonun va qonuniyatlarni bilmay turib, qurilish binolarida ro'y berayotgan fizik hodisa hamda jarayonlarni tushuntirib bo'lmaydi.

Fizikani ma'ruza eshitish, amaliyot darslarida masalalar yechish va laboratoriya mashg'ulotlarida eksperimental bajarish orqali chuqur o'rganib boriladi. Agar talaba ma'ruza darsida o'tilgan materiallarni chuqur o'rganmasa va o'z ustida mustaqil ishlamasa yetarli bilimga ega bo'lmaydi. Talabalar uchun mustaqil ishlarning muhimligini hisobga olib O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan tasdiqlangan o'quv dasturlari va davlat ta'lim standartlarida mustaqil ta'limga alohida ahamiyat berilgan. Fizika fani uchun ajratilgan o'quv yuklamalar hajmining deyarli 50% mustaqil ta'limga ajratilgan. Talabalarining mustaqil ishlarini tashkil etishda agar iloji bo'lsa, axborot texnologiyalari (IT) va shu bilan birga nazariy, amaliy, sinov va nazorat materiallari, kasbiy qo'llaniladigan muammolarni hal qilish bo'yicha ko'rsatmalardan foydalangan holda kasbiy yo'naltirilgan didaktik materiallar yordamida tashkil etilishi kerak. Talabalarining mustaqil ishlarini tashkil etishga bunday yondashish nafaqat talabalarining fundamental bilimlari sifatini

o'shishga yordam beradi, balki ularning olgan bilimlarini keyingi ta'lim jarayonida va kelajakdagi kasbiy faoliyatida qo'llash qobiliyatini shakllantiradi. Mustaqil ishlarni to'g'ri va samarali tashkil etilishi talabalarining fundamental bilimlari sifatini o'shishga yordam beradi hamda olgan bilimlarini keyingi ta'lim jarayonida va kelajakdagi kasbiy faoliyatida qo'llash qobiliyatini shakllantiradi. Buning uchun ma'ruza, amaliy, laboratoriya mashg'ulotlarini tashkil etishda qo'shimcha materiallardan foydalanib mustaqil ishlarni tashkil etish lozim [9]. Ushbu ishlarni amalga oshirishda fizika fani professor-o'qituvchisi va maxsus fanlarning professor-o'qituvchilari o'rtasida yaqin hamkorlikda olib borilishi maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Umuman olganda, fizika fani qurilish sohasidagi oliy ta'lim muassasalaridagi bo'lajak

quruvchi-muhandislarning ixtisosliklarini muvaffaqiyatli egallashda eng muhim fundamental fanlardan biridir [11].

-Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Yuqorida keltirilgan fizika fanidan tashkil etilayotgan amaliy va laboratoriya mashg'ulotlarida bevosita qurilish sohasiga tegishli bo'lgan misollar orqali talabalarining fizika fani bo'yicha olgan bilimlari mustahkamlanadi. Bunda, "T-sxema" va "Integratsiya" metodlarining qo'llanilishi darslarning samarali tashkil etilishiga olib keladi. Buning natijasida bo'lajak quruvchi-muhandislar fizika va qurilish bilan chambarchas bog'liqligini tushinib yetadi hamda talabalarining bu orqali kasbga yo'naltirish ishlari amalga oshiriladi.

ADABIYOTLAR

1. Д. И. Фахертдинова, В. В. Кондратьев, А. И. Осипова. Методические особенности преподавания физики в строительном вузе. Вестник Казанского технологического университета. 2014. 319-323 стр.
2. Р.Г. Яхин, Л.И. Потапова. Особенности преподавания физики в строительном вузе. Казанский педагогический журнал. 2015 - 75-79 стр.
3. Соболева В.В. Формирование основ проектной деятельности в курсе общей физики в инженерно-строительном вузе МПГУ; Часть 3—М.: МПГУ, Издатель Карпов Е.В. - 2012 г., стр. 213-216.
4. Begmatova D.A., Nortoziyev A.M. Umumiy fizikada integrativ yondashuv, "Fizika, matematika va informatika" ilmiy-uslubiy jurnal., Toshkent-2020 yil., 5-son, 28-33 betlar.
5. Nortoziyev A.M. Fizikani o'qitishda integrativ ta'limning o'rni. Fizika fanining rivojida istodotli yoshlarning o'rni. RIAC respublika ilmiy anjuman. O'zMU-2020 y.19-may. 371-376 betlar.
6. В.В. Соболева. Дис. канд. пед. наук, АГУ, Астрахань 2019. 41 стр.
7. В.В. Бухмиров, Т.Е. Соколова. Пакет задач по разделу «Стационарная теплопроводность и теплопередача» курса тмо. Учебно-методическое пособие. Иваново 2018, -88 стр.
8. Волькенштейн В.С. Сборник задач по общему курсу физики- М.:1985. -384 стр.
9. Е. Р. Ригер, Ю. Р. Гильманов, Р. К. Лукс, В. В. Ефимов. Методические указания к самостоятельной работе студентов при изучении физики. Ульяновск-2008-36 стр.
10. Begmatova D.A., Nortoziyev A.M. "Qurilish sohasidagi oliy ta'lim muassasalarida fizika mashg'ulotlarini o'tkazishning integratsiyasi". Toshkent davlat pedagogika universiteti ilmiy axborotlari ilmiy-nazariy jurnali. 2020-yil 12-son. 40-45 betlar.
11. Мирзабекова О.В., Соболева В.В., Агафонова А. Формирование проектной деятельности при обучении физике студентов инженерно-строительных специальностей // Человек и образование. – 2013. –№ 1 (34). –113–116 с.

UDC: 808.1.397.979

Ozoda NURALIYEVA,
Samarqand Davlat Tibbiyot Instituti o'qituvchisi
ozodanuraliyeva251@gmail.com

Buxoro Davlat Universiteti dotsenti, PhD Akhmedova M.B. taqrizi asosida

ANALYSIS OF INNOVATIVE METHODS' EFFECTIVENESS IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Abstract

The article provides ideas on foreign language teaching methods, the effectiveness of the use of innovative methods in foreign language teaching. In addition, a number of foreign language teaching methods have been analyzed and examples have been provided.

Key words: foreign language teaching methods, innovative methods, types of teaching methods, effective ways of teaching, skills.

АНАЛИЗ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Аннотация

В статье представлены идеи о методике обучения иностранному языку, эффективности использования инновационных методов в обучении иностранному языку. Кроме того, был проанализирован ряд методов обучения иностранным языкам и приведены примеры.

Ключевые слова: методы обучения иностранному языку, инновационные методы, типы методов обучения, эффективные способы обучения, навыки.

CHET TILLARNI O'QITISHDA INNOVATSION METODLARNING SAMARADORLIGINI TAHLIL QILISH

Annotatsiya

Maqolada chet tili o'qitish metodlari, chet tili o'qitishda innovatsion usullardan foydalanishning samaradorligi haqida fikrlar keltirilgan. Shu bilan birga chet tili o'qitishning bir qancha metodlari tahlil qilingan va misollar keltirilgan.

Kalit so'zlar: chet tili o'qitish metodlari, innovatsion usullar, o'qitish metodi turlari, o'qitishning samarador yo'llari, qobiliyat.

Introduction. One of the most important tasks of higher education institutions is to train specialists who can adapt to changes in their professional life. In the late twentieth and early twenty-first centuries, some methods were developed by teachers to develop foreign language skills necessary for future professional activities. However, the effectiveness of these methods has not been studied. This fact aroused the interest of the authors and led to the idea that scientific research was needed to identify the most effective methods of teaching foreign languages for special purposes.

Literature review. This article is based on the analysis of the scientific work of foreign scholars, including the problem of teaching foreign languages to students of the humanities for special purposes, as well as the results of interviews with undergraduate students, the results of a survey conducted among teachers specializing in the teaching of foreign languages for special purposes in the humanities, as well as special-purpose special languages [1]. According to students, the most effective methods of teaching foreign languages for special purposes in the humanities are: discussion, ICT (information and communication technologies) and SCRUM (framework that helps teams work together, encourages team to learn through on a problem). According to teachers, the most effective method is discussion, ICT and roundtable discussion. According to students, the "dilemma" method has the least impact. As for teachers, a less effective method is CLIL (content and language integrated learning) [2].

Research Methodology. Teaching a foreign language can be a difficult but rewarding endeavor that reveals completely new ways for students to communicate. It is useful for teachers to have knowledge of different language learning

methods, including ESL teaching methods, so that they can adapt to the teaching methods and adapt as needed [3].

Keep reading all the information you need to know about the most popular foreign language teaching methods. Some of them are communicative approach, complete physical response, direct method, task-based language learning, grammar-translation, audio-lingual approach and so on [4].

Here is a useful brief description of the most common methods of language teaching and ESL teaching methods. You might think so: he teaches a foreign language philosophy.

Direct method

Directly, all learning is done in the target language, which encourages the reader to think in that language. The student does not engage in translation and does not use the native language in class. Practitioners believe that students should know a second language from their mother tongue without any interference [5].

Teachers do not emphasize strict grammatical rules, but teach indirectly through induction. This means that students independently determine grammar rules through language practice. The goal of the students is to develop a connection between experience and language. They focus on developing good pronunciation and speaking skills [6].

This method improves our students' comprehension, fluency, reading and listening skills. Standard methods are question and answer, conversation, reading aloud, writing, and correcting students' language learning style.

Grammar-translation

Using this method, the student first learns by translating into the target language. Teachers encourage students to memorize grammar rules and vocabulary. Speech and listening are given little or no attention at all. Teachers

conduct classes in the student's native language with this ESL teaching method.

The two main goals of this method are to increase the student's ability to understand literature in a second language and to promote the student's overall intellectual development. Grammar exercises are a general approach. Another popular exercise is the translation exercise, which emphasizes the form of writing instead of its content [7].

Although the grammar-translation method used to be one of the most popular methods of teaching a language, it has significant shortcomings that make it unattractive in modern schools. Basically, students have difficulty speaking a second language because they are not taught to speak [8].

Analysis and results. Audio-Lingual. The audio-lingual approach encourages students to develop habits that support language learning. Students learn primarily through patterned exercises, especially dialogues that the teacher uses to help students practice and memorize the language. These dialogs conform to standard communication configurations.

This method uses four types of dialogs:

Repetition, in which the student clearly repeats the teacher's words

A deviation in which one of the words has a different appearance from the previous sentence (for example, the word may vary from singular to plural)

Substitution, which involves replacing one word with another, leaves the sentence structure unchanged

Rewriting, where the student repeats the teacher's words

The name of this technique comes from the order of teaching language skills. It begins with listening and speaking, then reading and writing, i.e., emphasizing listening and speaking the language before experiencing the written form. Therefore, teachers use only the target language in the classroom with this TESOL method [9].

Many online language learning programs and applications today are closely following the method of teaching audio-lingual language. Although this is an old way of teaching ESL, it is a good option for distance and / or independent language learning.

Communicative Language Teaching (CLT)

Today, CLT is one of the most popular approaches and methods of language teaching. Keep reading to learn more about it [10].

This method emphasizes interaction and communication for effective second language teaching. Students engage in everyday situations, in the language they may encounter. For example, students may submit introductory interviews, suggestions, invitations, complaints, or indicate a time or place.

Teachers also cover learning topics beyond the usual grammar so that students develop the ability to respond to a variety of situations.

CLT teachers focus on being assistants, not ordinary teachers. It helps students achieve the main goal of the CLT, learning to communicate in the target language instead of emphasizing grammar skills.

Role-playing games, interviews, group work, and brainstorming are exercises that are widely used in teaching communicative language, as well as information space exercises that encourage hunter-gatherer and student interaction.

Modern ESL textbooks like Four Corners, Smart Choice, or Touchstone emphasize communicative activity.

Conclusion. The study provided a general understanding of the effectiveness of foreign language teaching methods for professional purposes such as discussion and ICT among teachers and students. The effectiveness of the discussion method is explained by the fact that it allows students to combine their knowledge in different fields and apply their language knowledge and skills in practice in solving this problem. It helps students to think clearly, to take information critically, to identify tools and evidence to emphasize the main idea, to validate and substantiate it, and as a result to improve their understanding of any theoretical material. The use of ICT in the educational process can significantly improve the effectiveness of the educational process and lead to new approaches and organizational forms of educational work.

REFERENCES

1. ALCARAZ VARÓ, E. 1990. Three Paradigms of the Investigator! Linguistic. Alkoy: Marfil.
2. Alexander, L.G. 1967. The first thing first. London: Longman.
3. ALLWRIGHT, R.L. 1982. "Understanding and Searching for Student Needs," M.A. Geddes and G. Sturtridge (ed.), Individualization. Oxford: Modern English Publications.
4. BLOOMFIELD, L. 1942. A Guide to the Practical Study of Foreign Language Languages. Baltimore: American Linguistic Society.
5. BREEN, M.P. 1987. "Modern Paradigms in Curriculum Design." Teaching, XX, 3 and 4. Cambridge: Cambridge University Press.
6. GNALE, M. and SWAIN, M. 1980. "Theoretical Foundations of Communicative Permission to teach and test a second language." Applied Linguistics, 1.1.
7. CANDLIN, C.N. 1984. "Syllabus design as an important process," in C.J. Bramfit (ed.), General English Curriculum. ELT documents, 118.
8. CHOMSKI, N. 1957. Syntactic structures. The Hague: Mouton.
9. DEWEY, J. 1974. Educational experience. New York: Koller.
10. ELLIS, R. 1985. Understanding Second Language Acceptance. Oxford: Oxford University Press.

УДК: 37.013.46

Rashid OMONOV,

Termiz davlat universitetining pedagogika instituti Sirtqi bo'lim boshlig'i

E-mail: shav_74@mail.ru

Termiz davlat universitetining pedagogika instituti dotsenti, p.f.f.d. Qosimov Sh.U. taqrizi ostida

A SYSTEM OF CLASSES ORIENTED ON THE FORMATION OF ECOLOGICAL THINKING IN CHILDREN OF YOUNG SCHOOL AGE IN NATURAL LESSONS

Abstract

One of the most important ways out of the ecological crisis is ecological education and training of children and their development, this contributes to the formation of new ecological thinking and new ecological relations in children. The article discusses the system of classes focused on the formation of ecological thinking in children of primary school age in the classroom on ecology.

СИСТЕМА ЗАНЯТИЙ, ОРИЕНТИРОВАННАЯ НА ФОРМИРОВАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У ДЕТЕЙ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА НА УРОКАХ ЕСТЕСТВОЗНАНИЯ

Аннотация

Одним из важнейших путей выхода из экологического кризиса является экологическое воспитание и обучение детей и их развитие, это способствует формированию у детей нового экологического мышления и новых экологических отношений. В статье рассматривается система занятий, ориентированных на формирование экологического мышления у детей младшего школьного возраста на занятиях по экологии.

Ключевые слова: экология, ребенок младшего школьного возраста, мышление, окружающая среда, занятие, средство, программа, теоретическое мышление.

TABIATSHUNOSLIK DARSLARIDA KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI BOLALARDA EKOLOGIK FIKRLASHNI SHAKLLANTIRISHGA YO'NALTIRILGAN MASHG'ULOTLAR TIZIMI

Annotatsiya

Ekologik inqirozdan chiqishning eng muhim yo'llaridan biri bo'lib bolalarga ekologik tarbiya va ta'lim berish hamda uni rivojlanishi hisoblanib, bu bolalarda yangicha ekologik fikrlashni va atrof-muhitga yangicha munosabatlarning shakllanishiga yordam beradi. Maqolada atrof-muhit darslarida kichik maktab yoshidagi bolalarda ekologik fikrlashni shakllantirishga yo'naltirilgan mashg'ulotlar tizimi yoritilgan.

Kalit so'zlar: ekologiya, kichik maktab yoshidagi bola, fikrlash, atrof-muhit, mashg'ulot, vosita, dastur, nazariy fikrlash.

Kirish. O'qitish jarayonida ilmiy tushunchalar tizimini egallab borish kichik maktab yoshidagi bolalarda tushunchali yoki nazariy fikrlash asoslari rivojlanayotgani haqida gapirish imkonini beradi.

Nazariy fikrlash rivojlanib borayotganda ko'rgazmali-harakatchan fikrlash ham, ko'rgazmali-namunaviy fikrlash ham albatta, yo'q bo'lib ketmaydi, balki ular qayta o'zgaradi, takomillashadi, o'zlari yangicha rivojlanish bosqichiga ko'tariladi. Ular orasida ko'p qiyofali, murakkab, bir vaziyatdan ikkinchi vaziyatga turli xil individual variatsiyalarda o'zgarib boruvchi munosabatlar yaratiladi.

Kichik maktab yoshidagi bolalar ko'pincha umumlashtirish o'rniga sintezlashni amalga oshiradilar, ya'ni, barcha predmetlarni umumiy belgilari bo'yicha emas, balki ayrim sabab-oqibat aloqadorliklari hamda predmetlarning o'zaro harakatlari bo'yicha birlashtiradilar.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Psixologik-pedagogik adabiyotlarning tahlili fikrlash atamasini tushinishdagi turli xil yondashuvlarni ko'rsatdi. Psixologlar kichik maktab yoshidagi bolalarda umumlashtirishni rivojlantirishning bir nechta darajalari – hissiy, amaliy-harakatchan, qiyofali-tushunchali, tushunchali-qiyofaviy, ilmiy darajalarini belgilaganlar [2].

Fikrlash – sub'ekt tomonidan yangi g'oyalarni ijodiy yaratishda, voqea va hodisalarni bashorat qilishda voqelikni maqsadga yo'naltirilgan, vositali va umumlashtirilgan tarzda aks ettirilishidan iborat bo'luvchi ahamiyatli aloqalarni faol

aks ettirishning oliy shakli (falsafiy til bilan aytganda); oliy nerv faoliyati funksiyasi (fiziologiya tili bilan aytganda); o'rganilayotgan fenomenlar orasidagi aloqadorliklar va munosabatlar tushunchalar yordamida belgilanadigan, faqat odamga xos bo'ladigan psixik aks ettirishning tushunchali shaklidir (psixologiya tilim tizimida) [1].

Fikrlash – bu narsalarning mohiyatini ochadigan g'oyalarni harakatidir. Uning natijasi bo'lib qiyofa emas, balki biron-bir fikr yoki g'oya sanaladi. fikrlashning o'ziga xos natijasi bo'lib tushuncha, predmet (narsa)lar sinfining ulardagi eng umumiy va ahamiyatli o'ziga xosliklarning umumlashtirilgan aks etishi sanaladi [3].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Biz tadqiqot muammosini tahlil qilib chiqdik va uning nazariy-metodologik asosi sifatida kichik maktab yoshidagi o'quvchilar fikrlashining umumiy qonuniyatlari aniqlandi. Kichik maktab yoshi davrida bolalarning fikrlashlari tushunchalardagi zichlashish, tartiblashish va integratsiyalashish tomonga qarab yo'naltiriladi, bu yaxlit tizimni tashkil etuvchi ob'ektiv o'zaro bog'langan hodisalarning sohasini kengaytirishga imkon beradi.

To'g'ri shakllantirilgan ekologik fikrlash bilish faolligini ifodalaydi, ekologik qonuniyatlarning tushuntirilishiga yordam beradi va tabiatni muhofaza qilish zaruratining tushunib etilishiga ishonch paydo bo'lishiga olib keladi, maktab o'quvchilari tomonidan tabiat hodisalarining mohiyatini tushunib etishlarida asos bo'lib hisoblanadi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Fikrlash darajasiga ega bo'lgan bola mahsuldor faoliyatning belgilangan vazifani hal qilish uchun namuna bo'yicha ish olib borish, predmetlar o'lchami va shakllarini taqoslash talab qilinadigan istalgan turlari bilan yaxshi ishlay oladi. ko'rgazmali-qiyofaviy fikrlash uchun vazifaning eng avvalo, taqdim etilishi borasida, faqat mana shundan keyingina konkret predmetli asosda hal qilish mahorati xos bo'ladi.

Bunday tizimni ishlab chiqishda biz ekologik fikrlashni shakllantirish jarayonida rioya qilish ancha samarali bo'ladigan bir qator shart-sharoitlarni ajratib ko'rsatdik:

tabiat dunyosi bilimlarning tuganmas manbaiga aylanganda, chunki bunda bola uchun qulay shaklda faktlar, hodisalar, bog'liqliklar, qonuniyatlar berilgan bo'lib, bu bolalarga tahlil qilish, taqqoslash, tasniflash, ya'ni, fikrlashning mantiqiy operatsiyalarini rivojlantirish imkoniyatini beradi;

ko'rgazmali-qiyofali fikrlash bosqichma-bosqich ravishda odamning ekologik fikrlashi uchun asosni yaratadigan nazariy fikrlash bilan o'rin almashib boradi,

chunki ekologik fikrlash organizmlarning atrof-muhit bilan o'zaro aloqadorliklarini tushunishga tayanib, ularni anglab etish uchun kuzatishlardan boshlab ma'lum bir xulosalar, umumlashtirishlarni chiqarishgacha katta hajmdagi aqliy mehnat zarur bo'ladi;

bolalarning faoliyati faol, izlanishli xususiyatga ega bo'lishi;

bolalarning emotsional hozirjavoblighi va qabul qiluvchanligi rivojlanishiga yordam beradigan muhit yaratilishi;

ekologik fikrlashni shakllantirish jarayoni ta'lim mazmunida tabiiy-ilmiy va gumanitar komponentlarning integratsiyalashuvi sharoitlarida faoliyatning kuzatish, tajriba qilish, tadqiqotchilik ishi, modellashtirish, o'yin, badiiy faoliyat, bashorat qilish kabi usullari orqali boradi;

pedagoglar tomonidan ekologik o'yinlar, loyiha himoyasi, sayohat, bayram, majmuaviy sayohat kabi o'quv jarayonini tashkil etishning noan'anaviy shakllari va metodlari, rivojlantiruvchi texnologiyalardan foydalanish.

Mashg'ulotlar tizimi 1-jadvalda tasvirlangan "Yashil uy" dasturi asosida ishlab chiqilgan.

1-jadval

Ekologik fikrlash komponentlarini shakllantirishga yo'naltirilgan mashg'ulotlar tizimi

№	Дарс мавзуси	Дарснинг дастурий мазмунни (экологик компонент)	Ekologik fikrlashning shakllantiriladigan komponentlari	Ekologik fikrlashni shakllantirish bo'yicha ishlar mazmuni
1	Tabiat nima?	Jonli va jonsiz tabiat, ularning o'zaro aloqadorliklari. "Tabiat va odam – bir butun yaxlit narsa". Modellashtirish: "Odam – tabiatning bir qismi".	Tahlil, sintezlash, umumlashtirish, bashorat qilish, gipotetiklik	"Tabiat yaxlit bir butun narsa" jumlasini tushuntirish. Tabiat komponentlarini belgilari bo'yicha 2 ta guruhga ajrating: jonli, jonsiz. Tuproqni qaysi guruhga kiritdingiz? Isbotlang. Nima deb o'ylaysiz, nima uchun kapalak va gullar xuddi do'stlashgandek doim yonma-yan? Farazlaringizni ayting. Quyidagilar orasidagi o'zaro aloqadorlikni belgilang: A) o'simliklar va havo; B) o'simliklar va hayvonlar. Jonli va jonsiz tabiatdagi elementlar bo'yicha keyingi kun ob-havosini oldindan aytib bering. Quyosh tomonidan Erdagi hayot uchun yaratiladigan shart-sharoitlar nomlarini ajratib ko'rsating: issiqlik, suv, yorug'lik, mineral tuzlar, havo.
2	Tabiatning xilma-xilligi (ekskursiya)	Tabiatning xilma-xilligi, uning asosiy komponentlari, tabiatdagi o'zaro aloqadorliklar haqidagi materialni kengaytirish	Tahlil, sintezlash, umumlashtirish, bashorat qilish, gipotetiklik, originallik	Jonli mavjudotlarni jonsiz tabiat predmetlaridan farqini ayting. Jonli tabiat ob'ektlari tabiatdagi jonsiz ob'ektlar bo'lmasa ham yashay oladimi? Isbotlash kerak: Berilgan: quyosh, yomg'ir-qor – jonsiz tabiat ob'ektlari. Gul, asalari, odam – jonli tabiat ob'ektlari. Ko'rsatib o'tilgan ob'ektlarning qaysi birlari bir-biriga bog'liq? Agarda quyosh yo'q bo'lib ketsa, suv o'tlari va krotlar yashay oladimi? Ekologik belgilarni ishlab chiqing, ularni kerakli joylarga qo'yib chiqing.
3	Tabiatning inson ta'siri ostida o'zgarishi	Oxo'jalik faoliyati va insonlar nojo'ya xulq-atvorining tabiatga salbiy ta'siri	Tahlil, sintezlash, umumlashtirish, bashorat qilish, muqobilik	Odamning tabiatga turli xil ta'sirlariga misollar keltirish: a) ijobiy ta'sir ko'rsatish; b) salbiy ta'sir ko'rsatish. № 1- mashq. "Ehtimoliy echimlar".

4	Tabiat xavf-xatar ostida	Kishilarning tabiatga salbiy ta'sir ko'rsatishlarining omillari, ularning natijalari haqidagi tasavvurlarni tizimlashtirish va kengaytirish, inson aybi bilan yo'qolib ketgan, shuningdek, yo'qolish xavfi ostonasiga kelib qolgan organizmlarning konkret turlari bilan tanishtirish	Tahlil, sintezlash, umumlashtirish, bashorat qilish, muqobillik	Misol namunasida tabiiy aloqalarning buzilishi natijasini ko'rsating. O'simliklar va hayvonlar hayotiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan kishilarning harakatlarini aytib bering. №2-mashq. "Muqobilni tanlash". Agarda inson ilgariidek daryo, ko'l, dengizlarni ifloslantirishda davom etaversa, bir oy, yil, o'n yildan keyin nima bo'ladi? Guruhlarga ajrating: shoxlar sinishi; suv va havoning ifloslanishi; qurbaqa va baqalarning yo'q bo'lib ketishi; o'rmonlarning yo'q qilinishi; kapalaklarni tutish; mo'yna va go'sht uchun hayvonlarni ovlab, qirish. Birinchi ustunga kam uchraydigan, ikkinchi ustunga esa yo'q bo'lib ketgan hayvonlarni yozing. "Insonning tabiatga ta'siri" modelini tuzib chiqing.
5	Tabiatni muhofaza qilish	Tabiatni muhofaza qilish haqida bilimlarni tizimlashtirish va kengaytirish, mahalliy miqyosdagi tabiatni muhofaza qilish bo'yicha chora-tadbirlar bilan tanishishni davom ettirish: havo va suvni ifloslanishdan himoya qilish; o'rmonlarni tiklash; kamyob o'simliklar va hayvonlarni muhofaza qilish; qo'riqxonalarini tashkil etish.	Tahlil, sintezlash, umumlashtirish, bashorat qilish, muqobillik	"Tabiatni muhofaza qilish" modelini tuzib chiqing. "Tabiatga faol yordam berish – har bir fuqaroning burchi" iborasini tushuntiring. №3-mashq "Aloqadorlikni belgila". Jonli tabiat ob'ektlarini toping, ularning holatini baholang. Ular bilan nima ro'y berishi mumkin edi? Ma'lumotlarni va izlanayotgan narsani ajratib ko'rsating. Gipotezani tuzing. Tabiatning "Shikoyat daftari" loyihasi. Tabiatni muhofaza qilishda sen qanday ishlarda qatnashgan bo'lar eding? Qushlarni qishda ovqatlantirish uchun oziq-ovqat zahiralari, tarvuz, qovun, qovoq urug'lari to'plash. "Tabiat xavf-xatar ostida". Oxur tayyorlash. Kamyob va yo'qolib borayotgan o'simliklar hamda hayvonlarni muhofaza qilish.
6	Hayvonlar hayoti	O'simlikxo'r, go'shtxo'r va hamma narsani eyaveradigan hayvonlar, oziqlanish zanjirlari va tarmoqlari, ekologik piramida, organizmlarning atrof-muhit bilan jips aloqadorligining nmaoyon bo'lishi sifatida o'simliklar va hayvonlardagi himoya vositalari, "hayvonlar turlari" va "hayvonlar guruhlarini" tushunchalari.	Tahlil, sintezlash, umumlashtirish, bashorat qilish, gipotetiklik	Hayvonlarning hayotida yorug'likning qanday o'rni bor? O'z fikringizni ayting. Shamolning, ya'ni, havo oqimining hayvonlar va o'simliklar hayotida tutgan o'rni nimadan iborat? Istalgan hayvonni u yashayotgan shart-sharoitlardan mahrum qilish mumkin emasligini isbotlang. Nima uchun o'simlikxo'r hayvonlar yirtqich hayvonlarga nisbatan oziq-ovqatga ko'p ishlatiladi? O'z fikringizni ayting. O'simliklar, hayvonlar, qo'ziqorinlar shohligi orasidagi o'zaro aloqadorliklarning sxemasini tuzing va ko'rsatib o'ting. Nima uchun qumursqalar o'rmon sanitarlari deyiladi? №1, 2,3,4-o'yinlar [5, 31-37-b], 6 [6]. O'simlikdan tayyorlangan ovqatlar go'shtdan tayyorlangan ovqatga nisbatan kam to'yimli bo'ladi, demak... gapni davom ettiring. Go'shtxo'r hayvonlar o'simlik bilan, o'simlikxo'r hayvonlar go'shtxo'r hayvonlar bilan, o'simliklar o'simlikxo'r va go'shtxo'r hayvonlar oziqlana oladimi? Ular nima bilan oziqlanadilar? O'simlikxo'r hayvonlar va tinch yuradigan go'shtxo'r hayvonlar orasida qanday umumiy moslamalar bor? Yirtqich go'shtxo'r hayvonlar qanday moslamalarga ega bo'lishlari zarur? Oziqlanish zanjirlari sxemalari go'shtxo'r hayvonlarning yashashi tinch ekanligi haqida

				faraz qilishga asos beradi? Bu shundaymi? Hayvonlarni guruhlariga ajratish: ayiq, tulki, kapalak, ilon, chivin, bo'ri. Qanday belgiga ko'ra tasnifladingiz? Agarda odamlar zaharli ximikatlarni yordamida biron-bir hasharotlardan qutulishga harakat qilsalar, nima bo'ladi? Agarda erda qurbaqa, ilon, boyqush, ninachilar qolmasa, nima ro'y bergan bo'lar edi?
7	O'simliklar qanday ko'payadilar?	O'simliklar va hayvonlarning o'zaro aloqadorliklari, mevalar va urug'larning tarqalishiga moslashganligi belgilarini aniqlash	Tahlil, sintezlash, umumlashtirish, gipotetiklik	O'simliklarning urug'lari va mevalarini ko'zdan kechirish, ular nima uchun uchib ketishi, suzib ketishi, sochilib ketishi, ona o'simlikdan "mushuklar va kuchuklarning elkasiga o'tirib olib" tarqalib ketishlari haqida fikr yuritish. Gipotezalarni olg'a suring. Hasharotlar va gulli o'simliklarning o'zaro moslashganligini aytib berishga urinib ko'ring. Bu organizmlar bir-birisiz yashay oladimi? O'simliklar urug'lari odatda qog'oz paketchalarda saqlanadi. Nima uchun bunday vaziyatda urug'lar o'sib chiqmaydi? Agarda o'simlikni doka bilan qoplab yopib qo'yilsa, nima ro'y beradi va nima uchun?
8	O'simliklarni muhofaza qilish	Odamning o'simliklarga salbiy ta'siri omillarini yoritib berish, qo'riqlanadigan o'simliklarning ayrim konkret turlari bilan tanishtirish	Tahlil, sintezlash, umumlashtirish, bashorat qilish, muqobililik originallik	"O'simliklarning odam va hayvonlar uchun ahamiyati" mavzusida konspekt tuzing. Bolalarning quyidagi bahsini hal qilib bering: A) butalar o'rmon uchun kerak; B) butalar o'rmon uchun kerak emas. O'z javobingizni asoslang. "Erda o'simliklarsiz bir kun" o'yin-muloqoti.
9	Hayvonlarni muhofaza qilish	Odamning hayotida va tabiatda hayvonlarning ahamiyati haqidagi bilimlarni tizimlashtirish, odamning hayvonlarga salbiy ta'siri omillarini yoritib berish.	Tahlil, sintezlash, umumlashtirish, bashorat qilish, originallik	"Erda hayvonlarsiz bir kun" o'yin-muloqoti. O'rmon yong'inlari o'rmondagi hayvonot dunyosiga qanday ta'sir ko'rsatadi? Agarda yovvoyi yirtqich hayvonlar yo'q qilib yuboriladigan bo'lsa, nima ro'y beradi? Ninachilarni asrash kerakligini bolalarga qanday tushuntirishni o'ylab ko'ring.
10	Tabiatda hamma narsa o'zaro bog'liq	Tabiatdagi o'zaro aloqadorliklar haqidagi bilimlarni umumlashtirish va tizimlashtirish	Tahlil, sintezlash, umumlashtirish, bashorat qilish	O'simliklar tabiatda qanday o'zaro aloqadorliklarda bo'ladi? O'zaro bir-biri bilan tur ichidagi munosabatlarda bo'ladigan so'zlar jufti tanlab olingan: o'simlik, kurtak; o'simlik, quyosh; o'simlik, odam; hayvon, o'simlik. O'yinlar №3 [5], №5 [4], №7,8 [4]. O'simliklar va hayvonlar orasida qanday farqlar mavjud?

Ishlab chiqilgan tizimni tahlil qilishda ta'kidlab o'tish zarurki, unda tabiatshunoslik darslarida kichik yoshdagi maktab o'quvchilarida ekologik fikrlashni shakllantirishning biz ajratib ko'rsatgan shart-sharoitlari yuzaga chiqarilgan. O'quv materiali mazmunini tanlab olish muammolilik tamoyillari asosida amalga oshirilgan bo'lib, o'qitish jarayonida atrof-muhitni bilish-anglashning reproduktiv, tadqiqotchilik, qisman izlanishli va ijodiy usullari uyg'unlashtirildi[8].

Maktabda tabiatning turli hildagi hodisalarini differentsiallashtirish holda o'rganish atrof-muhit, unda odamning tutgan o'rni va roli haqida yaxlit tasavvurni shakllantirishga imkon beradi. kichik sinflarda tabiatshunoslikning ayrim bo'limlarini ekologizatsiyalash bo'yicha amalga oshirilayotgan urinishlar mavjud holatni to'la hal qilishga imkon bermaydi. Bola tirik organizmlar haqida, unga ta'sir ko'rsatuvchi barcha omillar to'g'risida, eng asosiysi esa – o'zining bu omillar tizimidagi passiv yoki faol

tutgan o'rni haqida o'zaro bog'liqlikdagi har tomonlama to'laqonli axborotlarni ololmaydi. Shuning uchun o'quv-tarbiya jarayonlariga ekologik fikrlashni shakllantirishga yo'naltiriladigan mashg'ulotlar tizimini ishlab chiqish hamda uni joriy qilish o'ta dolzarb bo'lib sanaladi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Mavzuni o'rganish davomida ekologik fikrlash shakllanishining psixologik-pedagogik shart-sharoitlari aniqlandi. Ajratib ko'rsatilgan shart-sharoitlar asosida biz diagnostik choralar tadbirini ishlab chiqdik, u o'z ichiga ekologik fikrlash shakllanganligi ko'rsatkichlari va darajalarini, shuningdek, ekologik fikrlash shakllantirishiga yo'naltirilgan mashg'ulotlar tizimini oladi. O'quv materiali mazmunini tanlab olish muammolilik tamoyillari asosida amalga oshirilgan bo'lib, o'qitish jarayonida atrof-muhitni bilish-anglashning reproduktiv,

tadqiqotchilik, qisman izlanishli va ijodiy usullari uyg'unlashtirildi.

Tadqiqot xulosalari ko'rib chiqilayotgan mavzuning har tomonlama to'liq va tugal hal qilinishiga da'vo qilmaydi.

Aksincha, bu faqat atrof-muhit darslarida kichik maktab yoshidagi bolalarda ekologik fikrlashni shakllantirishning psixologik-pedagogik shart-sharoitlarini anglab etish yo'lidagi bir urinish bo'lib sanaladi.

ADABIYOTLAR

1. Мухина В.С. Возрастная психология. М.: Академия, 1997.
2. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. СПб.: Питер Ком, 1999.
3. Страунинг А.М. Решаем экологические рассказы-задачи. // Начальная школа. 2002. № 2 .
4. Фетисова Н.В., Лазарева О.Н. Игровые технологии на уроках естествознания в начальной школе: Методические рекомендации по организации детских игр. Екатеринбург.: УрГПУ, 1999.
5. Богданец Т.П.. Экологические игры с младшими школьниками. // Начальная школа: плюс – минус. 2000. № 8
6. Петросова Р.А. , Голов В.П., Сивоглазов В.И. Методика обучения естествознанию и экологическое воспитание в начальной школе. М.: Академия, 1999.
7. Ермаков Д.С., Суравегина И.Т. Учимся решать экологические проблемы. // Биология в школе. 2002. №7.
8. Qosimov Sh.U. Kasb-hunar kollejlarda amaliy kasbiy ta'limni tashkil etishning metodik asoslarini takomillashtirish / Ped. fan. fal. dok dis.– T., O'MKHTTKMOQTI, 2018. – 176 b.

УДК: 34 (575.1)
О-86

Шухрат ОТАҚУЛОВ,
МТТДМҚТМОИ “Ижтимоий фанлар” кафедраси доценти PhD

МТТДМҚТМОИ профессори ф.ф.д. Н.Маматов тақризи асосида

GENDER EQUALITY POLITICS AS A REALITY

Abstract

The article pays special attention to the fact that women in our country have the same rights and freedoms as men, strengthening the position of women in public life, increasing their political activity, expanding their participation in government. It is also said that today in our country the institutional framework for the implementation of the policy of gender equality is expanding, all conditions have been created for women to show their initiatives and talents in accordance with their abilities.

Key words: gender equality, society, family, social policy, strategy, gender policy.

ГЕНДЕР ТЕНГЛИККА АМАЛ ҚИЛИШ СИЁСАТИ РЕАЛЛИК СИФАТИДА

Аннотация

Мақолада мамлакатимизда хотин-қизларнинг эркаклар билан бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга эканлиги, оналик ва болалик билан боғлиқ давлат сиёсати юритилаётгани, хотин-қизларнинг ижтимоий ҳаётдаги мавқеини кучайтириш, сиёсий фаоллигини ошириш, давлат ва жамият бошқарувидаги иштирокини кенгайтириш билан боғлиқ олиб борилаётган ишларга алоҳида эътибор берилаётганлиги ёритилган. Шунингдек бугунги кунда мамлакатимизда гендер тенглик сиёсатига амал қилиш бўйича институционал асослар ҳам кенгайтириляётганлиги, хотин-қизларнинг ўз иқтидорларини намоён қилиши, жамиятдаги мавқеини янада кучайтириши, қобилиятига яраша ишлаши учун барча шароитлар яратилганлиги ҳақида сўз юритилади.

Калит сўзлар: гендер тенглик, жамият, оила, ижтимоий сиёсат, стратегия, гендер сиёсат.

ПОЛИТИКА ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА КАК РЕАЛЬНОСТЬ

Аннотация

В статье уделяется особое внимание тому факту, что женщины в нашей стране имеют те же права и свободы, что и мужчины, укрепления положения женщин в общественной жизни, повышения их политической активности, расширения их участие в государственной власти. Также говорится, что сегодня в нашей стране расширяется институциональная база для реализации политики гендерного равенства, созданы все условия для того, чтобы женщины могли проявить свои инициативы и таланты в соответствии со своими способностями.

Ключевые слова: гендерное равенство, общество, семья, социальная политика, стратегия, гендерная политика.

Кириш. Гендер тенглик нафақат инсон ҳуқуқини таъминлаш, балки, жамиятни сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этадиган эзгу қадриятдир. Бундан ташқари гендер тенглик-бу, мамлакатнинг демократик тараққиёт даражасини белгиловчи мезонларидан бири ҳисобланади. Шу боисдан, бугунги глобаллашув даврида жамиятда бу масалага жиддий эътибор қаратилмоқда.

Гендер тенглигига эришиш масаласи Ўзбекистон учун устувор сиёсат йўналиши ҳисобланади. Сўнгги йилларда бу борада бир неча қонун ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди. Қабул қилинган нормалар етарли даражада бўлса-да, лекин уларни амалиётга тадбиқ қилишда ҳали ҳам кўплаб муаммолар мавжуд.

Жамият ривожланиши ва демократлашишига доир устувор муаммолар муқаррар равишда эркаклар билан хотин-қизлар ўртасидаги тенгликка эришиш билан боғлиқ масалаларга бориб тақалади ва натижада, хотин-қизлар мақомини ошириш ҳамда уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини кенгайтириш зарурати вужудга келади.

Шу мақсадда Республикаимизда жамиятнинг барча соҳаларида аёл ва эркаклар тенг ҳуқуқлигини таъминлашни мақсад қилувчи 2020-2030 йилларда Гендер тенгликка эришиш стратегияси қабул қилинди.

Стратегиядан қўзланган асосий мақсад – барча хотин-қизлар, эркаклар ва болалар учун уларнинг ирқи,

ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, мавқейидан қатъи назар ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ҳаётдаги фундаментал инсон ҳуқуқларининг таъминланишига эришиш ҳисобланади.

Жамиятимизда барча соҳаларда аёл ва эркакларнинг тенг ҳуқуқ ва имкониятларидан фойдаланишига ҳаракат қилинмоқда, – Стратегияда 9 та мақсад қамраб олинган:

- ижтимоий-сиёсий ҳаётда эркак ва аёлларнинг иштирок этишида тенг имконият ва ҳуқуқларни яратиш;
- аёл ва эркакларнинг иқтисодиёт, бандлик ва меҳнат мигрантлари ҳуқуқларини ҳимоя қилишда гендер тенглигини таъминлаш;
- бутун ҳаёт давомида барча учун адолатли ва сифатли таълимни таъминлаш;
- барча хотин-қизлар учун гендер тенглигини таъминлаш, зўравонликдан ҳимоялаш, одам савдосига чек қўйиш;
- барча эркак ва аёллар учун ижтимоий ҳимоя, соғлом турмуш тарзини таъминлаш;
- миллий гендер статистикасини ривожлантириш;
- режалаштириш ва бюджетлаштиришда гендер масаласини инобатга олиш;
- ОАВда гендер муаммоларининг кенг ёритилишини таъминлаш;

– барча учун хавфсиз экологик муҳитни таъминлаш масалаларига хотин-қизларни жалб қилиш[1].

Гендер тенгликка эришиш стратегияси БМТнинг 2030 йилгача мўлжалланган Барқарор ривожланиш мақсадлари, 2017-2021 йилларда Ўзбекистонни ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси, “Хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисида”ги қонунларга асосланган.

Президент Шавкат Мирзиёев Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 75-юбилей сессиясидаги ўз чиқиши давомида халқаро ҳамжамият эътиборига минтақавий ва глобал аҳамиятга эга долзарб масалалар юзасидан ўз нуктаи назарини тақдим этди. Хусусан, Ўзбекистонни сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий модернизация қилишнинг устувор йўналишларини кўрсатиб берди. Йўналишлар орасида гендер масаласи алоҳида аҳамият касб этди.

Давлатимиз раҳбари ўз нутқида “биз учун гендер тенглик сиёсати устувор масалага айланди. Хотин-қизларнинг давлат бошқарувидаги ўрни тобора кучаймоқда. Янги Парламентимизда аёл депутатлар сони икки баробарга кўпайди”[2], деб мамлакатимизда хотин-қизлар сиёсати бўйича амалга оширилаётган ишларни назарда тутди. Дарҳақиқат мамлакатимизда хотин-қизларнинг ўз имкониятларини тўлақонли рўёбга чиқаришлари учун барча шарт-шароитларни таъминлаш давлат сиёсати даражасига кўтарилди.

Бугунги кунда дунё ҳамжамияти хотин-қизларнинг инсоният тараққиётида ўрнини тўғри англаган ҳолда халқаро механизмларни яратишга ҳам ҳаракат қилмоқда. БМТ Бош Ассамблеяси томонидан 1979 йил 18 декабрда “Хотин-қизлар ҳуқуқлари камситилишининг барча шаклларида барҳам бериш тўғрисида” ги конвенциянинг қабул қилингани фикримизнинг далилидир[3]. Мазкур конвенция хотин қизлар ва эркакларнинг амалдаги тенглигига эришиш, яъни гендер тенгликни таъминлаш, хотин-қизлар томонидан ўз ҳуқуқларидан амалда фойдаланиш масалаларига боғлиқ бўлган муаммоларни аниқ-равшан белгиланган асосий ҳужжатдир.

Конвенцияда белгиланган муаммолар кўп қирраллиги билан ажралиб туради. Унда турли шаклда намоён бўладиган камситишларга барҳам бериш муаммоларининг долзарблигини аниқлаб берилиши билан бирга, хотин-қизларнинг тенг ҳуқуқли инсон сифатида мавқеини ошириш, унинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳуқуқлари, эркак билан тенг ҳуқуқлиги, оналик лаёқати билан боғлиқ муҳим қондалар акс эттирилган.

Халқаро мажбуриятларни бажаришда барча поғоналарда қонуний ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тақомиллаштириш, уларнинг амалга оширилишини аниқ мониторинг қилиш ва халқаро-ҳуқуқий актларнинг имплементациясини назорат қилишни талаб этади. Мамлакатимизда гендер тенгликни таъминлашга оид халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларни миллий қонунчиликка уйғунлаштириш орқали мустаҳкам ҳуқуқий асослар яратилмоқда.

Хотин-қизларнинг эркаклар билан бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлишининг, оналик ва болалик билан боғлиқ давлат сиёсати юритилаётгани, хотин-қизларнинг ижтимоий ҳаётдаги мавқеини кучайтириш, сиёсий фаоллигини ошириш, давлат ва жамият бошқарувидаги иштирокини кенгайтириш билан боғлиқ олиб борилаётган ишлар алоҳида эътиборга лойиқ.

Бугунги кунда мамлакатимизда гендер тенглик сиёсатига амал қилиш бўйича институционал асослар ҳам кенгайтирилмоқда. Айни пайтда, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати таркибида аёллар ҳуқуқларини таъминлаш ва камситишнинг ҳар

қандай шаклига барҳам бериш бўйича миллий қонунчиликда халқаро стандартларни уйғунлаштириш билан шуғулланувчи янги Хотин-қизлар ва гендер тенглик масалалари қўмитаси ташкил қилинди.

Ҳақиқатан ҳам, мамлакатимизнинг қарийиб 50 фоизини хотин-қизлар, уларнинг 64 фоизини 30 ёшгача бўлган хотин-қизлар ташкил этар экан, албатта бу йўналишда алоҳида давлат сиёсати олиб боришга тўғри келмоқда. Мамлакатимизда гендер тенгликни таъминлаш ва хотин-қизларнинг ижтимоий турмуш шароитларини яхшилаш, оила институтини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш, аёллар ҳуқуқлари камситилишининг барча шаклларида барҳам бериш бўйича умумэътироф этилган халқаро нормаларни миллий қонун ҳужжатларига имплементация қилиш, шунингдек, аёллар ҳуқуқий маданиятини ошириш каби йўналишларда қатор амалий ишлар олиб борилди.

Давлатимиз томонидан “Хотин-қизлар ҳуқуқлари камситилишининг барча шаклларида барҳам бериш тўғрисида”ги конвенциянинг аъзоси сифатида миллий қонунчиликка унинг нормаларини уйғунлаштириш масаласига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Хусусан, мамлакатимизда бу борада муҳим қадамлар қўйилди. 2019 йил сентябрь ойида Ўзбекистон Республикасининг “Хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисида”ги ҳамда “Хотин-қизларнинг таъйин ва зўравонликдан ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонунлар қабул қилинди.

“Хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисида”ги қонунда аёлларни жинси бўйича бевосита ва билвосита камситишни тақиқлашга алоҳида урғу берилган[4].

Ушбу қонуннинг мақсади хотин-қизларни турмушда, иш жойларида, таълим муассасаларида ҳамда бошқа жойларда таъйинлар ва зўравонликнинг барча шаклларида ҳимоя қилишга қаратилган. Ушбу соҳадаги муносабатларни тартибга солиш, шунингдек, таъйинлар ва зўравонликдан жабрланганларни ҳуқуқий ҳамда ижтимоий ҳимоя қилиш кафолатларини таъминлаш ҳам қонуннинг муҳим мақсадларидан бири ҳисобланади.

Мамлакатимизда гендер тенгликка эришишда хотин-қизларнинг жамиятдаги мавқеини янада кучайтириш, шу орқали оилани мустаҳкамлаш, юқори интеллектуал даражадаги ёш авлодни вояга етказиш, жамият барқарорлигини таъминлашнинг гарови ҳисобланади.

Президент Шавкат Мирзиёев Олий Мажлисга йўллаган Мурожаатномасида “Давлат ва жамият бошқарувида аёлларнинг ўрни ва мавқеини янада мустаҳкамлаш – ислохотларимизнинг энг устувор йўналишларидан биридир” дея таъкидлади [5].

Бугун республикаимиз давлат ва жамоат ташкилотлари тизимида 1 минг 400 га яқин хотин-қизлар раҳбарлик лавозимларида фаолият олиб боришмоқда. Уларнинг улуши соғлиқни сақлаш ва ижтимоий хизмат соҳасида 82 фоизни, илм-фан, таълим-тарбия, маданият ва санъат соҳасида 72 фоизни, қишлоқ хўжалигида 45 фоизни, саноатда 38 фоизни ташкил этмоқда.

Мурожаатномада давлат бошқарувидаги самарадорликка оид ислохотлар юзасидан фикр билдирадиган, Хотин-қизлар масаласига алоҳида тўхталиб ўтди. 2020 йилда юзага келган пандемия шароитида республикаимиз бўйлаб 6 миллиондан ортиқ хотин-қизларнинг муаммолари пухта ўрганилди. Шулар асосида “Аёллар дафтари” шакллантирилди ва бу жараёнда хотин-қизларни қийнаётган кўплаб ижтимоий-иқтисодий муаммолар маҳаллий ҳокимиятларнинг диққат марказидан жой эгаллади. Бу жараёнга маҳаллаларда янги

ташкил этилган “Аёллар маслаҳат кенгашлари” ҳам яқиндан қўмак бермоқда.

“Биз мамлакатимизда истиқомат қилаётган 17 миллиондан зиёд опа-сингилларимиз, қизларимиз, онахон ва момоларимизга муносиб шароит яратиб бериш учун барча имкониятларни ишга солишимиз лозим” [6], - деб таъкидлади давлат раҳбари ўз Мурожаатномасида.

Хотин-қизларнинг давлат бошқарувидаги ролини ошириш бўйича олиб борган ислохотлар натижасида парламент янги таркибининг 30 фоизи аёллардан иборат бўлди. Вилоят, шаҳар ва туман ҳокимларининг хотин-қизлар масалалари бўйича маслаҳатчиси лавозими жорий этилди.

Давлатимиз раҳбарининг ташаббуси билан хотин-қизларнинг жамият ҳаётидаги ўрни ва нуфузини ошириш, уларга янги имкониятлар яратиш мақсадида Республика Хотин-қизлар жамоатчилиги кенгаши ташкил этилди. Жойлардаги Хотин-қизлар кенгашлари фаолиятига эса ҳокимларнинг ушбу масалалар бўйича маслаҳатчилари раҳбарлик қилиши белгилаб берилди.

Хотин-қизларни қўллаб-қувватлаш бўйича республика ва ҳудудий жамғармаларни янги ташкил этиладиган кенгашлар ихтиёрига ўтказиб бериш таклифи ҳам ушбу масалани бажаришнинг ижтимоий-иқтисодий механизмини белгилаб беради.

Хотин-қизлар кенгаши хотин-қизларнинг жамиятдаги манфаатларини ва мавқеини муносиб ҳимоя қилиш, уларнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаётдаги ролини ошириш мақсадида хотин-қизлар ташаббуси билан ташкил этиладиган ихтиёрий, ўз-ўзини бошқарадиган, нотижорат, мустақил жамоат ташкилотидир. Кенгашнинг асосий мақсади сифатида қуйидагиларни кўриш мумкин:

- ўзини-ўзи бошқариш маҳаллий органлари ва хотин-қизлар ташкилотларининг ўзаро ҳамкорлиги;

- жамиятда эркаклар ва аёллар тенглигининг конституциявий тамойилини амалга ошириш бўйича умумий стратегия ва давлат сиёсатининг устувор йўналишларини амалга ошириш учун зарур шарт-шароитларни яратиш;

- сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий, психологик ва бошқа омилларнинг эркаклар ва аёлларга тегишли конституциявий ҳуқуқларини амалга оширишга нисбатан таъсирини ўрганиш;

- ҳуқуқий эҳтиёжларини амалга ошириш, эркаклар ва аёлларнинг манфаатлари ва имкониятларини ҳисобга олиш, уларни меҳнат ва ижтимоий фаолиятда ўз-ўзини англаш, аёлларни янги иқтисодий шароитларга мослаштириш;

- жамиятда оиланинг ролини мустаҳкамлаш, оналик, оталик, болаликни муҳофаза қилиш, эркаклар ва аёлларнинг репродуктив ҳуқуқларини амалга ошириш учун шарт-шароитларни таъминлаш;

- оиланинг ўз вазифасини амалга ошириши, оила ҳаётининг сифатини ошириш учун зарур шарт-шароитлар яратиш.

Хотин-қизлар Кенгашининг асосий вазифалари этиб қуйидагиларни белгилаш мақсадга мувофиқ ҳисобланади:

- туман хотин-қизлар бирлашмаларини ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва фуқаролик ҳуқуқлари бўйича ҳаракатларда бирлаштириш, вояга етмаганларнинг ва оила аъзоларининг ноқонуний ҳатти-ҳаракатларининг олдини олиш, жойлардаги хотин-қизлар уюшмаларига амалий ёрдам кўрсатиш;

- хотин-қизларнинг жамиятдаги манфаатларини ва муносиб мавқеини муносиб ҳимоя қилиш, уларнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаётдаги ролини ошириш.

- оилани мустаҳкамлаш, оналикнинг аҳамиятини ошириш;

- болаларни баркамол қилиб ривожлантириш, моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш, ватанпарварлик ва инсонпарварлик ғояларини тарбиялаш учун қулай шарт-шароитларни шакллантиришга қўмаклашиш;

- антисоциал ҳаракатларни амалга оширишга ёрдам берадиган сабаблар ва шарт-шароитларни аниқлашда иштирок этиш, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларини хабардор қилиш;

- болаларнинг назоратсиз қолиши ва ўсмирлик даври жиноятларининг олдини олишда қўмаклашиш;

- нотинчликнинг дастлабки босқичида оилаларни аниқлаш ва барча манфаатдор идоралар ва муассасалар томонидан салбий ҳолатларни бартараф этиш бўйича ўз вақтида чора кўришда иштирок этиш;

- хотин-қизлар ва болаларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари бузилгани, вояга етмаганлар ва ноқонуний ҳатти-ҳаракатлар содир этишга мойил бўлган оила аъзоларини аниқлаш бўйича кўрилатган чора-тадбирлар тўғрисида туман раҳбарини тизимли равишда хабардор этиш [7].

Таъкидлаш жоизки, 2020 йилда Ўзбекистон Республикаси Бирлашган Миллатлар Халқаро Ташкилотининг муҳим органи бўлган Инсон Ҳуқуқлари бўйича Кенгашига аъзо бўлиб кирди. Бу ўз-ўзидан бўлгани йўқ. Бунинг учун мамлакатимиз инсон ҳуқуқлари бўйича жаҳон миқёсида қабул қилинган халқаро талаблар ва стандартларга мувофиқ равишда қатор ислохотларни олиб борди ва ушбу жараёни давом эттирмоқда. БМТнинг Инсон Ҳуқуқлари Кенгашига аъзо бўлганимиздан кейинги жараён ҳам ўзига хос мураккаб вазифаларни олидимизга қўяди. Бу вазифаларнинг энг муҳими эса, хотин-қизларнинг ҳақ-ҳуқуқи, уларнинг жамиятдаги роли, турмуш даражасини ошириш борасидаги амалий ҳаракатлардир.

Ўзбекистонда хотин-қизларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини, гендер тенгликни таъминлаш, аёллар ўртасида тадбиркорликни ривожлантириш, улар учун янги иш ўринлари яратиш, меҳнат ва турмуш шароитларини яхшилаш давлат сиёсатининг устувор йўналишига айланди. Натижада ҳар жабҳада аёллар фаоллиги ортиб, жамият ҳаётидаги иштироки йил сайин кенгайиб бормоқда.

Ҳудудларда хотин-қизлар тадбиркорлик марказлари ташкил этилиб, уларда аёлларга бизнесни бошлаш бўйича зарур билим ва қўникмалар берилаётгани туфайли тадбиркор аёллар сони тобора ошиб, улар томонидан минг-минглаб янги иш ўринлари яратилляпти.

Ҳар қандай жамиятнинг маданияти даражаси унинг хотин-қизларга бўлган муносабати билан белгиланади. Президентимиз бу борада мамлакатимиз аёлларининг ҳаётий муҳим манфаатларини таъминлаш, турмуш шароитларини ҳар томонлама яхшилаш бўйича муҳим вазифаларни белгилаб берди. Шундай экан, уларнинг муносиб меҳнат қилиши ва қобилиятларини рўёбга чиқариш учун зарур шарт-шароит яратиш, жамиятдаги ўрни ва мақомини мустаҳкамлашга қўмаклашиш ҳаммамизнинг асосий вазифамизга айланиши лозим.

Бугунги кунда ҳар қандай жамиятнинг асосий “кўзгуси” – хотин-қизлар эканлиги шубҳасиздир. Чунки жамиятнинг ижтимоий тузуми қандай бўлишидан қатъий назар, ўша жамият аҳолиси турмушининг фаровонлик даражаси, оилалар барқарорлиги, келажак авлод – фарзандлар тарбияси, иқтидори, жамиятдаги интеллектуал салоҳият, маънавият ва маданият, маърифат, қўйингки, барча жабҳаларда эришилган ютуқлар шу жамият

тараққиётига хотин-қизларнинг қўшадиган ҳиссаси ва ўша жамиятнинг аёлларга муносабати билан белгиланади.

Мамлакатимизда аёлларнинг ўз иқтидорларини намоён қилиши, қобилиятига яраша ишлаши учун барча шароитлар яратилган. Ана шу имкониятлардан фойдаланиш даражаси эса унга боғлиқ. Агар аёл ўзини нафақат аёл, балки инсон сифатида жамиятдаги ўрнини англасса, унга табиат ато этган қобилиятни тўғри йўналтира олса, фақат оила қуришни эмас, балки ҳалол меҳнати билан жамият тараққиётига муносиб ҳисса қўшиши лозимлигини ҳаётининг мақсади деб билса, бу аёл албатта ўз ҳаётидан қаноатлана олади, рози бўлиб яшайди. Агарки фақат оилани ҳаётининг асосий мақсади қилса, пировард натижада намоён қилинмаган қобилият, фойдаланилмаган имконият, эришилмаган ютуқлар у учун армон бўлади ва қалбида барча нарсага эриша олган аёлларга нисбатан ҳасад туйғуси шаклланади.

Фитратнинг “Оила” асарида шундай фикрлар бор: - Аёлларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги миллий озодлик, эрк учун зарур: аёллар фақат уй-рўзгор, бола тарбияси билан банд бўлиб қолмаслиги керак” [8], - дейди.

Ер юзи аҳолисининг ярмидан кўпроғини аёллар ташкил этади. Шунинг учун ҳам гендер муаммолари бугунги куннинг долзарб масалаларидан бирига айланган. Ҳозирги кунда хотин-қизлар ижтимоий-маънавий, сиёсий-иқтисодий ҳаётнинг барча соҳаларида самарали ва фаол меҳнат қилиб келишмоқда. Асосий қонунимиз - Конституцияда ҳам хотин-қизларнинг барча соҳаларда тенг ҳуқуқли эканлиги эътироф этилган. Ҳукумат томонидан чиқарилаётган қарор ва фармойишларда аёллар, оилалар, фарзандлар манфаати ҳақида устувор бўлиб келмоқда. Бу савий-ҳаракатлар аёлларнинг жамият ҳаётида фаоллиги орқали ўз ифодасини топаётганлиги ҳам аини ҳақиқат. Хотин-қизларимизнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини оширишда эътибор кучайтирилаётганлигининг яна бошқа жиҳатлари ҳам бор. Хусусан, уларнинг ҳуқуқий маданияти ва ҳуқуқий саводхонлигини ошириш, иқтисодий фаолиятни кенг йўлга қўйиш, ижтимоий ҳимоя тизимини такомиллаштириш масалалари давлатнинг муҳим мақсадлари қаторидан жой олди.

Тенглик, инсон ривожланиши концепцияси билан боғлиқ ҳолда барча одамларга моддий ва маънавий эҳтиёжларни қондиришда тенг имкониятлар яратилишини кўзда тутди ва авваломбор, бу ҳол таълим, соғлиқни сақлаш, бандлик ва жамиятнинг сиёсий ҳаётида иштирок этиш имкониятларига тааллуқлидир. Имкониятлар тенглиги, аввало, моддий фаровонлик даражаси, ижтимоий мавқе, эътиқоди, жинси ва қайси миллатга мансублигидан катъи назар инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликлари тенглигига асосланади, Инсон Ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларациясида қайд этилганидек, инсон кадр-қиммати “озодлик, адолатлилик ва умумий тинчлик асосидир”. Асосий ҳуқуқ ва эркинликларнинг йўқлиги инсон ва жамият таназзулига олиб келиши, ижтимоий ва сиёсий тартибсизликлар, зўравонликнинг ёйилиши ва ихтилофлар туғилиши учун шарт-шароит яратиши мумкин.

БМТнинг инсон ривожланиши муаммоларига оид ҳужжатларда таъкидланганидек, “ҳеч бир жамиятда хотин-қизлар эркакларникидек имкониятларга эга эмас. Бундан тенгсиз мақом хотин-қизларнинг инсон салоҳиятини ривожлантиришга қўшаётган салмоқли улуши билан ушбу жараён берадиган имтиёзлардаги улушининг кичиклиги ўртасидаги номутаносибликнинг сақланиб қолишига олиб келмоқда”. Шу муносабат билан инсон ривожланиши ва демократлаштиришга доир устувор муаммолар муқаррар равишда эркаклар билан

хотин-қизлар ўртасидаги тенгликка эришиш билан боғлиқ масалаларга бориб тақалади, ва, натижада, хотин-қизлар мақомини ошириш ва уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини кенгайтириш зарурати вужудга келади.

Ўзбекистон, Марказий Осиё давлатлари ўртасида биринчилардан бўлиб хотин-қизларга эркаклар билан тенг ҳуқуқлар берилиши борасида қатор тadbирларни амалга оширди. 1995 йилда Ўзбекистон Хотин-қизлар ҳуқуқлари камситилишининг барча шаклларида барҳам бериш тўғрисида конвенция(CEDAW)ни ратификация қилди. Унинг қатор моддалари миллий қонунчиликка киритилди. Шу муносабат билан, жинслар тенглигига эришиш бўйича тегишли дастурни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш энг долзарб муаммога айланмоқда. Бу узок муддатли мақсад бўлиб, у маданий, ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий меъёрларда жиддий принципиал ўзгаришларни ва мутлақо янги тафаккурнинг шаклланишини тақозо этади.

Гендер тенглик ХХI асрда ривожланиш соҳасида БМТ мақсадларига эришиш борасида принципиал жиҳатдан аҳамиятли омилдир. Шунга мувофиқ тарзда гендер ёндашувларнинг такомиллаштирилиши ва жорий этилиши ижтимоий адолат, инсон ривожланишининг тенг ҳуқуқлилиги ва барқарорчилигига эришиш йўлида асосий масала бўлиб қолмоқда. БМТ томонидан қўйилган масалаларнинг самарали тарзда ижро этиш йўллари излаш янги гендер ёндашувларни ишлаб чиқишга олиб келди.

Аҳолининг турли гуруҳларининг ўзларининг ижтимоий роллари ва ўзига хос талабларига мос равишда ривожланиш бўйича фаолиятда иштирок этишига нисбатан гендер ёндашувнинг қўлланилиши ривожланишнинг гендер стратегиясини ишлаб чиқиши имконини берди ва унга қуйидаги таркибий қисмлар кирди:

- жамиятда хотин-қизлар аҳолини эркакларнинг аҳолига нисбатан аниқлаш ва яхшилаш;
- хотин-қизлар томонидан ўз аҳолини, талаб ва эҳтиёжларини англаш;
- хотин-қизлар аҳолини яхшилашга ҳалал берувчи тўсиқларни аниқлаш;
- хотин-қизлар фаолият соҳаларини кенгайтириш, улар томонидан анъанавий эркаклар роллари ва касб-корларининг ўзлаштирилиши;
- ўтмишдаги камситилишнинг бевосита ёки воситали оқибатларини бартараф этиш;
- хотин-қизларнинг ночор гуруҳларини устун равишда ривожлантириш.

Гендер тенглиги - аёллар ва эркаклар, қизлар ва ўғил болалар учун тенг ҳуқуқ, масъулият, имконият, қадрият ва натижалардир. Гендер тенглиги фақат аёлларга тааллуқли масала бўлмасдан у, эркаклар ҳуқуқ ва мажбуриятларини ҳам англади. Чунки жамият ҳар икки жинсдан гендер нормалари ва стандартларига мувофиқ ҳаракат қилишни кутади. Тенглик аёллар ва эркаклар бир хил бўлиб қолишини билдирмайди. Лекин уларнинг ҳуқуқлари, масъулияти ва тенглиги ўзлари қиз ёки ўғил бола бўлиб туғилганларига боғлиқдир. Гендер тенглиги аёлларнинг ҳам, эркакларнинг ҳам манфаатлари, эҳтиёжлари ва устуворликлари ҳисобга олинганлигини кўрсатади.

Жумладан, давлат органларида, нодавлат ва хусусий ташкилотларда, айниқса, қарорлар қабул қилиш билан боғлиқ юқори лавозимларда аёлларнинг тенг вакилчилигини таъминлаш сиёсатини такомиллаштириш, жамоатчилик онгида эркаклар ва аёлларнинг ўрни ҳақидаги тушунчаларни ўзгартиришга қаратилган савий-ҳаракатларни амалга ошириш каби масалалар икки тоифа вакилларининг ҳуқуқларини тенглаштириб, гуруҳларини юксалтиради.

Аёл кадрини қанчалик юқорига кўтаришга муяссар бўлсак, миллий ғуруримиз, маънавият ва маданиятимиз янада юксалиши, оилаларимиз барқарорлиги таъминланиши, ҳалол ва пок, фидойи, ватанпарвар, жамиятга фойда келтирувчи, миллатимизни бутун жаҳонда кўз-кўз қилувчи фарзандларимиз сони кундан-кунга кўпая бориши табиий ҳолдир. Зеро, ҳар томонлама фаол ва оқила, доно, изланувчан, замонавий аёл меҳнатидан, салоҳиятидан нафақат унинг оиласи, балки бутун жамият манфаатдор бўлиши чин ҳақиқатдир ва биз қураётган жамиятнинг оғир юкини дадил кўтариб, унинг пойдеворини мустаҳкамлаб турадиган асосий куч-жамиятимиздаги ҳар бир оила, ҳар бир инсон, ҳар бир фуқаро, шу жумладан, хотин-қизлар эканлигини унутмаслигимиз керак.

Хулоса. Шу жиҳатдан кейинги йилларда мамлакатимизда хотин-қизларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини, гендер тенгликни таъминлаш, оила, оналик ва болаликни ҳимоя қилиш, аёллар ўртасида тадбиркорликни ривожлантириш, улар учун янги иш ўринлари яратиш, меҳнат ва турмуш шароитларини яхшилаш давлат сиёсатининг устувор йўналишига айланди.

Энг муҳими, юртимизда аёл раҳбарлар – вазирлар, ҳокимлар, ишлаб чиқариш бирлашмалари, банк ва компаниялар раислари, ҳуқуқ-тартибот идораларида масъул вазифаларда хизмат қилаётган хотин-қизлар сони ортиб бормоқда.

Бинобарин, мамлакатимизда хотин-қизларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, уларнинг оғирини енгил қилиш, қобилияти ва салоҳиятини рўёбга чиқариш мақсадида ўтган йиллар давомида салмоқли ишлар қилинди. Жумладан, республикамизнинг барча ҳудудларида хотин-қизлар тадбиркорлик марказлари ташкил этилиб, уларга тадбиркорлик, ҳунармандчилик, касбга қайта тайёрлаш, бандликни таъминлаш юзасидан амалий ёрдамлар кўрсатилди. Ана шундай имкониятлар туфайли тадбиркорлик фаолиятини йўлга қўйган аёллар сони тобора ошиб, улар томонидан минглаб янги иш ўринлари яратилмоқда.

Шуни таъкидлаш керакки, Конституциямизда белгиланган аёлларнинг ҳақ-ҳуқуқларини рўёбга чиқариш, уларнинг кадр-қимматини ошириш бўйича юқоридан қуйигача амалий тизим яратилди. Мана шу янги тизим самарали ишлаши учун ҳамжиҳатликда ишлаш зарур бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. 2030 йилга қадар Ўзбекистон Республикасида гендер тенгликка эришиш стратегияси. Тошкент. 2021 йил.
2. Ш.М.Мирзиёевнинг БМТ Бош Ассамблеяси 75-сессиясида сўзлаган нутқи.
3. Хотин-қизлар ҳуқуқлари камситилишининг барча шаклларида барҳам бериш тўғрисидаги БМТ Бош Ассамблеянинг 1979 йил 18 декабрдаги Конвенцияси.
4. “Хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқлар ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисида”ги конун. 2019 йил 2 сентябрь, ЎРҚ-562-сон
1. 5.Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 2020 йил 29 декабрь
5. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 2020 йил 29 декабрь
6. “Хотин-қизларни қўллаб-қувватлаш, уларнинг жамият ҳаётидаги фаол иштирокини таъминлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Президент қарори (ПҚ–5020-сон, 05.03.2021 й.)
7. Абдурауф Фитрат. Оила ёки оила бошқариш тартиблари. Тошкент. “Маънавият” 2000 йил. 28-бет.

УДК:123.5(326.3)

Natal'ya RADJAPOVA,
Termiz davlat universiteti o'qituvchisi
E-mail: nradjapova@inbox.ru

NDPI professori, f.f.d. Safarova N.O. taqrizi ostida

GENDER STEREOTYPES IN FAMILY RELATIONSHIPS

Abstract

This article examines family gender stereotypes that describe the qualities and characteristics of men and women. Such stereotypes contain normative patterns of behavior taking into account gender and reflect generalized opinions and ideas about men and women in the family. Certain social roles in society are assigned to both women and men. Examples are given when a man's activity is assessed by his professional success, and a woman's assessment is assessed by having a family and children.

Key words: gender, gender equality, gender stereotypes, family, man, woman, family relations, work.

ГЕНДЕРНЫЕ СТЕРЕОТИПЫ В СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЯХ

Аннотация

Данная статья рассматривает гендерные стереотипы семейного характера, которые описывают качества и характеристики мужчины и женщины. Такие стереотипы содержат нормативные образцы поведения с учётом пола и отражают обобщённые мнения и представления о мужчине и женщине в семье. Определённые социальные роли в обществе закреплены как за женщиной, так и за мужчиной. Приводятся примеры, когда деятельность мужчины оценивается по его профессиональным успехам, а оценка женщины по наличию семьи и детей.

Ключевые слова: гендер, гендерное равенство, гендерные стереотипы, семья, мужчина, женщина, семейные отношения, труд.

OILAVIY MUNOSABATLARDA GENDER STEREOTIPLARI

Аннотация

Ushbu maqolada erkaklar va ayollarning fazilatlarini va xususiyatlarini tasvirlaydigan oilaviy gender stereotiplari o'rganiladi. Bunday stereotiplar jinsni hisobga olgan holda xulq-atvorining me'yoriy modellarini o'z ichiga oladi va oiladagi erkaklar va ayollar haqidagi umumiy fikr va g'oyalarni aks ettiradi. Jamiyatda ma'lum ijtimoiy rollar ham ayollarga, ham erkaklarga yuklatilgan. Misollar asosida erkakning faolligi uning kasbiy yutug'i bilan, ayolning bahosi esa oilasi va farzandlari bilan baholanishi keltiriladi.

Kalit so'zlar: jins, gender tengligi, gender stereotiplari, oila, erkak, ayol, oilaviy munosabatlar, mehnat.

Kirish. Jamiyat tarixiy gender stereotiplarini yengib o'tishga qiyinaladi va har doim ayol yetakchiligini qabul qilishga qiyinaladi. Demokratik institutlarning shakllanishi va siyosiy madaniyatning rivojlanishi, o'z navbatida, jamiyatda siyosiy qonunlarga nisbatan tenglikni rivojlantirishga yordam beradi [1]. Qobiliyatlar va rol funksiyalari haqidagi stereotiplar turli inqirozlar paytida o'zini turlicha namoyon qiladi. Qoida tariqasida, ayollar ishdan bo'shatish uchun nomzod bo'lishadi va ishga yollashda erkakka ustunlik berishadi. Shu sababli ayollar o'rtasida ishsizlik darajasi erkaklarnikidan yuqori. Jamiyatda shunday shakllangan, ayollar bir xil ish uchun erkaklarga nisbatan kamroq maosh oladilar, bundan tashqari ayollarni yuqori maoshli va istiqbolli lavozimlardan chetlashtirish jarayoni seziladi. Gender munosabatlarda o'zaro aloqa shaxsiy sohada, ya'ni uning asosini boshqa ijtimoiy institutlar orasida hukmronlik qiladigan oilada shakllanadi. Asosan, bu yerda odamning oilaviy muhitida paydo bo'ladigan shaxslararo munosabatlar shakllanadi. Gender shakllantirishda, aynan uy va oilaning kontseptsiyalari ayolning ma'lum bir tajribasi va shu bilan birga, unga nisbatan zulm va zo'ravonliklarning yuzaga kelishida muhim ahamiyatga ega bo'lib qolmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Gender tengligi masalasi xalqaro olimlarning muhim tadqiqot mavzularidan biridir. Jinsiy yo'nalish bo'yicha birinchi ijtimoiy-siyosiy tadqiqotlar XX asrning 60-yillari oxiri va 70-yillari boshlarida paydo bo'la boshladi. Ya'ni,

tarixning ushbu davri, o'zining feministik, ayollar va yoshlar harakatlariga xos g'oyalari bilan, jamiyatni gender tengligi muammolarini o'rganishga jalb eta boshladi. Bir qator mamlakatlarda sotsiologlar, sotsiopsixologlar, tilshunolar va siyosatshunolar "jins" va uning shaxs va shaxsga ta'siri sohasida tadqiqotlar olib borishni boshladilar [2]. Erkin ayol shaxsining paydo bo'lishi antropologlar, genetika, tarixchilar, psixologlar, sotsiologlar, faylasuflar, filologlar, etnologlar o'rtasida tortishuvlarga sabab bo'ldi. Asosan, ilmiy ma'ruzalar jamiyat madaniyatining ierarxik jinsiy tuzilishini va jamoaning individual xususiyatlari sifatida diniy e'tiqodlarni chuqur o'rganib chiqdi. Erkaklar va ayollar tengligi haqidagi dastlabki mulohazalar Platon, Aristotel kabi qadimgi yunon faylasuflarining asarlarida uchraydi. Agar Aristotel ayollar baxtsiz bo'lsa, jamiyat baxtli bo'lolmaydi, deb hisoblagan bo'lsa, u holda Platon ayollar ham erkaklar singari ma'lumotga ega bo'lishi kerak degan fikrni bildirgan, u ayolni inson sifatida ko'rishni boshlagan ilk mutafakkirdir [3].

Sharq allomalari asarlarida, O'rta asrlarning boshidanoq, gender tengligi umumiy ma'noda ayollarning mavqei oshirish sharoitida ko'rib chiqilgan. Turli davrlarning og'zaki va folklor ijodida ayollarni maqtash va takomillashtirish misollarini ko'rish mumkin. Bunga Ibn Rushid, Nizomiy, Al-Hamadoni, xalifa Al-Muizz, shoir Abu-l-Ata, Xoqoniy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Muhammad Fizuli, Voqif, Vidad, Ogahiy, Maxtumquli ijodlari misol bo'la oladi. Ayol na qul, va kanizak sifatida,

balki o'z davrining ilg'or qarashlari hisoblangan jamiyatning to'laqonli vakili sifatida ulug'lanadi.

Gender siyosatini shakllantirish va rivojlantirish muammolarining ilmiy, falsafiy va siyosiy-huquqiy jihatlarini o'rganish, ayniqsa, mustaqillik yillarida yanada faollashdi. Shu munosabat bilan akademik R.A.Ubaydullaeva, M. Suxomlinova, S. T. Inamova va boshqa olimlarning asarlari alohida ahamiyatga ega. Shunga qaramay, Yangi O'zbekistonda demokratik o'zgarishlar davrida gender siyosati va gender tengligi sohalarida amalga oshirilgan islohotlar bo'yicha maxsus tadqiqot ishlari olib borilmagan [4].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

Gender rollari an'anaviy gender sotsializatsiyasi asosida uyda va oilada patriarxal munosabat bilan belgilanadi. Aynan ayollar va erkaklar uchun teng bo'lmagan imkoniyatlar qurishda "uy dunyosi" ning qoidalari va huquqlari, unda erkakning o'rni muhim rol o'ynaydi. Oilaviy ma'lumotlarni idrok etish va baholash kundalik hayotda namoyon bo'ladi va genderni ijtimoiy hayotning muhim toifasi sifatida belgilaydi. Masalan, O'zbekiston oilalarida «ayol» so'zi uy, onalik, bola tarbiyasi va boshqa shunga o'xshash tushunchalari bilan bog'liq "Erkak" so'zi esa oilani qo'llab -quvvatlash, moddiy daromad, ota va himoyachining roli va boshqa tushunchalariga yaqin. Shuning uchun, L.V.Shtylevaya gender stereotiplarini "ma'lum bir tarixiy davrda ma'lum bir jamiyat uchun barqaror, erkaklar va ayollar o'rtasidagi farqlar haqidagi g'oyalari" deb ta'riflaydi [5].

Maqolani tayyorlashda ilmiy bilish tamoyillari, tizimli yondashuv, tahlil usullari ishlatilgan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results)

Oilaviy xarakterdagi gender stereotiplari erkaklar va ayollarning fazilatlarini va xususiyatlarini tavsiflaydi, erkaklar va ayollar haqidagi umumiy fikr va g'oyalarni aks ettiruvchi jinsni hisobga olgan holda xulq-atvorning me'yoriy modellari o'z ichiga oladi. Ayollarga ham, erkaklarga ham ma'lum ijtimoiy rollar berilgan. Masalan, jamiyatda erkakni kasbiy muvaffaqiyati, ayolni esa oilasi va bolalari borligi baholaydi.

Oila, xulq-atvor modelini taqdim etish jarayonida, jinsiy ahamiyatga ega bo'lgan assimilyatsiya misolini ko'rsatadi. Oilaning ijtimoiy instituti bolalikdan ma'lum bir jamiyatning stereotiplarini o'zlashtirishga yordam beradi. Avloddan avlodga o'tishi tufayli ular yuz yillar davomida saqlanib qoladi [6].

Bo'lajak ota-onalar har doim bolaning jinsini oldindan bilishni xohlashadi. Bunga qarab, ular yangi tug'ilgan chaqaloqqa ism, kiyim, o'yinchoqlar tanlashni boshlaydilar. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, jinsiga qarab, qizlar uchun qo'g'irchoqlar, idishlar, yumshoq o'yinchoqlar kabi boshqa odamlar bilan muloqot qilishga qaratilgan o'yinchoqlar tanlanadi; O'g'il bolalarga esa motorli va kognitiv faollikni rivojlantiradigan o'yinchoqlar sotib olishadi, masalan, avtomobillar, konstruksiyalar, robotlar. O'g'illari bilan munosabatda otalar faol, qizlar bilan esa ular ko'proq hissiyotli bo'lishadi. Ota-onalar bolalarni tarbiyalashda o'ziga xos yondashuvlarni qo'llaydilar, bu ayniqsa oilaviy hayotga tayyorgarlik ko'rishda namoyon bo'ladi.

An'anaviy oilalar naslning vorislari sifatida o'g'il ko'rishni xohlaydilar va kelajakda undan moddiy yordam ko'radilar. Qizlarning huquqlari poymol etilishiga aynan shu istak sabab bo'ladi. Natijada o'g'il bolalarda faollik, qat'iyatlilik, o'ziga ishonch, qizlarda esa aql va talablarga rioya qilish, passivlik, qaramlik paydo bo'ladi. Oila bo'lajak erkaklarda mas'uliyat, fidoyilik, erkaklik ayollarda esa kamtarlik va ayollik fazilatlarining shakllanish garoviga aylanadi. Bir tomondan, gender stereotiplari jamiyatda shaxs sifatida shakllanish ushuncha kerak bo'ladigan qoidalarni o'zlashtirishga yordam beradi, ular yordamida odam jamiyatda osongina o'zligini anglay boshlaydi. Boshqa tomondan,

gender stereotiplari odamlarning barcha toifalari haqida noto'g'ri xulosalar chiqaradi. Shaxsning keyingi rivojlanishida gender stereotiplari salbiy harakat qila boshlaydi. Masalan, maktabda va boshqa ta'lim muassasalarida o'qish jarayonida erkak jinsining afzalligi ayol jinsidan ustun turadi [7]. Natijada, bunday to'siqlar har bir insonga tabiat tomonidan berilgan ichki potentsialning rivojlanishiga to'sqinlik qiladi. Biologik jinsni anglash hissiy ichki motivatsiyani sekinlashtirib turadi, bu esa ijobiy fazilatlarining faollashishi va rivojlanishiga yordam bermaydi. Bundan tashqari, gender tengsizligi iqtisodiy sohada, bandlik va boshqa imkoniyatlar taqsimotida o'zini namoyon qila boshlaydi.

Jamiyat tomonidan genderning shakllanishi va oldindan belgilanishi nazariyasi shuni ko'rsatadiki, genderning shakllanishi mavjud bo'lganligi sababli, genderning qayta o'zgarish holati ham tabiiydir. Genderni qayta qurish erkak va ayol o'rtasidagi farqni yo'q qilishni anglatmaydi. Qayta qurish natijasida teng huquqli odamlar jamiyati paydo bo'lishi kerak, bu yerda ierarxik, maqom stereotiplari hukmron bo'lmaydi va teng imkoniyatlar ustunligi ta'minlanadi.

Shu sababli, ayollarning iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy tadbirlarda faol ishtirok etishiga intilishi va intilishiga yordam beradigan strategik yo'nalishlar juda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Asrlar mobaynida islomning axloqiy tamoyillari zamonaviy oilaning o'zini jamiyatning bir bo'lagi sifatida tashkil etishiga yordam berdi. Jamiyatning axloqiy qarashlariga muvofiq qonunchilik bazasini mustahkamlash musulmon oilalarda ajralishlar sonini kamaytirdi, buzulqlik va zinoning oldini oldi, o'z-o'zini boshqarish orqali oilaviy munosabatlar yo'lini nazorat qildi.

Insoniyat tarixida uzoq vaqt davomida bir toifaning boshqasini boshqara boshlaganiga ko'plab misollar mavjud. Bunga misol sifatida xalqlar va qabilalar o'rtasidagi son-sanoqsiz urushlar, mustamlakachilik istilolari, quldorlikning ko'rinishlarini kiritish mumkin. Bu dushmanlik munozaralari natijasida ozchilik ko'pchilikka bo'ysundirib kelingan. Zaif tomon kuchli tomonning talablarini qabul qilib bajarishga majbur bo'lgan. Bu yana savol tug'diradi: nima uchun deyarli teng sonli ayollar asrlar davomida o'z hukmronligini o'rnatolmagan?

Ayollar har doim insoniyatning boshqa ijtimoiy qism va ommalarga nisbatan teng yarmini tashkil etishgan. Ammo boshqa ijtimoiy tabaqalardan farqli o'laroq, ayollar hech qachon erkaklarga qarshi isyon ko'tarishmagan. Ayollar hech qachon imtiyozlar talab qilmadi va bundan tashqari, ularni erkaklardan qaytarishga urinmadi. Balki u shunchaki erkak bergan imtiyozlardan bahramand bo'lishni yoqtirgandir? Ayollar jamiyatdagi o'rniga doim rozi bo'lmadilar, lekin yaxlit birlashmadilar. Yaratilgan kundan boshlab, ayol o'zini bir butun sifatida his qiladi, aslida u har doim ikkinchi butunlikka - erkakka intiladi. Buning sababi, ehtimol, uning yaratilishidir.

Insoniyat tarixi shuni ko'rsatadiki, insonda har doim himoya vositalari va asboblari bo'lgan. Ov va ish uchun har xil asbob-uskunalar ma'lum miqdorda jismoniy kuch talab qilgan. Erkak ayolga qaraganda biologik jihatdan jismonan sal qodirroq. Ibtidoiy davrda ayolning qobiliyatlari asosan hayot va uyni tashkil qilishda ishlatilgan. Tarixiy dalillar shuni ko'rsatadiki, bu erda ham unga oson bo'lmagan: ayol avval yig'im-terim bilan shug'ullangan, keyin bog'dorchilik bilan shug'ullangan, turar-joy atrofidagi yerlarni o'zlashtirgan, og'irlik ko'targan va harbiy yurishlarda qatnashgan. Albatta, odam tabiatga va yovvoyi hayvonlarga qarshilik ko'rsatishi kerak bo'lgan paytda, jismoniy kuchdagi ustunlik ustunlik qilgan.

Dunyoni zabt etish, tabiatni zabt etish bilan, ilgari ayolga imtiyozlar bergan oqibatlar, erkakka ustunlik berib, uni yana qul qila boshladi. Agar ilgari erkakning ovchilik va

tijorat mehnati ayolning uy ishiga tenglashtirilgan bo'lsa, vaqt o'tishi bilan uning mehnat faoliyati kengayishi ayolning uy ishlari bilan solishtirilmagan. Shunday qilib, erkak uyni xo'jayiniga aylanadi. Ammo texnologiyani keyingi rivojlanishi va imkoniyatlari ikkalasining qobiliyatini deyarli tenglashtirdi, bu ayollarning jamiyatdagi mavqeiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Mashinasozlik tufayli yuzaga kelgan inqilob insoniyatning iqtisodiy rivojlanishining natijasidir.

Bu vaqtda "ayollar savoli" uning ishlab chiqarishda ishlash qobiliyati muammosi bilan aloqa qila boshlaydi. Iqtisodiy taraqqiyot tufayli ayol mehnat va aqliy qobiliyatlari erkaklik fazilatlaridan past emasligini isbotlab, erkak bilan tenglikni qo'lga kiritish boshlaydi.

Agar ibtidoiy jamiyatda ayol erkak bilan teng bo'lgan bo'lsa, kapitalistik tuzum ayollarning maqomini pasaytirishga yordam bergan. Bundan tashqari, sotsialistik jamiyat ayolni yuksaltirdi, lekin uni o'z manfaatlariga yo'lida ishlatdi.

Xususiy mulk tushunchalarining paydo bo'lishi, ayolning o'zi uchun minimal shart-sharoitlar yaratib, foyda olishda ham o'z imkoniyatlaridan foydalanishga harakat qilmoqda.

Ammo zamonaviy dunyoda axloq va odob hukmronligi tufayli ayol jamiyatda yanada barqaror mavqeiga ega bo'la boshladi.

Davlat faol ravishda o'zbek xalqining mentaliteti va madaniyatining xususiyatlarini aks ettiruvchi Sharq falsafasi asoslariga ega demokratik institutlarni yaratmoqda.

Madaniyat, axloq, axloq va axloqning irsiy genetik xotirasini olib boruvchi milliy mentalitetni saqlab, xalqaro mezonlar va qadriyatlar yo'nalishlari joriy etilishi bilan normativ-huquqiy baza faol shakllanmoqda.

Maxsus mafkura va ma'naviyat asosida jamiyatning barcha sohalarida gender tengligiga erishish maqsadida davlat dasturlari tuziladi, qonunlar qabul qilinadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations).

Jamiyatda demokratiya g'oyalarining tarqalishi va ayollar harakatining faollashuvi gender tarfakashligining zaiflashishiga ta'sir ko'rsatadi. Biroq, demokratik o'zgarishlarga qaramay, gender stereotiplari jamiyatga ta'sir ko'rsatishda davom etmoqda. Asosan, ular urf-odatlar, qadriyatlar, ta'lim tizimi, tarbiya va insonning ma'naviy hayotining boshqa komponentlari bosimi ostida qayta namoyon bo'ladi. Zamonaviy jamiyatda bag'rikenglik, xilma-xillik, tenglik va innovatsiyalarning shakllanishi an'anaviy gender stereotiplarini zaiflashtirishi mumkin, lekin ularni yo'q qilmaydi. Chunki ma'naviy hayotning barcha tarkibiy qismlari insonning butun hayotining ajralmas qismi hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. 2017-2021 yillarda O'zbekistonning Harakatlar strategiyasi va 2030 yilgacha bo'lgan davrda BMTning barqaror rivojlanish maqsadlari 2017. Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Toshkent, O'zbekiston.
2. Merlo-Ponti M. Ko'rinadigan va ko'rinmas / boshiga. c fr. Shparagida, tahr. T. V. Shchitzova. Minsk: Logvinov, 2006.400 b.
3. Orlova E., tarjima. Simone de Bovuar. Ikkinchi jild. 1997 yil. Radjapova N. Gender tengligini targ'ib qilish bo'yicha xalqaro tajriba, ISJ nazariy va amaliy fanlar, Filadelfiya, AQSh, 2020 yil 30 may.
4. Shtyleva LV, Maktabgacha pedagogikada gender yondashuvi: Monografiya ikki qismdan iborat, Pedagogika fanlari nomzodi L.V.Shtylevov tahr.ost, Murmansk, 2001 yil.
5. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. - T.: O'zbekiston. 2018 yil.
6. Voronina O.A. Feminizm va gender tengligi. M: URSS tahririyati, 2004 yil.
7. Statistik to'plam. "O'zbekiston erkaklar va ayollar", O'zbekiston Respublikasi makroiqtisodiy statistikasi nashri, statistika boshqarmasi, T., 2002, 61, 63-bet.
8. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi (1948), 2 -modda.
9. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksi. - T.: O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi. 2018 yil.
10. O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi. - T.: O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi. 2011 yil.
11. O'zbekiston Respublikasi Saylov kodeksi - T.: O'zbekiston. 2019 yil.
12. "Ayollarni zulm va zo'rvonlikdan himoya qilish to'g'risida" qonun, 2019, Toshkent, <https://www.lex.uz/docs/4494712>.
13. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi. - T.: O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi. 2001 yil.

УДК: 159.9(575.1)

Dilafruz REJANOVA,

Xalq ta'limi muammolarini o'rganish va istiqbollarini belgilash ilmiy-tadqiqot instituti katta o'qituvchisi

E-mail: Dpijod@mail.ru тел: 99 894-71-70

*ANXTMO'VIBITI "Xalqaro baholash va ta'lim sifatini tadqiq qilish ilmiy-tadqiqot bo'limi" yetakchi mutaxassisi, b.f.n.
M.Ergasheva taqrizi asosida*

MODIFICATION OF PREPARATORY WORK FOR TALIS RESEARCH IN UZBEKISTAN

Abstract

Conducting research on TALIS, the researcher should start his or her main tasks by setting objectives based on the target aim of TALIS. For example, the researcher should study the issues related to how to improve the professional training of teachers: to increase the social status of teachers; selection of talented young people for pedagogical specialties; selection of moderators; to improve the process of continuous professional development.

Key words: TALIS, OECD, PISA, IEA, ACER, UNESCO, TALIS 2024 consortiums.

РЕФОРМА ПОДГОТОВИТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ TALIS (ТАЛИС) В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

При проведении исследований TALIS специалист должен прежде всего поставить перед собой следующие основные задачи. Например, для повышения профессиональной подготовки учителей надо научиться совершенствовать: повышение социального статуса учителей; отбор талантливой молодежи по педагогическим специальностям; подбор модераторов, а также процесс непрерывного повышения квалификации.

Ключевые слова: консорциумы TALIS, OECD, PISA, IEA, ACER, UNESCO, TALIS 2024.

O'ZBEKISTONDA TALIS TADQIQOTLARIGA TAYYORGARLIK ISHLARINI ISLOH ETISH

Annotatsiya

TALIS izlanishlarini olib borishda tadqiqotchi birinchi navbatda uning asosiy vazifalarini o'z oldiga qo'yishi kerak. Misol uchun o'qituvchining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishga qaratilgan bo'lsa: Pedagogning ijtimoiy mavqeini oshirish; pedagogika mutahassislighi uchun iqtidorli yoshlarni tanlash; moderator o'qituvchilarni tanlash; uzluksiz malaka oshirish jarayonini takomillashtirishni o'rganishi lozim.

Kalit so'zlar: TALIS, OECD, PISA, IEA, ACER, UNESCO, TALIS 2024 konsortsiumlari.

Kirish. XXI asrga kelib bir qancha davlatlarda umumiy o'rta ta'lim maktablarini xalqaro baholash orqali o'rganish yuzasidan bir qancha tadqiqotlar olib borildi. Jumladan hukumatimiz tomonidan umumiy o'rta ta'lim maktablarini rivojlantirish bo'yicha bir qator qarorlar qabul qilingan. "Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi" da ta'kidlab o'tilganidek, O'zbekiston Respublikasining 2030 yilga kelib PISA (The Programme for International Student Assessment) Xalqaro miqyosda o'quvchilarni baholash dasturi reytingi bo'yicha jahonning birinchi 30 ta ilg'or mamlakati qatoriga kirishiga erishish; uzluksiz ta'lim tizimi mazmunini sifat jihatidan yangilash, shuningdek professional kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish; o'qitish metodikasini takomillashtirish, ta'lim-tarbiya jarayoniga individuallashtirish tamoyillarini bosqichma-bosqich tatbiq etish; xalq ta'limi sohasiga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va innovatsion loyihalarni joriy etish va h.k [2]. larni bosqichma-bosqich amalga oshirish doirasida O'zbekistonda xalqaro baholashning TALIS tadqiqotini o'tkazish uchun tayyorgarlik jarayonida xalqaro TALIS tadqiqotini o'rganish muhim vazifalardan biri bo'lmoqda.

TALIS o'qituvchilar va maktab rahbarlarining kasbiy va pedagogik rivojlanishi, shuningdek, ta'limdagi muhit va sharoitlar haqida tegishli tahlillarga imkon beruvchi mustahkam ko'rsatkichlar bo'yicha ishonchli va taqqoslanadigan ma'lumotlarni ishlab chiquvchi eng yirik xalqaro tadqiqotdir.

Tadqiqot doirasida hukumatlar, xalqaro konsorsium, OECD va o'qituvchilar kasaba uyushmalari o'rtasidagi hamkorlikda ishlar tashkil etiladi.

TALIS tadqiqoti xalqaro miqyosda 2008, 2013 va 2018-yillarda o'tkazilgan bo'lib, keyingi tadqiqot 2023-yilda o'tkazilishi rejalashtirilgan.

O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 6 noyabrda PF-6108-sonli Farmonida ham umumiy o'rta ta'limni boshqarishga doir bir qator yo'nalishlar belgilab qo'yilgan. Jumladan mamlakatimiz ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini takomillashtirish, jamiyatimizda o'qituvchi va pedagog xodimlar, ilmiy va ijodkor ziyolilarga bo'lgan hurmat-e'tiborni yanada oshirish, o'quvchilarning kasbiy mahoratini rivojlantirish, tizimda xususiy sektor ishtirokini kengaytirish va h.k. belgilangan [3]. Bu kabi vazifalarni amalga oshirishda o'z oldimizga maqsad qilib qo'yilgan xalqaro TALIS tadqiqotini o'rganish muhim deb hisoblayman.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). TALIS tadqiqotini o'rganish natijasida tadqiqot quyidagicha o'tkazilganligi aniqlangan.

1. 6500 maktablardan 100 mingdan ortiq tasodifiy tanlangan quyi o'rta o'qituvchilar va ularning maktab rahbarlari qatnashgan. 2. 34 mamlakatdan 4 milliondan ortiq o'qituvchi vakili (2013-yil holatiga ko'ra, 2018-yilda esa 46 ta mamlakatdan). 3.O'z maktablaridagi mehnat sharoitlari va ta'lim muhiti haqida xalqaro miqyosda kelishilgan so'rovnoma o'tkaziladi.

So'rovnomada o'qituvchilarga yaratilgan sharoitlar, ularning o'quv amaliyoti, qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish masalalari, hamkasblari, talabalar va ularning maktab rahbariyati bilan munosabatlari yoritiladi.

O'qituvchilar va maktab rahbarlari uchun mo'ljallangan so'rovnomalar onlayn yoki qog'oz shaklda amalga oshirilib, buning uchun taxminan 45-60 daqiqa vaqt sarflanadi. So'rovnomaning asl nusxalari moslashtirilib, milliy tillarga tarjima qilinadi hamda barcha ma'lumotlar mamlakatlar bo'yicha maksimal darajada taqqoslanishini ta'minlash uchun keng ko'lamli tekshirish jarayonlari qo'llaniladi.

Tadqiqot o'qituvchilar va maktab direktorlariga ta'limni tahlil qilish va ta'lim siyosatining asosiy sohalarida qarorlar ishlab chiqish bo'yicha o'z fikrlarini bildirish imkoniyatini beradi.

Izlanishning maqsadi ma'lumot to'plash va taqqoslash; o'quv jarayonlari ko'rsatkichlarini tahlil qilish uchun aniq mezonlarni aniqlash; xalqaro hamkorlikni takomillashtirish; ma'lumotlarni tahlil qilish va aniq ta'sir etuvchi omillarni aniqlash; foydasiz va foydalanilmaydigan manbalarni aniqlash; yo'nalishlar bo'yicha hisobot tayyorlashdan iborat. Izlanishlar ish sifatini baholash; maktab boshqaruvi; o'qitish metodikasi; o'z ishidan qoniqish darajasi; professional qobiliyatlariga bo'lgan ishonch yo'nalishlariga bo'lingan holda o'tkaziladi.

Izlanish jarayonida uning asosiy qoidalariga amal qilish juda muhim hisoblanadi. Aynan umumiy o'rta ta'lim maktablari faoliyatini o'rganishga yo'naltirilganlik; har bir mamlakatdan 200 ta maktab qatnashadi; har bir maktabdan 20 ta o'qituvchi va 1 ta ma'muriyat hodimi so'rovnomada ishtirok etadi; o'qituvchi va ma'muriyat hodimi uchun turli xildagi so'rovnomalar va vaqt beriladi (45-60 daqiqa); ma'lumot ham qog'ozda, ham onlayn ravishda yig'ilishi mumkin.

TALIS izlanishlarining maqsadi o'quvchilarning turli erishgan natijalarini tahlil qilishdan iborat emas. Balki, aynan shu natijalarga erishishga sabab bo'ladigan asosiy omillarni aniqlashdan iboratdir.

TALIS izlanishlarini olib borishda tadqiqotchi birinchi navbatda uning asosiy vazifalarini o'z oldiga quyishi kerak. Misol uchun o'qituvchining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishga qaratilgan bo'lsa: Pedagogning ijtimoiy mavqe'yini oshirish; pedagogika mutahassislighi uchun iqtidorli yoshlarni tanlash; modirator o'qituvchilarni tanlash; uzluksiz malaka oshirish jarayonini takomillashtirishni o'rganishi lozim.

TALIS tadqiqotining rivojlanishiga keladigan bo'lsak: 2008 yilda 24 ta mamlakat; 2013 yilda 34 ta mamlakat; 2018 yilda esa 46 ta mamlakat ishtirok etganligini ko'rishimiz mumkin.

Tadqiqotda 200 ta maktab, 4000 nafar o'qituvchi va 200 nafar maktab direktori ishtirok etadi. Ularni tanlash ham PISA tadqiqotlariga o'xshash bo'lib, qaysi bosqich o'qituvchilarini tanlash, nechta tilda so'rovnomalar bo'lishini belgilash OECD va davlat o'rtasida tuziladigan shartnomaga asosan ko'zda tutiladi.

Tadqiqotlar maktab o'qituvchilari va direktorlariga nafaqat milliy, balkim xalqaro darajada o'z fikrini bildirish imkonini beradi.

Ilgari TALIS tadqiqotlari har 5 yilda o'tkazilgan bo'lsa, endi esa har 6 yilda o'tkazilishi rejalashtirilgan. 2018 yilda o'tkazilgan TALIS xalqaro baholash tadqiqotlarida 46 ta davlat qatnashgan bo'lib, natijalari 2020-yilning mart-aprel oylarida e'lon qilindi.

OECD mutasaddilari TALIS tadqiqotlari aynan PISA o'tkazilgan maktabda bo'lishi shart emasligi, ularning natijalari alohida chiqarilishi, TALIS o'tkazishdan maqsad ta'lim muassasalaridagi ahvolni, o'qituvchilar kompetensiyalarini va muammolarini aniqlash, lekin uning

natijalari ham personal muhokama qilinmasligi, natijalariga ko'ra reyting chiqarilmasligini qayd etib o'tishdi.

O'zbekiston Respublikasi Ta'lim inspeksiyasi huzuridagi Ta'lim sifatini baholash bo'yicha xalqaro tadqiqotlarni amalga oshirish Milliy markazi jamoasi 2021-yil 15-sentabr kuni TALIS tadqiqotining Konseptual qamrov doirasi (Framework)ni takomillashtirishga bag'ishlangan xalqaro muhokama uchrashuvida qatnashdi.

2021-yil 15-sentabr kuni Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD), Ta'lim sohasidagi yutuqlarini baholash xalqaro assotsiatsiyasi (IEA), Avstraliyaning ACER tashkiloti, TALIS 2024 konsortsiumlari, UNESCO, TALIS tadqiqoti boshqaruv kengashi ekspertlari hamda TALIS 2024 da ishtirok etuvchi mamlakatlarning milliy loyiha menejerlarining onlayn uchrashuvi bo'lib o'tdi.

Xalqaro darajada tashkil etilgan uchrashuvda, TALIS 2024 Konseptual qamrov doirasi (framework) loyihasi manfaatdor tashkilotlar hamda ishtirokchi mamlakatlar o'rtasida muhokama qilindi. Shuningdek, uchrashuv davomida TALIS tadqiqotining ahamiyati, uning dizayni, o'tkazish rejasi, materiallarni ishlab chiqish va mavjud materiallarni sifat jihatidan takomillashtirish bo'yicha xalqaro ekspertlarning taqdimotlari tinglandi va ishtirokchi mamlakatlar bilan o'zaro fikr-mulohazalar almashildi.

Xalqaro ekspertlarning ta'kidlashicha, "O'qitish va ta'lim olish sharoitlarini o'rganish xalqaro TALIS tadqiqoti" ning to'rtinchi davriyligida, konseptual qamrov doirasi (framework) asosiy hujjat bo'lib xizmat qiladi. Ushbu hujjat, tadqiqot adabiyotlari va siyosiy qiziqishlarni aks ettirgan holda, OECD tashkiloti, xalqaro manfaatdor tomonlar, ishtirokchi mamlakatlar va iqtisodiyotlar bilan maslahatlashgan holda ishlab chiqilgan.

TALIS butun dunyo bo'ylab ta'limga ta'sir qiluvchi hamda davom etayotgan muammolar va yangi o'zgarishlarni hisobga oladi. Shuni ta'kidlash lozimki, TALIS tadqiqotining diqqat-e'tibori hozirgi kunda kichik yoshdan to'liq o'rta ta'limgacha bo'lgan barcha ta'lim bosqichlarining ahamiyatini hamda ta'lim imkoniyatlaridagi tengsizliklarni aniqlash zarurligini e'tirof etmoqda.

TALIS dasturining umumiy maqsadi o'qituvchilar, maktab rahbarlari va o'qitishning ishonchli ko'rsatkichlarini ishlab chiqish, vaqt o'tishi bilan o'zgarishlar yoki izchilliklar bo'yicha haqiqiy xalqaro taqqoslashlar va istiqbollarni ta'minlashdan iboratdir. Ushbu ko'rsatkichlarning tahlillarini talqin qilish ta'lim siyosati va amaliyoti bilan bog'liq manfaatdor tomonlarning uch guruhiga yo'naltirilgan:

Ularga o'qituvchilik kasbini rivojlantirishga ko'maklashuvchi siyosatni ko'rib chiqish va ishlab chiqishga yordam berish hamda samarali o'qitish va o'rganish uchun yaxshi sharoit yaratish; o'qituvchilar, maktab rahbarlari va ta'lim sohasidagi mutaxassislar uchun ta'lim amaliyotini muhokamaga targ'ib qilish va ularni takomillashtirish yo'llarini ko'rsatish; tadqiqotchilar, har bir kontent sohasi bo'yicha o'tgan tadqiqot adabiyotlarini yaratish (konseptual doirada aniqlangan) hamda TALIS va boshqa ma'lumotlar yordamida keyingi tadqiqotlar uchun asoslovchi ma'lumotlarni yaratish.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Shuni alohida ta'kidlash lozimki, TALIS 2024 tadqiqoti uch bosqichda tashkil etilishi va o'tkazilishi rejalashtirilgan bo'lib, bunda: 1-bosqich 2022-yilda sinov bosqichi, uning maqsadi TALIS dasturining oz sonli ishtirokchilari bilan so'rovnomalar tarkibini ishlab chiqish va tasdiqlash; 2-bosqich 2023-yilda so'rovnomalar va tarkibiy qism formatlarini sinovdan o'tkazish, shuningdek so'rovnomalar o'tkazish tartib-qoidalarini va ma'lumotlarni yig'ish; 3-bosqich esa 2024-yilda asosiy tadqiqotni o'tkazish nazarda tutilgan.

Yurtimizdagi yumta'lim maktablaridagi ta'lim muhitini baholash bo'yicha TALIS xalqaro tadqiqotlarini o'rganar ekanmiz:

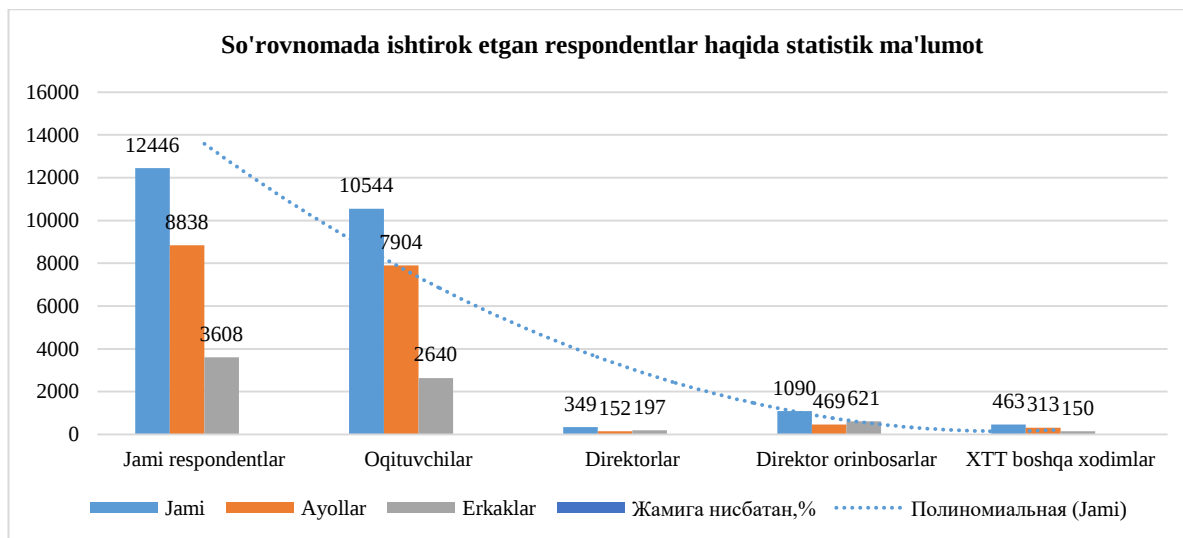
TALIS tadqiqotining natijalari O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimining har tomonlama ko'rinishini muhim tarkibiy qismidir. Tadqiqot maktab bilan bog'liq muammo va masalalarni hal qilishga qaratilgan.

Ushbu tadqiqot O'zbekistonda A.Avloniy nomidagi xalq ta'limi muammolarini o'rganish va istiqbollarini belgilash ilmiy-tadqiqot instituti tomonidan O'zbekiston Respublikasida boshqa mamlakatlarda olib borilgan TALIS-2018 tadqiqotlar natijalari asosida 2021 yilda 48 ta ichki tadqiqotlar olib bordi. Tadqiqot talablari asosida so'rovnoma o'tkazilgan. Ushbu so'rovnoma o'tkazishdan maqsad o'qituvchi va maktab direktorlarini uzluksiz tayyorlash bo'yicha ta'lim tashkilotlari ichida yuzaga keladigan pedagogik, metodik va ijtimoiy jarayonlar haqida ma'lumot to'plash uchun kompyuterlashtirilgan so'rov edi.

Tadqiqot namunasi asosida mamlakatimizning 14 ta hududida 4000 ta umumiy ta'lim tashkilotlaridagi 12446 nafar respondentlardan so'rovlar olingan bo'lib, (2020 yil sentabr holatiga Respublika umumiy o'rta ta'lim maktablarida 501044 nafar o'qituvchilar faoliyat ko'rsatgan bo'lib, so'rovnoma ishtirok etgan o'qituvchilarning soni jami o'qituvchilarga nisbatan 2,5% tashkil etgan, TALIS tadqiqotlari talablariga asosan so'rovlarda jami o'qituvchilarning 2% ishtirok etishi talab etiladi), shundan 349 nafari maktab direktorlari, 1090 nafari direktor o'rinbosarlari, 10544 nafari o'qituvchilar va 463 nafari boshqa (xalq ta'limi tizimidagi boshqa lavozim) lavozimlarda ishlovchilardir. Tadqiqotlar xalq ta'limi tizimining 18 ta fanini o'z ichiga olgan. Direktorlarning ishtiroki namunaga kiritilgan har bir umumta'lim tashkiloti uchun majburiy edi. Anketani to'ldirish uchun o'rtacha bir soatlik uzluksiz ish vaqti olib borildi [5].

Talis-2021 yilda O'zbekiston Respublikasida o'tkazilgan ichki tadqiqotlarda ishtirok etganlar to'g'risida ma'lumot

t/r №	So'rovnoma ishtirok etgan respondentlar	Ishtirokchilar soni	Jamiga nisbatan, %	
1.	Jami respondentlar, shundan:	12446	100 %	
	Ayollar	8838	71 %	
	Erkaklar	3608	29 %	
2.	Direktorlar, shundan:	349	2,8 %	
	Ayol direktorlar	152	1,2 %	
	Erkak direktorlar	197	1,6 %	
3.	Direktor o'rinbosarlari	1090	8,7 %	
	Ayol direktor o'rinbosarlari	469	3,7 %	
	Erkak direktor o'rinbosarlari	621	5,0 %	
4.	O'qituvchilar, shundan:	10544	84,8 %	
	Ayol o'qituvchilar	7904	63,6 %	
	Erkak o'qituvchilar	2640	21,2 %	
5.	Xalq ta'limi tizimidagi boshqa lavozimdagilar, shundan:	463	3,7 %	
	Ayollar	313	2,5 %	
	Erkaklar	150	1,2 %	

Tadqiqot natijalari Singapur, Yaponiya, Saudiya Arabistoni, Finlandiya, Rossiya, Latviya, Niderlandiya, AQSh va boshqa mamlakatlar o'rtasidagi ma'lumotlarni qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi, bu esa o'z navbatida shu kabi muammolarni aniqlashga va ularni hal qilishning eng samarali amaliyotlarini o'rganishga yordam beradi.

Mamlakatimizda maktab direktorlari orasida ham ayollar ustunlik qilsada, 2021 yil TALIS xalqaro tadqiqotlari talablari asosida o'tkazilgan so'rovnoma maktab

direktorlarining jami 349 nafaridan 152 nafarini ya'ni 43,5 % ni ayol maktab direktorlari tashkil etdi.

So'rovnoma ishtirok etgan maktab direktorlarining o'rtacha yoshi 50 yoshgacha bo'lganlar, direktorlarning eng katta va kichik yoshlar kesimi 30 yoshgacha (15,4%) va 60 yoshdan katta (4,2%) yoshlar orasida bo'lib, bu tadqiqotda ishtirok etayotgan barcha mamlakatlardagi o'rtacha ko'rsatkichga to'g'ri keladi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, o'zbek o'qituvchisining o'rtacha yoshi 30-39 yosh (40,0%) orasida bo'lib qolmoqda,

biroq yosh o'qituvchilar nisbatining asta-sekin o'sishi va katta yosh guruhini ifodalovchi o'qituvchilar sonida pasayish tendentsiyasi mavjud. Shunday qilib, 30 yoshgacha bo'lgan o'qituvchilar soni 19,1%, 40-49 yoshgacha bo'lgan

o'qituvchilar soni 24,8% oshib borgan bo'lsa, katta yosh guruhidagi 50-59 yoshgacha bo'lgan o'qituvchilar soni 15,2%, 60 yosh va undan ortiq yoshdagi o'qituvchilarning ulushi 0,76% gacha kamayib borgan [5].

Tadqiqot so'rovida ishtirok etgan respondentlarning yosh guruhi bo'yicha ko'rsatkichlari

№	Yosh kesimidagi farq	Direktor	Direktor o'rinbosari	O'qituvchi	Xalq ta'limi tizimining boshqa xodimlari
1.	30 yoshgacha	15,4%	10,3%	19,1%	32,8%
2.	30-39 yoshgacha	26,6%	42,5%	40,14%	43,6%
3.	40-49 yoshgacha	29,7%	28,9%	24,8%	15,5%
4.	50-59 yoshgacha	23,7%	17,2%	15,2%	7,3%
5.	60 yosh va undan katta	4,2%	1,1%	0,76%	0,6%

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, mazkur Xalqaro baholash dasturlari Respublikamiz ta'lim tizimi mazmunini yangilash, innovatsion ta'lim muhitini yaratish, ta'lim sifatini oshirishni talab etadi va quyidagi qator vazifalarni amalga oshirishimiz zarur ekanligini ko'rsatadi.

Birinchidan, xalqaro baholash dasturlari PISA, PIRLS, TIMSS, TALIS kabi talablari asosida o'qish, o'zbek tili va adabiyoti, matematika va tabiiy fanlar bo'yicha o'quv va nostandart adabiy topshiriqlarni shakllantirish, o'quvchilarning mustaqil ish daftarlarini bosma shaklda va

modulli-kredit texnologiyasi asosida elektron variantini tayyorlash, axborot texnologiyalari vositasida baholash mexanizmini takomillashtirishni taqazo etadi.

Ikkinchidan, xalqaro baholash tizimi TALIS talablari asosida pedagog kadrlarning kasbiy kompetentligini aniqlash uchun kvalimetrik diagnostika anketa so'rovnomasini tayyorlash va online tizim vositasida aniqlash lozim bo'ladi.

Uchinchidan, pedagog kadrlar tomonidan o'zining kasbiy kompetentligini mustaqil nazorat qilish va o'z o'zini baholash imkonini beradigan kvalimetrik diagnostika topshiriqlaridan iborat metodik va elektron resurslar ishlab chiqish zarurligini ko'rsatadi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining Qonuni. Ta'lim to'g'risida. Toshkent sh., 2020-yil 23-sentabr O'RQ-637-son.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 apreldagi PF-5712-son Farmoniga 1-ilova. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida. Toshkent sh., 2020 yil 6 noyabr, PF-6108-son
4. TALIS xalqaro tadqiqotlari talablari asosida o'tkazilgan so'rovnomaga va tadqiqotning hisoboti 1-qism. A.Avloniy nomidagi xalq ta'limi muammolarini o'rganish va istiqbollarini belgilash ilmiy-tadqiqot instituti Toshkent 2021.
5. Qarang. F.Karimov TALIS xalqaro tadqiqotlari talablari asosida o'tkazilgan so'rovnomaga va tadqiqotning hisoboti 1-qism. A.Avloniy nomidagi xalq ta'limi muammolarini o'rganish va istiqbollarini belgilash ilmiy-tadqiqot instituti Toshkent 2021.

Замира САНГИРОВА,
Чирчиқ давлат педагогика институти мустақил изланувчи
sangirovazamira.rtm@gmail.com

доц.(PhD) Суяров К.Т. тақризи асосида

THE ROLE OF EDUCATION AND PROJECT WORK IN CREATING A MODERN EDUCATIONAL ENVIRONMENT IN SECONDARY SCHOOL

Abstract

The article, discusses the methodology of organizing educational project work, which is one of the most optimal ways to develop personal intellectual and creative abilities of students in modern education.

Key words: educational project work, knowledge, skills, competence, research activity, planning of project work, methodological support.

РОЛЬ ПРОЕКТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СОЗДАНИИ СОВРЕМЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УСЛОВИЙ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

Аннотация

В работе рассматривается методология организации учебной проектной работы, которая является одним из оптимальных способов развития личностных интеллектуальных и творческих способностей учащихся в современном образовании.

Ключевые слова: учебная проектная работа, знания, умения, компетенция, исследовательская деятельность, планирование проектной работы, методическое обеспечение.

УМУМТАЪЛИМ МАКТАБЛАРИДА ЗАМОНАВИЙ ТАЪЛИМ МУҲИТИНИ ЯРАТИШДА ЎҚУВ - ЛОЙИҲА ИШЛАРИНИНГ ЎРНИ

Аннотация

Мақолада, замонавий таълим беришда ўқувчиларда шахсий интеллектуал – ижодий қобилиятларни ривожлантиришнинг энг мақбул йўлларида бири бўлган ўқув лойиҳа ишларини ташкил этишнинг методологияси ҳақида фикр юритилган.

Калит сўзлар: ўқув лойиҳа ишлари, билим, кўникма, компетенция, тадқиқотчилик фаолияти, лойиҳа ишларини режалаштириш, методик таъминот.

Кириш. Бугунги кунда жамиятимизда олиб борилаётган ислохотларда мутахассислардан нафақат билим, балки уларда изланувчанлик, ихтирочилик, тадбиркорлик каби қобилиятларга эга бўлишни тақозо этмоқда. Шу боис, ўқувчиларни ўқув лойиҳа фаолиятига жалб қилиш орқали уларда (мантикий, креатив, танқидий) фикрлашни ва изланувчанлик қобилиятларини ривожлантириш ҳамда ўқувчиларда фанга оид компетенцияларни шакллантириш долзарб педагогик муаммолардан бири сифатида қаралиши лозим.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** Дунё олимлари томонидан ўқувчиларни ижодий фаолиятга йўналтиришга бағишланган кенг қамровли илмий тадқиқот ишлари олиб

борилган, жумладан В.Г.Разумовский ўқувчиларда ижодий қобилиятларни ўстириш [1], А.И. Савенков ўқувчида тадқиқотчилик қобилиятини ривожлантириш [2], А.В.Леонтович томонидан ўқув лойиҳа фаолиятига ташкил этиш ҳамда ўқувчиларда тадқиқотчилик қобилиятини ривожлантириш каби муаммолар ўрганилган [3].

Хорижлик олимлар Е. L.Chiappetta E.L., Т. Koballa, А.Т.Collette [4] томонидан олиб борилган илмий тадқиқот ишларида анъанавий ўқув машғулотини ва ўқув-тадқиқот машғулотига ўзаро тақосланиб, мазкур фаолиятлар ўртасидаги муносабатларнинг ўзига хос жиҳатлари ўрганилган ҳамда уларнинг фарқлари 1-жадвалда келтирилган.

1-жадвал

Анъанавий ўқув машғулотини	Ўқув - тадқиқот машғулотини
Ўқувчилар кўпинча ёлғиз ишлайди	Ўқувчилар кўпинча гуруҳларда ишлашади.
Фактларни ўзлаштиришга урғу бериш	Тушунчаларни англашга урғу бериш.
Аниқ белгиланган ўқув дастурига риоя қилишни талаб қилади.	Ўқитувчи томонидан қўйилган муаммолари саволларни ўрганишга имкон беради.
Фаоллик асосан дарсликликда берилган материалларига асосланади.	Фаолият турли манбаларга асосланади.
Ўқувчилар "бўш варақлар" сифатида қабул қилинади.	Ўқувчилар дунё ҳақида ўз нуқтаи назарига эга мутафаккирлар деб ҳисобланади.
Одатда ўқитувчи ўқувчилар ўртасида маълумот таркатадилар	Ўқитувчи интерфаол ўқув муҳитини яратади.
Ўқитувчилар тўғри жавобларни излашга мойилдирлар.	Ўқитувчи ўқувчиларнинг гоё ёки фаразларини тушунишга интилади.
Баҳолаш ва ўрганиш бир-биридан ажралиб туради.	Баҳолаш билан ўрганиш бирлашади.

Таълим самарадорлигини таъминлаш кенг қамровли дидактик жараён ҳисобланади. Таълимни мазмунан янгилаш, умумий ўрта таълим мактабларида таълим-тарбия ишларининг янги шакллари ташкил этиш ва амалга ошириш жиҳатидан ҳам ўзининг мантикий асосига эга бўлган психологик-педагогик, фалсафий жиҳатларини ўзида мужассамлаштирган, услубий ечимини топиши лозим бўлган муаммо сифатида қаралади.

Шу ўринда республикамизнинг бир қатор олимлари томонидан таълимда компетенциявий ёндошув асосида ўқувчиларни амалий, яъни ўқув-тадқиқотчилик фаолиятига жалб этиш масалалари ўрганилган [5]. Экспериментлар воситасида ўқувчи шахсига йўналтирилган таълим технологияларини қўллаш тамойили асосида уларда тадқиқотчилик қобилиятларини ривожлантириш самарали усул эканлиги этироф этилган [6].

Ўқув тадқиқотчилик фаолияти – таълим технологияси бўлиб, у ўқув тадқиқотда восита сифатида қўлланилади. Тадқиқотчилик фаолияти, тадқиқот ишининг раҳбари – мутахассис ўқитувчи раҳбарлигида, атроф – олам ҳодисалари тўғрисидаги тасаввурларини яратишга қаратилган, шунингдек, олдиндан ечими номаълум бўлган масала ўқувчилар томонидан ечилиши мумкин деб фарз қилади. Ўқув-тадқиқот иши – таълимдаги жараён бўлиб, у тадқиқотчилик фаолияти асосида амалга оширилади [2].

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Умумий ўрта таълим тизимини мамлакатда амалга ошириладиган ислохотлар, илғор хорижий тажрибалар асосланган ҳолда ташкил этиш, маънавий баркамол ва интеллектуал ривожланган шахсни тарбиялаш каби масалаларни назарга тутган Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирининг 2020-йил 5-мартдаги 67-сон буйруғи ижросини таъминлаш мақсадида ишлаб чиқилган “Миллий ўқув дастури” амалиётга жорий этиш арафасида [7] ва унинг амалдаги ўқув дастуридан фарқли жиҳатлари:

- физика фанидан ўқув дастурида ўқувчиларга қўйиладиган малака талаблари синфлар кесимида белгиланган;

- ўқувчиларнинг назарий олган билимларини ҳаётда қўллаш, халқаро баҳолаш стандартларига мос келувчи топшириқлар билан ишлаш учун кичик лойиҳа ишларига алоҳида соатлар ажратилган;

- фанлараро узвийлиги таъминланган;

- спиралсимон (оддийдан мураккабга) ўқитишга йўналтирилган.

Мазкур ўқув дастури таълим самарадорлигининг методологик асоси бўлган ўқув муассасаларида бериладиган тизимли таълимни мустақил билим олишга яқинлаштириш, ўқувчиларнинг изланувчанлигига таянган ҳолда уларда илм олиш қобилиятини ривожлантириш, таълимга нисбатан тизимли назарий ва амалий ёндашувларни амалга ошириб боришни назарда тутди.

Энг аввало таълим соҳасига тақдим қилинаётган мазкур ҳужжатнинг ғоясида қуйидаги талаблар акс этган, биринчидан, ўқув дастурида бериладиган ўқув лойиҳа, ўқув амалий машғулоти тавсифидаги ва ўқув-тадқиқот

ишларининг қўйилишида ўқувчининг ёши ва уларнинг психологик хусусиятларини инобатга олинганлиги, иккинчидан, ўқув-лойиҳа, ўқув амалий машғулоти ва ўқув-тадқиқот ишларининг қўйилиши дарсда ўтилатган мавзулар билан узвийлиги, учинчидан, ўқувчилар томонидан лойиҳа ва ўқув-тадқиқот ишлари бажарилиши таълимда сифатий (интеллектуал маҳсулот, компетенцияларни эгаллаш) натижалари билан қафолатланиши лозимлиги ўқитилган.

Ўқув лойиҳа ёки ўқув-тадқиқот ишларининг бажарилиш жараёни ўқитувчи ва ўқувчи фаолиятининг ўзаро боғлиқлиги таъминланган тартибли ва мантикий кетма-кетлиги, ўқитиш жараёнининг бош вазифаларидан бўлган – таълимнинг тарбиявий ва ривожлантирувчи функцияларига амал қилишни таъминлайди.

Фанни тадқиқот сифатида ўргатиш ўқувчилар ўқув-тадқиқотдаги илмий далилларни ва натижаларни тақдим этиш билан чекланиб қолмасдан, улар кундалик ҳаётида жамият ва атроф муҳит билан боғлиқ муаммоларга ўз фикрини билдириш; кузатишлар асосида далилларни тўплаш ва улардан фойдаланишда фаол иштирок этиш; илмий билимларга асосланиб тушунтира олиш каби кўникмаларга ҳам эга бўлиши лозим.

Тадқиқот орқали илм фанларини ўқитиш ва ўргатишнинг қандай хусусиятлари мавжуд? деган саволга дидактик нуқтаи назардан қаралса тадқиқотга асосланган таълим жавобгарлик даражаси билан тавсифлаш мумкин. Бунда ўқувчи ўз олдига муаммо қўйиб тадқиқот ғоясини шакллантиради ва ўқув-тадқиқот устида иш олиб боради, муаммога жавоб излайди, ўз билимини баҳолаб тадқиқоти ҳақида маълумот йиғайди (ўқувчи бошқарадиган тадқиқот). Ўқитувчи томонидан ўқувчини тадқиқотга жалб этилганлик даражаси (ўқитувчи бошқарадиган тадқиқот, таълимий натижа) билан таққосланади.

Тадқиқотга асосланган ўқитишнинг асосий мақсади, ўқувчиларга фундаментал илмий тушунчалар ва назарияларни ўргатиш, шунингдек, ўқув-тадқиқотларни муваффақиятли амалга ошириш учун зарур бўлган ўқув фаолият ва муносабатларни ривожлантиришдан иборатдир. Ўқувчиларда ўқув амалий ва илмий хабардорлик компетенцияларини шакллантиришда ўқув-лойиҳа, ўқув-тадқиқот ва ўқув амалий машғулотлар муҳим восита бўлиб хизмат қилади.

- **Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).**

Мазкур дастур асосида дастлабки умумтаълим муассасалари учун “Табийи фанлар” (1- синф ўқувчилари учун) яратилган дарсликнинг барча бобларида болаларнинг ёши ва уларнинг психологик хусусиятларини инобатга олиниб, масалан, 8-бобда, яъни Иссиқлик, Ёруғлик ва Товуш мавзуларига оид ўқув материаллари танланган. Шунингдек, ҳар бир мавзуга оид кичик тадқиқот иши ёки кичик ўқув-лойиҳа иши дарсликда ўз аксини топган. Дарслик мазмунида ўқув жараёнида ўқувчи томонидан ўзлаштирилиши лозим бўлган билим, кўникма, мунособат ва қадриятлар ҳамда компетенцияларнинг шаклланиши назарда тутилган. Ўқувчи ўзлаштирилиши лозим бўлган билим, кўникма, мунособат ва қадриятлар ҳамда компетенцияларнинг таркибий қисмлари 2-жадвалда келтирилган.

2-жадвал

ЁРУҒЛИК ВА ИССИҚЛИК	
Сўров саволлари	
Ёруғлик нима? Иссиқлик нима?	
- Табиатда қандай ёруғлик ва иссиқлик ҳодисаларини биласиз?	
- Ёруғлик ва иссиқлик қандай манбалари мавжуд?	
Қуйидагилар ўрганилади	Тақлиф қилинган ўқув машғулотида

Ўқувчилар табиатда ёруғлик ва иссиқлик ҳодисалари ҳақида билиш учун кузатувлар олиб бориш мумкинлигини билиб оладилар. Ўқувчилар ёруғлик ва иссиқлик манбаларини билиб оладилар ва уларга оид мисоллар келтирадилар. Ёруғлик ва иссиқликнинг тирик организмлар(инсон, ўсимлик ва ҳайвонлар) учун зарур эканлигини ўрганадилар.		Амалий фаолият Табиатда иссиқлик ва ёруғлик ҳодисаларини қандай билишлари ҳақида гапириб беради. Атрофда ва синф хонасидаги ёруғлик ва иссиқлик манбаларини ажратиб беради.
		Лойиҳа иши Ёруғлик ва иссиқлик ҳодисаларига оид кичик тадқиқот ишларини ўтказди. Кичик тадқиқот ишида ёруғлик таъсирида жисмларнинг қизиши ўрганилади ва хулосалар қилинади.
Ўрганиш натижалари		
Билим	Кўникмалар	Муносабат ва қадриятлар
• Табиатда иссиқлик ва ёруғлик ҳодисаларининг муҳимлигини тушунтиринг. • Иссиқлик ва ёруғлик ҳодисаларига мисоллар келтиринг. • Иссиқлик ва ёруғлик манбаларини фарқини англайди.	• Табиатда иссиқлик ва ёруғлик ҳодисаларига оид кузатишлар ўтказишни намоёиш қилади. • Иссиқлик ва ёруғлик ҳодисаларига билишини мисолларда намоёиш қилади. • Кичик гуруҳ муҳокамасида мустақил равишда фикрини баён эта олади. • Табиатда иссиқлик ва ёруғлик ҳодисаларида атроф муҳитга таъсирини хулоса қилади.	• Атрофдаги ҳодисаларига қизиқувчанликни номоён қилиш. • Табиатда иссиқлик ва ёруғлик ҳодисаларининг аҳамиятини англаш. • Иссиқлик ва ёруғлик манбаларининг зарарли таъсирлардан ҳимояланиш.
Компетенциялар: Илмий хабардорлик компетенциялари: - ёруғлик ва иссиқлик манбаларини ажрата олади; - табиатда ёруғлик ва иссиқлик ҳодисаларини оид саволларни бера олади; - табиатда ёруғлик ва иссиқлик товуш ҳодисаларини ўрганиш учун кузатиш муҳим эканлигини билади; Амалий компетенциялар: - табиатда ёруғлик ва иссиқлик ҳодисаларини оид кузатиш ишларини амалга ошира олади; - иссиқлик ҳодисаларини оид кузатиш ишларида ўлчов ишларини амалга ошира олади; - табиатда ёруғлик ва иссиқлик ҳодисаларига оид саволларга жавоб беришни режалаштира олади; - ўртоқлари билан ҳамкорликда фаолият олиб боради; - ўртоқлари билан мулоқат олиб боради; - хулосалар қилади.		

- **Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations).** Педагогнинг таълим жараёнида ўқув лойиҳа ёки ўқув-тадқиқот ишларини ташкил этиш орқали фан асосларни ўрганишга алоҳида урғу бериши ҳамда ўқув машғулотларда замонавий таълим технологияларидан самарали фойдаланиши, муаммони қўйиш асосида ўқувчиларни муаммони ҳал этишга далилларни кидиришга йўналтириши ва олинган маълумотларни қайта ишлаши учун зарур бўлган элементларни киритилиши ўқувчиларда фанга оид бўлган

билимларни ўзлаштиришга, кўникма ва компетенцияларни шаклланишига имкон беради.

Хулоса ўрнида шунини таъкидлаб айтиш жоизки, замонавий таълим беришда ўқувчиларда шахсий интеллектуал – ижодий қобилиятларни ривожлантиришнинг энг мақбул йўлларида бири, уларни ўқув-лойиҳа ҳамда ўқув-тадқиқот фаолият билан шуғулланишларини ташкил этишдан иборат. Шунинг учун ҳам бу фаолият таълим жараёнининг муҳим ажралмас қисми ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Разумовский В.Г. Ўқувчиларда ижодий қобилиятларни ўстириш. –Тошкент Ўқитувчи, 1978. – 286 б.
2. Савенков А.И. Исследовательское обучение и проектирование в современном образовании // Исследовательская работа школьников. –М., 2004. – №1. – С. 22 – 32.
3. Леонтович А.В. Об основных понятиях концепции развития исследовательской и проектной деятельности учащихся // Исследовательская работа школьников. – 2003. – №4. – С.12-17.
4. Chiappetta E.L., Koballa T., Collette A.T.//Handbook of Science Teaching in Secondary Schools. Upper Saddle River, NJ: Merrill. Prentice Hall, – 2002.
4. Нарзиева Н.Н. Умумтаълим мактаб ўқувчиларида таянч компетенциялар асосида тадқиқотчилик кўникмаларини шакллантириш. Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Самарқанд, СамДУ, – 2019. – 21 б.

-
5. Суяров К.Т. Физик экспериментлар асосида ўқучиларда ўқув-тадқиқотчилик кўникмаларини ривожлантириш. Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Чирчик. ЧДПИ, – 2019. — 18 б.
 6. Milliy o'quv dasturi muhokamasi. https://t.me/dastur_muhokamasi – 2020.

УДК: 169.9 (129.1)

Асроржон САТТОРОВ,
Жамоат хавфсизлиги университети ўқитувчиси
Email: alfraganus@bk.ru

ЎзМУ доценти, ф.ф.н. А.А.Ташинов тақризи асосида

THE THREAT OF TERRORISM IN THE MASK OF RELIGION TO THE SECURITY OF THE CENTRAL ASIA REGION

Abstract

The article covers the development processes of extremism and religious sectarianism, which can threaten the security of the Central Asian region, the factors that cause the problems of Afghanistan, the interpretation of the activities of the borders of the region, the sources of international terrorism, the activities of actions that can threaten the security that is taking place on the borders of the region.

Key words: regional security, border security, ISIS, international terrorism sources, illegal migration, arms smuggling, drug trafficking, anti-terrorism.

УГРОЗА ТЕРРОРИЗМА ПОД МАСКОЙ РЕЛИГИИ ДЛЯ БЕЗОПАСНОСТИ ЦЕНТРАЛЬНО-АЗИТСКОГО РЕГИОНА

Аннотация

В статье рассматриваются процессы развития экстремизма и религиозного сектантства, которые могут угрожать безопасности Центрально-азиатского региона, факторы, вызывающие проблемы Афганистана, интерпретация деятельности на границах региона, источники международного терроризма, деятельность действий, которые могут угрожать безопасности на границах региона, источники международного терроризма, деятельность действий, которые могут угрожать безопасности, происходящей на границах региона.

Ключевые слова: региональная безопасность, безопасность границ, «ИГИЛ», источники международного терроризма, нелегальная миграция, контрабанда оружия, незаконный оборот наркотиков, борьба с терроризмом.

МАРКАЗИЙ ОСИЁ МИНТАҚАСИ ХАВФСИЗЛИГИГА ДИН НИҚОБИДАГИ ТЕРРОРИЗМНИНГ ХАВФИ

Аннотация

Мақолада Марказий Осиё минтақаси хавфсизлигига таҳдид солиши мумкин бўлган экстремизм, терроризм ва диний ақидапарастликнинг минтақада ривожланиш жараёнлари, Афғонистон муаммоларига сабаб бўлган омиллар, халқаро терроризмнинг манбалари, минтақа чегараларида юз бераётган хавфсизликка таҳдид солиши мумкин бўлган ҳаракатлар фаолияти ёритилиб, унга қарши курашда минтақада ҳамкорлик жараёнларининг аҳамияти кенг ёритилган.

Калит сўзлар: минтақавий хавфсизлик, чегаралар дахлсизлиги, “ИШИД”, халқаро терроризм манбалари, ноқонуний миграция, қурул-яроқ контрабандаси, гиёҳвандлик моддалар савдоси, терроризмга қарши кураш.

Кирриш. Марказий Осиё минтақаси сўнги йилларда хавфсизлик ва барқарорлик мустаҳкамланиб бораётган ҳудудга айланиб бормоқда. Минтақада хавфсизликни таъминлаш ва иқтисодий барқарорликни мустаҳкамлашда Ўзбекистон Республикасининг Марказий Осиёдаги минтақавий сиёсати таъсир этмай қолмаяпти. Сўнги йиллардаги кенг ҳамкорлик алоқалари ушбу жараёнларни янада ривожлантиришга ва минтақавий хавфсизликни таъминлашга хизмат қилмоқда. Янгиланган “Мудофаа доктринаси” мамлакатимиз ташқи сиёсатини, айниқса Марказий Осиё давлатлари билан мустаҳкам алоқаларни янада кучайтириш имконини берди.

Хусусан, “Мудофаа доктрина”сида “ўз навбатида Марказий Осиёдаги вазиятга терроризм, экстремизм, наркотрафик ва трансчегаравий жиноятчиликнинг сақланиб турган хавф-хатарлари ва таҳдидлари салбий таъсир кўрсатмоқда. Афғонистондаги ноқонуний қурул-яроқ фаолияти минтақа хавфсизлигига алоҳида хавф солмоқда” деб таъкидлангани ҳам бу муаммо хавфсизликка таҳдид солувчи терроризм, экстремизм, наркотрафик ва трансчегаравий жиноятчилик каби сақланиб турган хавф-хатарларнинг нақадар жиддий эканлигини англади [1].

Минтақада кўзатишга хавфларнинг энг жиддийси ҳам терроризм ва экстремизм муаммолари ҳисобланади.

Бугунги кунда терроризм халқаро муносабатлар тизимининг мустақил шаклланган, ўзига хос тасниф ва хусусиятларга эга феномен ҳисобланади.

Бу муаммонинг инсон цивилизациясига, хавфсизлиги, ижтимоий тараққиётига бузғунчи ва вайронкор таъсири кўлами тобора кенгайиб бормоқда.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Мавзуга оид яқин мавзуларда олиб борилган тадқиқотларга бир қатор изланишларни қиритиш мумкин. Хусусан Р.Алимов, С.Сафоев, С.Саидолимов, Ф.Толипов, С.Жўраев, Ч.Кучаров, Ш.Пахрудинов, М.Шарипов, Ш.Хайдаралиев, А.Иброҳимова, Ш.Ғойибназаровлар минтақада хавфсизликни таъминлаш масалалари ва муаммолари, минтақага хавф солиши мумкин бўлган террористик ва экстремистик ҳаракатлар фаолиятининг айрим жиҳатлари ва манфаатлар умумийлиги, Марказий Осиёда трансформация шароитида Ўзбекистон стратегияси, минтақадаги хавфсизлик ва ҳамкорлик жараёнлари муаммоларининг айрим жиҳатлари тадқиқ этганлар.

Хусусан, сийёсий фанлар доктори, профессор Р.Алимов “Центральная Азия: общность интересов”

номли тадқиқот ишида, С.Сафаев “Марказий Осиёдаги геосиёсат” номли монографиясида, С.Саидолимов “Проблемы обеспечения и безопасности в Центральной Азии” номли монографиясида Ф.Толипов “Большая стратегия Узбекистана в условиях геополитической и идеологической трансформации Центральной Азии” номли тадқиқотида, –муаммонинг у ёки бу жиҳатларига эътибор қаратиб Марказий Осиё минтақасида хавфсизлик ва барқарорликни таъминлашнинг муҳим омилларини санаб ўтади.

Масалан, Марказий Осиёда хавфсизлик ва барқарорликни таъминлаш мавзусига оид О.Сирожов[11]нинг “Марказий Осиёдаги минтақавий ҳамкорлик жараёнларида Ўзбекистон манфаатлари” мавзусидаги докторлик диссертациясида минтақада Ўзбекистоннинг минтақа давлатлари билан кенг ҳамкорлик жараёнларида ўз манфаатлари юзасидан олиб бораётган сиёсати кенг ёритиб ўтилади. Хорижлик олимлар томонидан Марказий Осиёда минтақавий хавфсизликни таъминлаш муаммолари ўзига хос сиёсий манфаатлар нуктаи назардан ўрганилган. М.Абишева, Т.Шаймергенов, Т.Бордачев, Э.Смолл, Ван Цинсун, Д.Попов, С.Притчин, З.Дадабаева, Е.Кузьмина, Ю.Румер, Р.Сокольский, П.Стронский, С.Кушқумбаева, З.Шаукенова, Т.Ибраимова ва бошқа шу каби олимлар томонидан Марказий Осиё республикаларининг геосиёсий муҳити, ички ва ташқи сиёсий муаммолари, Россия ва Хитой, АҚШ ва Европа Иттифоқи, Япония ва Жанубий Корея, Эрон ва Туркиянинг геосиёсий манфаатлари билан боғлиқ жиҳатлари атрофича таҳлил қилинган.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Марказий Осиё давлатлари, жумладан, Ўзбекистон Республикаси ҳам халқаро терроризмнинг янги таҳдид ва таъжовусларига, айниқса, диний-сиёсий экстремизм таҳдидларига дуч кела бошлади, минтақа хавфсизлиги ва сиёсий барқарорлигига жиддий хавф-хатар пайдо бўлди.

Терроризм ва экстремизм хавф-хатарларини ўрганишдан олдин унинг таснифини англаб олиш зарурдир. Терроризмни ёки дин никобидаги экстремизмни таснифлашда унинг фаолиятининг субъектлари, мақсадлари, шакллари, унинг тарқалган географияси, террорчиликнинг мафкуравий концепсиялари асос бўлиб хизмат қилади. Мисол учун, муайян мақсадга қаратилган терроризм ва тасодифий кишилар қўрбон бўладиган ёлланган терроризм ажратиб кўрсатилади. Шу усбиёт нуктаи назардан ҳам тадқиқ қилиш муҳимдир. Минтақавий хавфсизликка таҳдид солувчи дин никобидаги терроризм ва экстремизмнинг уч уф асосий таснифи мавжуд ҳисобланади. Ушбу таснифга биноан террорчилар фаолиятининг хусусияти принципига, яъни фаолият у ички, трансмиллий ёки халқаро эканлигига кўра қурилган.

Минтақаларга ички ва ташқи таҳдид саналиши мумкин бўлган террорчилик фаолияти типи қўйиладиган бўлиниши:

Ички: фуқароларнинг ўз ҳудудида ўз давлатига қарши ҳаракатлари.

Трансмиллий: бир давлат фуқароларининг бошқа давлат ҳудудидаги ўз ватандошларига қарши ҳаракати.

Халқаро: террорчилар халқаро, миллатлараро гуруҳларининг бошқа давлат ёки давлатларга қарши ҳаракатлари [2, 24].

Хозирги шароитда ички терроризм жуда кенг тарқалган бўлиб, бу биринчидан, экстремистик йўналишдаги ички сиёсий кучлар, ташкилотлар ва алоҳида шахсларнинг мавжуд ҳокиятга нисбатан фаолияти; иккинчидан ҳокимят тепасида бўлмаган, бир-бирига қарши қурашаётган, ўз қурашида террорчилик

методларидан фойдаланадиган сиёсий кучлар ҳамда ташкилотларнинг фаолияти ҳисобланади.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Ғарблик айрим журналист ва тадқиқотчилар терроризм ҳодисасини фақат ислом дини билан боғлашлари, ўз хоҳишларини ҳақиқат қилиб тарқатишлари муқаддас ислом динини бўлғамокда, ёмонотлик қилмоқда. Оқибатда мусулмон мамлакатларининг халқаро ҳамкорлик жараёнларида жиддий таъсир этмоқда.

“Уларнинг “Ҳар бир мусулмон террорчи эмас, бироқ ҳар бир террорчи – мусулмон” деган иборалари хато эканлиги кундек равшан” деб таъкидлайди ўзининг тадқиқотида таниқли сиёсатчи олим Шухрат Ғойибназаров [3, 4].

Ғарблик сиёсатчилар, давлат арбоблари, таниқли олимлар ва журналистлар орасида ислом динига, унинг арконларига ҳурмат билан муносабатда бўлаётганлари ҳам мавжуд. Исрол динининг жаҳон цивилизациясида тутган ўрни ҳақидаги ҳолисона фикрни АҚШнинг Принстон университети профессори, Ғарбнинг мусулмон давлатлари билан муносабатлари бўйича таниқли мутахассиси Бернар Льюис “Исрол инсоннинг зимистондаги ва муҳтож тирикчилигига боғлиқ ҳаётига маъно ва қадр-қиммат берди, турли ирқ вакилларини бир-бирини ака-укадек кўришга, шунингдек, турли эътиқоддаги кишиларни бир-бири билан бағрикенглик асосида яшашга ўргатди ва у инсоният мулкни бойитган цивилизация асосида ётади” [4, р.58] деб таъкидлаган эди.

Кўриниб турибдики бугун дунёда юз бераётган жараёнлар, дин никобидаги террорчи ташкилотларнинг ҳеч қандай динга алоқадор эмаслиги, исломнинг асл моҳияти тинчликка сафарбард этишдан иборат эканлиги айрим ғарбнинг шарқшунос ва исломшунос олимлари томонидан тан олинмоқда. Лекин аксарият сиёсатдон ғарбликлар терроризм ва экстремизмни ислом билан боғлаб хато йўналиш тутмоқда.

Дунёнинг нотинч нуқталаридан бири ҳисобланган Яқин Шарқ минтақасидаги терроризм муаммолари бизнинг минтақамизга таъсир этмайди деб ҳеч ким айтмайдими.

XXI аср бошларида Яқин Шарқдаги геосиёсий вазият шундай кўрилдики, 2003 йилда Ироқ давлатида содир бўлган уруш “Исрол давлати” янги террорчилик ташкилоти кўринишида дунёга келиши учун қулай замин ва имконият яратди ва унинг тарафдорлари томонидан янги платформа қуриш устида ишлар жадал бошланди. Ундан олдинроқ ҳам бошқа террорчилик ташкилотлари томонидан мана шундай ҳаракатлар амалга оширилган ва диндан ўзларининг ноисломий хатти-ҳаракатларини яширишда фойдаланган эдилар.

Яқин Шарқ минтақасидаги можаролар узок иккинчи жаҳон уруши якунлари ва Фаластин ҳудудининг бўлиниш жараёнлари даврига туғри келади. Бундан ҳам аввалроқ 1917 йилларда юз берган жараёнлар ҳам минтақада яҳудийлар давлатини тузишга интилиш юз берган эди. Барчаси 1917 йилда, аҳолисининг аксарият қисми араблар бўлган, бироқ ихчам анклавлар кўринишида яҳудийлар ҳам истиқомат қилган Британия бошқарувидаги Фаластин давлатида бошланган. 1917 йил 2 ноябрда Британия ташқи ишлар вазири Артур Бальфур Фаластин яҳудийлар жамоаси етакчиларига “Бальфур декларацияси” номи билан машҳур бўлган мактубни жўнатади. Ўз мактубида Бальфур яҳудийлар учун миллий маконни таъсис этишни ёқлаган ва яҳудийлар давлати айнан Фаластинда ташкил этилишига шама қилган эди [3, 22].

Минтақада 1920 йилги тартибсизликлар ва Хевроннинг яҳудий жамоаси йўқ қилинган 1929 йилги қирғинлар “ўйнашиш” сиёсати натижаси бўлиб, Британия

маъмурияти иғвогарчилиги ёки ошкора бепарволиги сабабли рўй берди.

Марказий Осиё минтақасининг туташ ҳудуди бўлган Афғонистондаги янги аср бошидаги муаммолар 2001 йил 11 сентябрида Нью-Йоркдаги эгизак биноларнинг террорчилик ҳужумлари оқибати дунёни ларзага келтирди. Бу нафақат қўшма штатларга, балки бутун дунёга чақирик эди.

Бунга жавобан 2001 йил 7 октябрда АҚШ ва унинг иттифоқчиларининг Афғонистондаги ҳарбий операцияси бошланди. У “Энгилмас Озодлик” операцияси доирасида террорчилик актига жавоб сифатида амалга оширилди. Ушбу операциянинг ҳукукий асоси БМТ Хавфсизлик кенгашининг 2001 йил 12 сентябрдаги 1368-сонли резолюцияси ҳисобланади. Ушбу резолюцияга асосан АҚШ ва Буюк Британия қўшинлари Афғонистонга киритилган эди. 2002 йил 17 октябрда АҚШ сенати сўнги йигирма йил ичида энг йирик ҳарбий ҳаражатлар учун ажратилаётган маблағ миқдорининг 37.5 млрд. долларга оширилиб, уша вақтдаги йирик миқдор – 355,1 млрд.га етказилишига розилик берди [3, 26].

2003 йилда эса АҚШ Президенти Жорж Буш Саддам Ҳусайнга нисбатан кучларнинг ишлатилишига розилик берувчи Конгресс резолюциясига қўл қўйган эди. АҚШнинг Ироққа бостириб кириши нотўғри кадам бўлиб, динлараро душманликни кўзгатди ва “Ислом давлати” террорчилик ташкилотини пайдо бўлишига қулай замин яратди. Бундай таъсирли фикрни БМТ Бош ассамблеясининг 70-сессиясида даниялик сиёсатчи Могенс Люккеттофт билдириб ўтган эди.

Халқаро валюта фонди маълумотларига кўра, турли тўқнашувлар натижасида араб мамлакатлари иқтисодиёти 2011-2014 йиллар оралиғида 800 млрд АҚШ доллари миқдорида зарар кўрган. Қонли фожеалар туфайли ушбу давлатлар яппи ички маҳсулотининг ўсиш суръатлари кескин пасайган, ишсизлик даражаси деярли оммавий тус олган.

Энг дахшатлиси, Ироқ ва Сурия давлатлари ҳудудида қарийб 8,5 миллион киши террорчи гуруҳлар тўлиқ назорат ўрнатган ҳудудда, ҳар қандай фуқаровий ҳуқуқ ва эркинликлардан марҳум бўлган ҳолда кун кечиришга мажбур бўлган эди. Террорчилар ушбу мамлакатларда оммавий қатл, гаровдагиларни кийнаб ўлдириш, хотин-қизларни аёлларни зўрлаш ёки уларни қул қилиб сотиш каби жирканч ва қабих ишларга қўл уриб, ўзларини этиқоди пуч, имонсиз кимсалар эканликларини намён этмокда. Юзлаб зиёратгоҳлар, шиа мусулмонларининг масжидлари, христианларнинг черков ва монастырлари, мактаб ва кутубхоналар вайрон қилинди [5].

Маълумотларга кўра, бугун дунёда 500 га яқин террорчилик ташкилоти фаолият кўрсатмокда. Уларнинг 80 фоизи ислом никоби остида фаолият юритади. Улар қаторига “ИШИД (Ироқ ва Шом ислом давлати)”, “Жабҳа ан-Нусра”, “Ансару аш-Шам” (Сурия), “ал-Қоида”, “ал-Жиход ал-Исломий”, “ат-Такфир ва-л-Хижра” (Миср), “Абу Сайяф” (Филиппин), “Озод Ачех”, “Лашкари жиход” (Индонезия), “Қуролли исломий ҳаракат” (Жазоир), “Боко ҳарам” (Нигерия), “Ислом жиходи уюшмаси”, “Туркистон исломий ҳаракати”, “ИШИД – Хуросон” (Афғонистон) каби ташкилотларни киритиш мумкин.

Сиёсий ҳокимиятга интилаётган, диний шиорларни никоб қилиб олган ақидапараст оқимлар Марказий Осиё мамлакатлари, хусусан, Ўзбекистондаги ижтимоий-сиёсий вазиятга салбий таъсир ўтказишга ҳаракат қилиши ҳам мумкин. Сўнги йилларда “жиходчилар”, сохта “салафийлар” каби диний-сиёсий гуруҳлар, шунингдек, “Хизбут таҳрир” диний-

экстремистик гуруҳи республикамызда фаол ҳаракат қилишга уринган эди.

Дунёни ларзага келтирган 2001 йил 11 сентябрь воқеалари оқибатида Афғонистонда вазият тубдан ўзгарди. Беш йилдан кўпроқ вақт мобайнида давлатни идора қилдган “Толибонлар” томонидан мамлакатда диний тартиб ўрнатиш боҳонасида, ўрта аср феодал тартибдаги тизимни ўрнатишга амалда ҳаракат қилинди.

2001 йил охирларидан расмий Вашингтон томонидан билдирилган халқаро аксилтеррор коалициясини тузиш ташаббуси дунёнинг 140 га яқин давлати томонидан қўллаб-қувватланди ва улардан 30 га яқини аксилтеррор коалиция таркибига бевосита Афғонистондаги “Буқилмас озодлик” (Enduring Freedom) номли аксилтеррор кампаниясида иштирок этди [6, 93].

2001 йил 7 октябрда Афғонистонда АҚШ бошчилигидаги аксилтеррор коалиция томонидан террорчиларга қарши операция бошланди ва мазкур операция давомида “Толибон” кучларига ҳаводан зарба берилиб, уларнинг ҳарбий инфратузилмасига жиддий шикаст етказилди. Аммо, шундай бўлсада, толибларнинг 40-50 минг кишилиқ ва “Ал-Қоида” халқаро террористик гуруҳининг эса 5 минг кишилиқ пиёда жангарилардан иборат асосий кучлари мамлакатнинг йирик шаҳарларини ўз назоратида ушлаб турар эди. Толибларни ушбу кучларига зарба беришда 15 минг кишилиқ ҳарбийлардан иборат “Шимолий альянс” таркибига кирувчи Муҳаммад Қосим Фаҳим [12], Исмоилхон, А.Дўстим ва А.Халилий етакчилигидаги кучлар катта роль ўйнади [5, 93].

Афғонистонда “Шимолий альянс” ҳарбий кучлари ҳаракати натижасида 2001 йил 9 ноябрда Мозори Шариф, 12 ноябрда Ҳирот, 13 ноябрда Кобул, 15 ноябрда Жалолобод шаҳарлари толиблардан озод қилинди ва “Толибон” бошқарувиغا барҳам берилди.

Афғонистон ҳудудида узоқ йиллардан буён давом этаётган, нодемократона бошқарув тартиби бекор қилинди. Шундай муаммоларни ҳал этиш ҳамда мамлакатда тинчлик ва барқарорликни таъминлаш мақсадида авалло, нормал фаолият кўрсатадиган, замонавий афғон давлатчилигини шакллантириш жараёни бошланган эди.

Бугун қўшни юрт Афғонистонда ҳокимиятни қўлга олиб, ўз сиёсатини юритишни бошлаган “Толибон” ҳаракатининг илк асослари ҳам дин никобидаги экстремистик ҳаракатлар ташаббускорлари томонидан ташкил қилинган эди. Бу борада юртимизда террорология йўналишининг етакчи олими Ш.Ғойибназаров ўз тадқиқотларида батафсил маълумотларни келтириб ўтади.

Авалло бу давлатда кучлар манфаати тўқнаш келиши муаммосига тўхталар экан, 1993 йил бошида Афғонистонда юзага келган геосиёсий вазият Россия ва Марказий Осиё мамлакатлари учунгина манфаатли бўлмай, у можаролашувчи бошқа томонларни ҳам кониктирарди. Биринчидан, Нажибилло режими кулаган пайтда пуштун дала командирининг кўпчилиги ўз қабиласи ёки музофати доирасида ягона афғон давлати учун курашишдан кўра, тўлиқ мустақилликни афзал кўришганини таъкидлайди [2, 194].

Россиялик муаллиф И.Е.Кантков ўз асарида покистонлик тадқиқотчи Аҳмаднинг: “Лашкарни жанга ундовчи омил ҳокимият учун узоқ давом этадиган кураш билан боғлиқ бирон-бир бошқарувни ўрнатиш эмас, балки тўқнашувда иштирок этиб донг таратиш эди. Шу боис шиддатли ҳужумдан кейин лашка пароканда бўлиши муқаррар”, деган фикрини келтиради.

Уша кезларда, яъни 90 йиллар бошида Афғонистоннинг парчаланганлик ҳолати Эрон Ислом Республикаси учун ҳам фойдали эди. Афғонистондаги уша пайтда эронпараст “Хизби Ваҳдат” партиясига

мансуб ҳазора шиалари 1992 йилда тоғли Ҳазоражатда Бомийн вилоятини ва мамлакат пойтахти Кобул ҳудудининг бир қисмини назорат қилишганди [2,195].

Бу ҳудудда уша вақтларда ўз манфаатларини излаган, давлат ички ҳаётига таъсир ўтказишга интилган давлат Покистон эди. Давлатдаги фуқаролар уруши давомида ғарб цивилизациясининг Афғонистон советлар босиб олиншига қарши таянчи сифатида барча авзалликлардан фойдаланиб келди. Бу, энг аввало, Ғарбининг мамлакат иқтисодиётига жиддий кўмағида, замонавий ҳарбий техникани етказиб беришда ва умуман Покистон ярмиyasининг қўллаб-қувватланишида, шунингдек миллионлаб афғон қочоқларига ҳарбий ҳамда моддий ёрдамнинг тақсимланиши устидан Исломободнинг назоратида ўз ифодасини тонган эди [7].

2021 йил август ойига келиб “Толибон” ҳаракати вакиллари Афғонистонда ҳокимиятни эгаллашди. Бугунги кунга келиб Покистон давлатининг Афғонистон бўйича сиёсати батамом ўзгарган. Давлатда демократик ислохотларни қўллаб-қувватлаб келмоқда.

2021 йил 16-17 сентябрь кунлари Душанбеда бўлган ШХТнинг йигирманчи юблей самитида иштирок этган Покистон раҳбари ҳукумат афғон диёридаги тожиклар, ҳазоралар ва ўзбеклар иштирокида Афғонистоннинг инклюзив ҳукуматини тўзиш бўйича толиблар билан музокара бошланганлигини айтган эди.

Бош вазир бу 40 йиллик уруш ва низолардан кейин мамлакатда тинчлик ва барқарорлик ўрнатилишига ҳисса қўшиши, ўзгаришлар нафақат афғон юрти, балки бутун минтақага фойда келтиришини таъкидлаган [8].

“Афғонистонда 40 йил деганда ниҳоят тинчлик ўрнатиш имкони пайдо бўлди ва бу имкониятни қўлдан бой бермаслик керак. Покистон қўшни Афғонистондаги уруш сабаб 80 минг фуқаросини ва 150 миллиард доллар маблағини йўқотди. Шунингдек, уруш сабаб Покистонга 4 миллион афғонистонлик қочоқлар ўтган. Афғонистон террорчилар учун бошпана, наркотик сотиладиган ҳудуд ва қочқинлар макони бўлмаслиги керак. Олдинги ҳукумат 75 фоиз халқаро ҳамжамият кўмағи эвазига мавжуд эди. Афғонистонга халқаро гуманитар ёрдам бериш жараёнини тизимлаштириш керак”, деган эди Покистон раҳбари.

Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев Покистон раҳбари билан 2021 йил 16 сентябрда

Душанбеда музокара ўтказиб, Афғонистонда вужудга келаётган ҳолатдан келиб чиқиб минтақадаги вазият юзасидан фикр алмашилди. Минтақавий хавфсизликни таъминлаш масалаларида яқиндан ҳамкорликни давом эттиришга келишиб олинган эди [9].

Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/Recommendations). Марказий Осиё минтақасида хавфсизлик ва барқарорликни мустаҳкамлаш албатта, давлатлараро ҳамкорликка бевосита боғлиқ ҳисобланади. Минтақада мавжуд хавф-ҳатарлар ҳар бир мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётига таъсир этади. Ўзбекистон томонидан илгари сўрилаётган барча ташаббуслар Марказий Осиё давлатлари хавфсизлигига таҳдидларни олдини олишга қаратилган. Ўзбекистон еспубликаси президенти минтақада хавфсизлик ва барқарорликни таъминлаш мақсадида амалий ҳамкорликни янада мустаҳкамлаш зарурлигини эътироф этаркан, бугунги кунда минтақанинг барча мамлакатлари терроризм, диний экстремизм, транснационал жиноятчилик ва наркотрафик таҳдидларга қарши курашишни фақат биргаликда, амалий ҳамкорлик механизмлари доирасида таъминлаш мумкинлигига эътибор қаратилмоқда. “Хавфсизликка таҳдидларни “ўзиники ва ўзгаларники” деб ажратишдан воз кечиш, яхлит хавфсизлик” тамойилига амалда риоя қилиш зарур, деган қатъий фикрдамыз” деб таъкидлаган эди [10. 269-6]. Шундан хулоса қилиш мумкинки дин ниқобидаги экстремизм ва терроризмга қарши кураш, барқарор хавфсизликни таъминлашнинг энг муҳим омили минтақада ҳамкорлик, бирлик тамойилларини мустаҳкамлаш ҳисобланади. Бугун юзага келаётган минтақавий инкирозда ҳам мамлакатлар бир бирини қўллаб-қувватлаши энг муҳим масалалар. Ўзбекистон раҳбариятининг тақлифлари ва ташаббусларидан бири Афғонистоннинг минтақавий иқтисодий жараёнларга қўшилишига ҳар томонлама қўмаклашишдан иборат ва жаҳон ҳамжамиятини ҳам бу ҳаракатларга қорлашди. Ўзбекистон бундан кейин ҳам минтақада барқарорлик ҳукм суриши учун қўшни мамлакатни иқтисодий жиҳатдан тиклаш, унинг транспорт ва энергетика инфратузилмасини ривожлантириш, миллий кадрлар тайёрлаш жараёнларида фаол иштирок этишга интилувчи давлат бўлиб қолади.

АДАБИЁТЛАР

1. “Мудофаа доктринасини тасдиқлаш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонуни. <https://lex.uz/docs/3495885>
2. Ғойибназаров Ш.Ғ. Халқаро терроризм: илдири, омиллари ва манбаи. – Т.: Ўзбекистон. 2009.
3. Ғойибназаров Ш.Ғ. Исломи терроризмга қарши. – Т.: Ўзбекистон, 2021.
4. Chautard S. Geopolitique du XX-e siecle. P., 2009/7.
5. Юсупов О. Мамлакатимизда диний экстремизм ва халқаро терроризмга қарши курашнинг долзарб йўналишлари. <https://religions.uz/news/detail?id=443>
6. Рашидов Р.Р. Афғонистонда давлатчилик шаклланишида халқаро қўшар таъсири. сий. фанлар бўйича фалсафа докторлиги дисс автореферати. – Т.: ТДШИ. 2018.
7. Игнатенко А. Исламский радикализм как побочный эффект “холодной войны”. – http://www.niiss.ru/misc_ignb.shtml
8. <http://kun.uz/46731666>
9. <http://president.uz/uz/list/view/4619>
10. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. – Т.: Ўзбекистон.
11. Сироҷов О.О. Марказий Осиёдаги минтақавий ҳамкорлик жараёнларида Ўзбекистон манфаатлари. с.ф.д. (DSc) дисс. автореферати. – Т.: ТКТИ. 2018.
12. 2001 йил 11 сентябрь воқеаларидан икки кун олдин яъни 9сентябрда “Шимолий альянс” ҳарбий қўшарнинг етакчиси Аҳмадшоҳ Маъсуд Усама бен Ладен томонидан уюштирилган суиқасд натижасида ҳалок бўлди. Шундан сўнг “Шимолий альянс” ҳарбий қўшарига раҳбарлик қилиш А.Маъсуднинг ўринбосари генерал (кейинчалик маршал) Муҳаммад Қосим Фаҳим (1956-2014)га ўтди.

Бекзод ТОЛИБОВ,
Фаргона давлат университети таян докторанти
E-mail: bekzod-tolibov@mail.ru

ФарДУ Ижтимоий иш кафедраси мудири, и.ф.н., доцент М.Абдурахмонова тақризи асосида

SOCIAL SERVICES OF ORIENTAL THINKERS APPROACHES

Annotations

The article reflects the socio-philosophical views of Eastern thinkers on the organization of social services for those in need. Forms and manifestations of social services to those in need in the Ancient East, as well as social protection of the poor, the organization of assistance in the form of social services to them in difficult life situations, for example, systemic.

Key words: thinker, social service, needy, social protection, neighborhood, technology, method.

СОЦИАЛЬНЫЕ УСЛУГИ ВОСТОЧНЫХ МЫСЛИТЕЛЕЙ ПОДХОДЫ

Аннотации

В статье отражены социально-философские взгляды мыслителей Востока на организацию социального обслуживания нуждающихся. Формы и проявления социального обслуживания нуждающихся на Древнем Востоке, а также социальная защита малообеспеченных, организация помощи в виде социальных услуг им в сложных жизненных ситуациях, например системная.

Ключевые слова: мыслитель, социальное обслуживание, нуждающиеся, социальная защита, соседство, технология, метод.

ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРИНИНГ ИЖТИМОЙ ХИЗМАТЛАР БОРАСИДАГИ ЁНДАШУВЛАРИ

Аннотация

Мақолада Шарқ мутафаккирларининг аҳолининг эҳтиёжманд қатламларига ижтимоий хизматларни ташкил этишдаги ижтимоий фалсафий қарашлари ўз аксини топган. Қадимги Шарқда эҳтиёжманд одамларга ижтимоий хизмат кўрсатиш шакл ва кўринишлари, шунингдек аҳолининг эҳтиёжманд қатламларини ижтимоий ҳимоя қилиш, уларнинг қийин ҳаётий вазиятларида уларга ижтимоий хизматлар кўринишидаги ёрдамларни ташкил қилиш қилишни бир тизим кўринишига келтириш каби долзарб масалалар ёритилган.

Калит сўзлар: Мутафаккир, ижтимоий хизмат, эҳтиёжманд, ижтимоий ҳимоя, маҳалла, технология, метод.

Кириш. Шарқ мутафаккирларининг ижтимоий-фалсафий қарашлари Ғарб назариётчиларининг ижтимоий-фалсафий қарашларидан бир мунча фарқ қилсада, аҳолининг эҳтиёжманд қатламларидунёнинг барча ўлкаларида бир хил кўринишда бўлганлиги сабабли уларга ижтимоий хизматларни ташкил қилиш масаласи деярли бир хил қарашларга эга. Қадимги Шарқда эҳтиёжманд одамларга ижтимоий хизмат кўрсатиш дастлаб, Буддавийлик, Зардуштийлик сўнгра Ислом дини таълимотлари асосида ташкил қилинган бўлса, Ғарбда Қадимги Юнон, Қадимги Рим ва Насронийлик (Христианлик)динларининг таълимоти асосида ташкил қилинган. Диний таълимотлар турлича булса ҳам уларнинг асосий мақсади инсон қадрининг олий нуқтаси бўлиши фаровон ҳаётда барча инсонлар бир хил яшаш имкониятига эга бўлиши каби ғоялари ўз аксини топган.

Аҳолининг эҳтиёжманд қатламларини ижтимоий ҳимоя қилиш, уларнинг қийин ҳаётий вазиятларида уларга ижтимоий хизматлар кўринишидаги ёрдамларни ташкил қилиш қилишни бир тизим кўринишига келтириш масаласи ҳар доим ҳам долзарб масала ҳисобланган. Аҳолининг эҳтиёжманд қатламларига ижтимоий хизмат кўрсатиш жараёнлари деганда ушбу тизимнинг назарий асослари ва амалиётининг шаклланиши ҳамда ривожланиши босқичларини тушуниш мумкин. Жамиятларнинг тараққиёт босқичлари давомида ишлаб чиқариш кучлари ўртасидаги ўзаро мутаносиблик, меҳнат ва бандликни ташкил қилиш, жамиятдамавжуд турли миллатлар ва элатларнинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маънавий-маданий ғоялари, анъаналари, турмуш тарзига

боғлиқ ҳолатлар ушбу жарённинг ўзига хос хусусиятларини шаклланишига таъсир кўрсатадиган асосий омиллар деб таъкидлаш мумкин.

Шарқ мамлакатларида, жумладан, Ўрта Осиёда ижтимоий ҳимоя ва ижтимоий хизматларнинг қадимги даврга хос бўлган шакллари ҳақидаги илк маълумотлар зардуштийлик динининг муқаддас китоби «Авесто»да келтирилган. Зардуштийлик ўз даврида инсоннинг ер юзида фаровон яшашига катта аҳамият берган олижаноб динлардан бўлиб, унинг таълимотидаги «Эзгу фикр», «Эзгу сўз», «Эзгу амал»га риоя қилиш асосида яшаш шароити Шарқ мамлакатлари халқларининг турмуш тарзидан ўрин олиб, факирларга меҳрибонлик, инсонпарварлик, кишига иснод келтирувчишлардан холи бўлиш тушунилан. «Авесто»нинг энг қадимги Яштлар қисмида табиий ва ижтимоий ҳаётнинг алоҳида соҳаларини бошқариб турувчи Тангрилар мавжуд деб ҳисобланиб, жумладан, ижтимоий барқарорлик, фаровонлик маъбуди – Паренди қабилаларни парокандаликка элтувчи зўравонлик, бекорга қон тўкишлар, фақир кишиларга нисбатан адолатсизлик, уларнинг мол-мулкига зиён етказишни қоралаган, вайроналик ва ҳалокатларнинг олдини олиш учун ҳалол меҳнат билан тинч-тотув яшашига чақирган. [1]

Зардуштийлик таълимотидан кўриниб турибдики, Шарқда қадимдан инсон қандай ижтимоий ҳолатда бўлиши қатъий назар у қадрланган. Инсоннинг қадр ва қиммати ҳамда унинг ижтимоий мақоми мустаҳкамланиб, бу тартибни бузилишга йўл қўйилмаган. Аҳоли сонининг кўпайишига катта аҳамият берилган. Зардуштийлик

динининг асосий тамойиллари ўз замонасида аҳолининг турли қатламлари ўртасидаги номутаносибликни тартибга солишни қонун вазифасини ўтаган.

VI-VIII асрларда ислом динининг инсонпарварлик ғоялари асосида аҳолининг эҳтиёжманд қатламларини ижтимоий ҳимоя қилиш чоралари яхлит тизим кўринишида бўлмаса-да, ногиронлар, етимлар, қариялар, бева-бечораларга ғамхўрлик қилиш шаклида қўллана бошлади. Ушбу даврдан жорий этилган хайру-эҳсонлар, садақалар, вақф мулкларини ва закотлардан йиғилган маблағлар асосида махсус жамғармалар ташкил қилинган. Мазкур жамғармалар ҳисобидан камбағалларга ва қарздорларга қўмаклашиш, қулликка тушганларни озод қилиш, очларга таомлар улашиш, етимлар ва бева-бечораларга озиқ-овқат улашиш мақсадида фойдаланилган. Бу эзгу амалларни кенг ёйилишида Исломининг муқаддаси китоби Қуроннинг юздан ортиқ оятларида ва Муҳаммад алайҳи саломнинг Ҳадиси шарифларида айнан эҳтиёжмандларга ёрдам бериш уларнинг мушкулларини осон қилиш яхши амалларнинг энг афзали эканлиги таъкидланган. Исломда иймон борасидаги фарзларнинг тўртинчи фарзи бу закотдир. Закот Илом динидаги маънавий, руҳий ва жисмоний ибодатлар билан бир қаторда молу-мулк билан ибодат қилишни англатади. Закот хайру-эҳсон, садақа ва ҳомийликдан фарқли ўлароқ, закот манзиллик бўлиши шарт яъни закот айнан аҳолининг эҳтиёжманд аҳоли қатламини моддий қўллаб қувватлаш учун берилади. Закот ҳисобидан йиғилган мулкларни бошқа мақсадларда ишлатишга йўл қўйилмайди. Масалан, Қуръони Каримнинг Тавба сўраси 60-оятда «Албатта, садақалар (яъни закотлар) Аллоҳ томонидан фарз бўлган ҳолда, факат фақирларга, мискинларга, садақа йиғувчиларга, кўнгиллари (Иломга) ошно қилинувчи кишиларга, бўйинларни (қулларни) озод қилишга, қарздор кишиларга ва Аллоҳ йўлида юрганларга ҳамда йўловчи мусофирларга берилур. Аллоҳ билим ва ҳикмат соҳибидир» дейилади. [2]

Ҳадиси шарифларда эса, «Садақа беришни ўзингдан бошла. Агарда ортса оила аъзоларинга сарфла, агарда улардан ҳам ортса қариндошларинга сарфла. Агарда қариндошларингдан ҳам ортса шу йўсинда аввал яқин, кейин узоқларинга бер», – деб таъкидланади. [3] Шунингдек, Қуръон ва Ҳадисда инсон учун яхшиликка чорловчи ишлар, иймон-этикод, адолат, ҳолислик, поклик, бева-бечоралар, етим-есирларни ҳимоя қилиш ва уларга ёрдам кўрсатишга доир қоида ва тартиблар билан Шарқ халқларининг жамоавий бирдамлиги ва ҳамжихатлигини мустаҳкамлаган диний-маърифий китоблардир.

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Ўрта Осиё Шарқ дунёсининг илмий-маданий марказига айланган ренессанс даври яъни IX-XIII асрларда яшаб ижод этган мутафаккирлар қарашларида меҳнат қобилиятига эга бўлмаган ёки турли қийин ҳаётий вазиятлар натижасида ушбу қобилиятини йўқотган аҳолининг эҳтиёжмандқатламларининг ижтимоий-иқтисодий ва ҳуқуқий манфаатларини ҳимоя қилиш масалаларини ўрганар эканлар, мутафаккирлардан Абу Наср Форобий ва Хўжа Баҳовуддин Нақшбандийлар инсонни жисмоний ва руҳий ҳолатидан қатъий назар, ўзи учун моддий фаровонлик ярата олиш қудратига эга бўлган мукаммал мавжудот ва ўзгалар ёрдамида умид қилишни боқимандалик деб биладилар. Жумладан, Абу Наср Форобий ўзининг «Фозил одамлар шахри» асарида инсон «ожиз банда» эмас, аксинча, ўзи учун зарурий фаровонликни ярата олиш қудратига эга бўлган борлик эканлигини таъкидлайди. [4] Тасаввуф таълимотининг машхур намоёндаларидан Хўжа Баҳовуддин

Нақшбандийнинг «Нақшбандия» тариқати асосини меҳнатварлик ташкил қилиб, «Даст ба қору дил ба ёр» яъни, инсон қалбида Аллоҳни мадҳ қилгани ҳолда, кун кўриш учун меҳнат қилиши заруриятини кўрсатади. [5]

Фикримизча, мазкур фикрлар меҳнат қобилиятига эга бўлган аҳоли қатламига нисбатан билдирилган бўлиб, инсонни ўз ақлий ва жисмоний имкониятларидан оқилона фойдаланишга ундайди. Аммо, жамият тараққиётининг ҳар бир босқичида аҳолининг мустақил ҳаёт кечириш қобилиятига эга бўлмаган эҳтиёжманд қатламлари мавжуд бўлиб, улар ўзгалар ёрдамига муҳтождирлар.

Ушбу даврда яшаб ижод этган мутафаккирлардан Абу Али Ибн Сино ва Аҳмад Яссавийлар, аксинча, ёрдамга муҳтож бўлганларга мадад қўлини чўзиш, ҳар бир инсон учун муносиб турмуш тарзини яратиш, уларга инсонпарварлик нуқтаи назаридан муносабатда бўлишликни тарғиб қиладилар. Хусусан, Аҳмад Яссавийнинг шох асари бўлмиш «Девони ҳикмат»да:

Бисмиллоҳ деб баён айлай ҳикмат айтиб,
Толибларга дурру гавҳар сочтим мано.
Риёзатни қоттиг тортиб, қонлар ютуб,
Мен дафтари соний сўзин очтим мано.

Сўзни айдим ҳарким бўлса дийдор талаб,
Жонни жонга пайванд қилиб, рағни улаб,
Ғариб, етим, фақирларни кўнглин сийлаб,
Кўнгли бутун ҳалойиқдин қочтим мано.

Қайда кўрсанг, кўнгли синук марҳам бўлғил,
Андоғ мазлум йўлда қолса, ҳамдам бўлғил.
Рўзи маҳшар даргоғига маҳрам бўлғил,
Мовуманлик ҳалойиқдин қочтин мано.

Ғариб, фақир, етимларни Расул сўрди,
Ўшал туни Меърож чиқиб дийдор кўрди,
Қайтиб тушиб ғариб, фақир ҳолинг сўрди,
Ғарибларни изин излаб туштум мано.

Умнат бўлсанг, ғарибларга тобеъ бўлғил,
Оят, ҳадис ҳар ким айтса, сомёъ бўлғил,
Ризку рўзи ҳарна берса, қонёъ бўлғил,
Қонёъ бўлуб, шавқ шаробин ичтим мано.

Мадинага Расул бориб, бўлди ғариб,
Ғариблиғда меҳнат тортиб, бўлди ҳабиб,
Жафо тортиб, яратқанга бўлди қариб,
Ғариб бўлуб, уқоблардин оштим мано.

Оқил эрсанг, ғарибларни кўнглин овла,
Мустафодек элни кезиб, етим қовла,
Дунёпараст, ножинслардин бўюн товла,
Бўюн товлаб, дарё бўлуб тоштим мано. [6]

Асарнинг бошланиши қуйидаги сўзлар билан бошланишининг ўзи Яссавия тариқатининг диққат марказида эҳтиёжмандларга ёрдам бериш масаласи тўғрисида кўриш мумкин. Тасаввуф таълимотида халқ манфаати учун қайғуриш, уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоялаш ғоялари кенг тарқалган бўлиб, ушбу таълимот намоёндаларидан Хўжа Аҳмад Яссавийнинг ҳикматларида оддий халқ, йўқсиллар бутун бир қатлам сифатида таърифланади ва уларни «ғариблар», «етимлар», «фақирлар» номи билан атаб, мулкдорларга айнан шу қатламларга нисбатан ғамхўр бўлишни насиҳат қилади ва юқори табақа вакилларини халқ учун хизмат қилишга чақиради. [7]

Абу Али Ибн Сино «Агарда давлатда подшолар ва ҳукмдорлар мавжуд бўлмай, барча тенг моддий

имкониятга эга бўлганда ҳеч ким меҳнат қилмай қўйишини, аксинча, фақат қашшоқлик бўлса жамият таназзулга учрашини қайд этган». [8] Бизнингча, мазкур фикрлар ўз замонасининг илғор ғоялари каторидан ўрин олган бўлиб, жамият барқарорлиги ва осойишталигини таъминлаш, турли табақалар ўртасидаги мувозанатни сақлаб туришнинг муҳим омилларидан бири ижтимоий ҳимоя эканлигини таъкидланган.

Ўрта асрларнинг ривожланган иккинчи босқичи (XIV-XVI асрлар) га келиб Соҳибқирон Амир Темур ва темурийларнинг улкан давлати доирасида олиб борилган ижтимоий сиёсатга тўхталар эканмиз, Соҳибқирон ўз салтанатида қашшоқлар миқдорини камайтириш мақсадида уларнинг сонини тўла ҳисобга олиб нафақалар белгиланган. Хусусан, у қуйидагича ёзади, «...яна амр этдимки, ҳар бир катта-кичик шаҳар, қишлоқда масжид, мадраса ва ҳоказолар бино қилсинлар, фақиру мискинларга лангархона, ғарибхоналар солсинлар, касаллар учун шифохона қурдирсинлар ва уларда ишлаш учун табиблар тайинлансинлар».[9] Албатта, ушбу ғоялар Соҳибқироннинг ижтимоий қарашлари инсон ва унинг ижтимоий-иқтисодий фаровонлигини таъминлашга йўналтирилганлигидан гувоҳлик беради. Эътиборлиси, Амир Темур ўз салтанатидаги муҳтожларни ижтимоий ҳимоя қилишда назарий кўрсатмалар бериш билан чекланмай, берилган фармонларининг ижросини

таъминланишини назорат қилиб борган ва кенг қамровли амалий ишларни рўёбга чиқарган.

Амир Темурнинг бошлаган ибратли ишларини унинг авлодларидан Шохруҳ Мирзо ва Мирзо Улуғбеклар давом эттириб, улар мамлакатда осойишталикни таъминлаш мақсадида халқ оммасининг ижтимоий-иқтисодий аҳволини ўрганиб чиққанлар. Нарх-наво, солиқ тизимини тартибга солганлар.Хаттоки, Мирзо Улуғбек ўз мадрасасида талабаларни ўқиш савиясига қараб нафақалар тайинлаган. [10] Албатта, бу тадбирлар темурийлар даврида ижтимоий муҳофаза давлат аҳамиятига молик бўлган масалалардан бири эканлигини кўрсатади.

- **Хулоса (Conclusion/Recommendations).** Хулоса ўрнида айтиш мумкинки Шарқ мутафаккирларининг асарларида аҳолининг эҳтиёжманд қатламига ижтимоий хизматлар кўрсатиш масаласи нафақат давлат аҳамиятига молик масала, балки, маҳаллий аҳолининг диний эътиқоди, тасаввуф таълимотида, турмуш тарзи, анъана ва қадриятлари билан бевосита боғлиқ бир ижтимоий ҳодиса эканлигини алоҳида қайд этиш мумкин. Ўрта Осиёда қадим даврилардаги қўл ёзмалар, илк ўрта асрлар давридаги исломи динида, тасаввуф йўналишларининг таълимотларида ҳам шуни кўриш мумкинки, Шарқда инсон кадр-қиммати доим юқори баҳоланган. Шунингдек, эҳтиёжманд инсонларни ҳам ҳаёт даврида барча инсонлар катори фаровон яшашлари учун муносиб шароитлар яратиш ғояси устувор ғоя бўлган.

АДАБИЁТЛАР

1. Бобоев Ҳ., Ҳасанов С. «Авесто» – маънавиятимиз сарчашмаси. – Тошкент: Адолат, 2001. – 110 .
2. Алимов У.Т. Хайр-эхсон фазилатлари. – Тошкент. Маворуннаҳр.2011. – Б.24.
3. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ҳадис. 4.Т. – Тошкент: Қомуслар, 1997. Т.3. – Б. 475- 476
4. Форобий. Фозил одамлар шаҳри. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2016 – Б.176.
5. Маънавият юлдузлари. (Марказий Осиёлик машҳур сиймолар, алломалар, адиблар) / Масъул муҳаррир Хайруллаев М.М. – Тошкент: Халқ мероси, 2001. – 167 б.
6. Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. – Б.6.
7. Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. – Б..234
8. Ибн Сино. Тибқонунлари. 3.Т. – Тошкент: Халқмероси, 1992. Т.1. – Б.304.
9. Амир Темур. Темур тузуклари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. – Б.100.
10. Яхшилиқов Ж., Ахмадов Ш. Темурийлар маънавияти. – Тошкент: Фан, 1999. – Б.114.

Фаррух ТОЛИБОВ,
ЎзМУ тадқиқотчиси

Т.ф.н. А.Тохириён тақризи асосида

ESSENCE AND CONTENT OF THE CONCEPT OF RELIGIOUS EXTREMISM

Abstract

Religious extremism is a kind of spiritual threat to society, aggressive political activity in which its adherents incite members of their religious confessions to radical actions, seek to disrupt peace and tranquility in a certain territory and overthrow the existing constitutional order. The article reflects the question of how relevant it is to substantiate the true nature of this social threat from a scientific point of view.

Key words: extremism, terrorism, fanaticism, religious extremism, religious fundamentalism, subversion, extremist groups.

СУТЬ И СОДЕРЖАНИЕ ПОНЯТИЯ РЕЛИГИОЗНОГО ЭКСТРЕМИЗМА

Аннотация

Религиозный экстремизм - это вид духовной угрозы обществу, агрессивная политическая деятельность, при которой его приверженцы подстрекают членов своих религиозных конфессий к радикальным действиям, стремятся нарушить мир и спокойствие в определенной территории и свергнуть существующий конституционный порядок. В статье отражен вопрос о том, насколько актуально обосновать истинную природу данной социальной угрозы с научной точки зрения.

Ключевые слова: экстремизм, терроризм, фанатизм, религиозный экстремизм, религиозный фундаментализм, подрывная деятельность, экстремистские группы.

ДИНИЙ ЭКСТРЕМИЗМ ТУШУНЧАСИНИНГ МАЗМУН ВА МОҲИЯТИ

Аннотация

Диний экстремизм жамиятдаги маънавий таҳдидларнинг бир тури саналиб, унинг тарафдорлари ўзлари мансуб бўлган диний конфессия вакиллари радикал ҳаракатларга қаровчи, маълум бир ҳудуддаги тинчлик ва осойишталикни издан чиқаришга интилувчи, мавжуд конституцион тузумни ағдариб ташлашга даъват этувчи тажоввузкор сиёсий фаолиятдир. Ушбу ижтимоий таҳдиднинг асл моҳиятини илмий нуқтаи назардан асослаш қанчалик долзарб эканлиги масаласи мақолада ўз аксини топган.

Калит сўзлар: экстремизм, терроризм, ақидапарастлик, диний экстремизм, диний фундаментализм, кўпоровчилик, экстремистик гуруҳлар.

Кириш. Бугунги кунга келиб, дин мавзуси ва у билан боғлиқ масалалар нафақат Ўзбекистон, балки бутун дунё мамлакатлари учун ҳам энг долзарб масалалардан бири бўлиб қолмоқда. Қолаверса, жаҳонда экстремизм ва терроризм муаммоси кучайиб боргани сари ушбу масалага нисбатан илмий ёндашувларнинг аҳамияти янада ортмоқда. Албатта, бундай вазиятда дин билан экстремизм ўртасидаги ўзаро алоқадорлик мазмун-моҳиятини ёритилиши, уларнинг илмий талқини, давлат ва жамият ҳаётидаги ўрни ҳамда барқарорлик ва хавфсизликка таъсири каби хусусиятлари илм-фан олдида бир қатор вазифаларни қўяди.

Таҳлил ва натижалар. XX–XXI асрлар оралиғида дунё мамлакатлари ва халқаро майдонда содир бўлган тизимли туб ўзгаришлар кўпгина тадқиқотчиларни жаҳон сиёсати ва халқаро муносабатларнинг асосий омилларидан бирига айланиб улгурган – дин ва у билан боғлиқ бир қатор феноменларни тадқиқ этишга ундамоқда. Шу билан бирга, дин – фалсафа, тарих, сиёсатшунослик, социология, психология каби ижтимоий фанларнинг тадқиқот предмети сифатида янада кенгрок ўрганилмоқда. Бу борада тадқиқотчиларнинг “диннинг сиёсийлашуви” ёки “сиёсатнинг динийлашуви” тамойиллари орқали илгари суриб келатган фикрлари доираси кенг қамровли бўлиб бораётганлигига қарамадан диний экстремизм муаммосига нисбатан яқдил бирёқлама таъриф берилмаган. Бунинг сабаби эса, биринчидан, аксарият тадқиқотчилар томонидан экстремизмнинг сиёсий жиҳатларига урғу берилса, иккинчидан унга

инсоннинг жамиятда ўзини тутиш меъёрлари сифатида психологик жиҳатдан урғу берилмади. Қолган барча таърифлар ана шу икки жиҳатдан келиб чиқади.

Ўз навбатида, Ўзбекистон қонунчилигида мазкур тушунча қуйидагича ифодаланади. “Экстремизм – ижтимоий-сиёсий вазиятни беқарорлаштиришга, Ўзбекистон Республикасининг конституциявий тузумини зўрлик билан ўзгартиришга, ҳокимиятни зўрлик ишлатиб эгаллашга ва унинг ваколатларини ўзлаштириб олишга, миллий, иркий, этник ёки диний адоват кўзгатишга қаратилган ҳаракатларнинг ашаддий шакллари ифодаси”. [1].

Диний экстремизм – баъзи диний ташкилотлар ёки айрим диндорларнинг жамият қонун-қоидаларига мос келмайдиган мафқураси ва фаолияти. Муайян сиёсий омиллар ва турли илмий ёндашув билан боғлиқ сабабларга кўра, диний экстремизм тушунчаси бўйича соҳа мутахассислари томонидан умумий эътироф этилган ягона тариф мавжуд эмас [3].

“Экстремистик” сўзи “ақл бовар қилмас даражада”, “ҳаддан ошиш” маъноларини билдиради. Жамиятда қабул қилинган қадриятлар ва меъёрларга зид қарашларни илгари суриш, кескин қарашлар ва чораларга мойиллик экстремизмнинг асосий хусусияти ҳисобланади.

Турли экстремистик гуруҳларнинг ўзаро муносабатида доимий келишмовчилик ва жанжаллар, воқеликнинг кескин ўзгариши шароитида улар бўлиниб кетадиган гуруҳлар ўртасидаги “революционерликда” мусобақалашув кузатилади. Уларга ёпиқ секталарга хос

мистик тилдан, эътиқодга даъват қилиш ёки ундан “четлашиш”, “шаккоклик” учун жазолаш каби услублардан фойдаланиш хосдир. Америкалик социолог К.Кенистон “бундай гуруҳларда одатий шахсий низолар, лидерлик учун кураш, дид ва қарашлардаги фарқ сезиларли даражада ўсиб, баъзида, ҳатто, ҳаёт-мамот масаласигача етиб боради”, — деб ёзган эди.

Экстремистик тузилмаларга янги аъзоларнинг қўшилиши, кўпинча, динга киритиш, қабул қилишдек шаклу-шамойил касб этади ҳамда бир қанча танлов ва синов босқичларини ўз ичига олади. Экстремистик ҳаракатларнинг энг куйи табақаси кўпинча сиёсий тусга эга бўлмаган, майда зўрлик ва жиноятлар содир этадиган унсурлар билан боғлиқ бўлади. Бундай зўрликнинг сиёсийлаштирилиши терроризм томон қўйилган биринчи қадам бўлади. Ўз доирасига янги кимсаларни тортар экан, экстремистик гуруҳ ёки унинг раҳбарияти сўзсиз бўйсунитиш ва “иш”га мутаассибона садоқатни талаб қилади. Кейинроқ эса ёлланувчилар “ҳамма нарсани билувчи” ва уларга йўлбошчилик қилувчи раҳнамога дуч келади.

Ҳозирги даврда энг аввало ахборот чегараларининг барҳам топишида ўзлигини намоён қилаётган глобаллашув шароитида ва бир пайтлар халқаро муносабатлар мазмунини белгиллаган икки қарама-қарши куч — социализм ва капитализм ўртасидаги ўзаро курашнинг барҳам топиши натижасида экстремизм мамлакатлар, минтақалар ва умуман дунё хавфсизлигига асосий таҳдид сифатида биринчи ўринга чиқди. Кўпуровчилик фаолиятининг турли кўринишларини ўз ичига олган инфраструктурани шакллантирган ва ривожлантирган мазкур дунёқараш ҳозирда турли хил кучларни бирлаштирган кўп қутбли дунёнинг мазкур инфраструктурага қарши курашидек шакл-шамойил касб этмокда.

Бу, биринчи навбатда, экстремизмнинг анархизм ва фашизмнинг архаик шакллари билан қоришмаси ҳисобланган ва омманинг кенг қатламлари билан боғловчи халқа сифатида ислом шиорларидан усталик билан фойдаланадиган, аслида эса халқ билан ҳеч қандай алоқаси йўқлигини моҳирона яшира оладиган ҳолат касб этди. Экстремистик тузилмаларнинг асосий мақсади аслида жамиятни қўрқув ва ваҳимада тутиб туриш ва шу йўл билан омма онгида ноиложлик, эртанги кунга ишончсизлик туйғуларини шакллантиришга қаратилган эди. Бу эса ўз навбатида, жамият тараққиётини ва ижтимоий ҳаётнинг турли жабҳаларида барқарорликка эришишни жиддий қийинлаштиради.

Қайд этиш жоизки, экстремистик қарашларни барча диний таълимотлар доирасида учратиш мумкин. Масалан, мутахассислар католик черковининг эркин фикр юритувчи, ҳукмрон феодал-католик черкови ақидаларини рад этувчи кишилар — папа ҳокимияти душманларини таъкиб қилиш учун XIII асрда тузилган ва минглаб одамларнинг қурбон бўлишига олиб келган инквизиция фаолиятини экстремизмнинг ўзига хос кўриниши сифатида баҳолайдилар. Шундай экан, экстремизмни факат муайян дин билан боғлаш мутлақо асоссиздир. Хусусан, ислом дини, турмуш тарзи ва қадриятлар мажмуи сифатида ҳеч қачон экстремистик тузилмаларнинг гўёки, мусулмон жамоаси равнақи йўлида амалга ошираётган террорчилик хуружларининг асосий сабаби сифатида қаралиши мутлақо ҳатодир.

Ислом шиорларидан танлаб фойдаланадиган, диннинг асл моҳиятини бузиб талқин қиладиган экстремистик тузилмалар худди юқоридаги каби гўёки, кенг халқ оммаси билан узвий бирлик мавжудлигини кўрсатиш, аслида эса жамиятда тартибсизлик ва парокандаликни юзага келтириш учун маблағ йиғиш,

асосий таҳдид манбаи сифатида одамлар онгу шуурини эгаллаш, жамиятда беқарорлик келтириб чиқариш орқали ҳокимиятга эришишдек эҳтиёжларини қондириш мақсадини кўзлайдилар.

Шуниси диққатга сазоворки, экстремистик руҳдаги тузилмаларнинг ҳеч бири бирор бир шаклда ўзлари жар солаётган, ўзлари “интилаётган” жамият қурилиши моделини таклиф этолмайди.

Ҳозирги даврда кўплаб экстремистик уюшмалар ва ақидапарастлар турли динлар, шу жумладан, христианлик, ислом, яҳудийлик динлари таълимотидан фойдаланмоқдалар. Шу билан бирга, диний риторика уларга кўзда тутилаётган жамиятнинг аниқ андозасини тақдир этмаган ҳолда ҳаёлий жамият ҳақидаги тасаввурлардан фойдаланиш имконини беради. Бунда энг муҳими тартибсизлик ва беқарорликни келтириб чиқаришдир. Унга эришиш эса, ўзига хос энг умумий мақсадни ташкил этади, дейиш мумкин.

Шуни ҳам тан олиш керакки, оммавий ахборот воситаларининг ривожига ва ахборот омили таъсирининг кучайиши бугунги кунда экстремизмнинг ҳеч нарсаси билан ўлчаб бўлмайдиган даражада кўзга ташланадиган ижтимоий ҳодисага айланишига олиб келди. Қиёс учун: наркобизнесдан келадиган фойдага ва сохта инқилобийликни қўллаб-қувватлашга қаратилган социалистик тузум ёрдамига таяниб, XX асрнинг 70-йилларида латин америкалик экстремистлар кўплаб террорчилик ҳаракатларини содир этган бўлсалар ҳам, оммавий ахборот воситаларининг ўша пайтдаги ривожланганлик даражаси уларга глобал микёсга чиқиш имконини бермаган эди. Бундай вазиятда Латин Америкаси экстремизми минтақавий даражадан ташқарига чиқа олмаган.

Экстремизм ва терроризм оммавий ахборот воситалари орқали ёритилмас экан кўзланган “самарани” бермайди. Шу маънода улар ўзаро боғлиқдир. Террорчилик хуружи оммавий ахборот воситаларида қанчалик кенг ёритилса ушбу ҳаракатни содир этишдан қутилидиган натижа шунчалик юқори бўлади. Бу эса, у ёки бу ҳаракатни ўтказишдан кўзланадиган асосий мақсад ҳисобланади. Ахборот майдони ривожланиб, тобора тўйиниб бораётган, аммо уни етказишда мазмунан ҳам, шаклан ҳам ўзибўларчилик устуворлик қилаётган ҳозирги даврда ОАВ экстремизм ва терроризм қўлидаги кучли қуролга айланиб қолмокда.

Шуни таъкидлаш лозимки, тарихий, диний ва миллий хусусиятлар аҳолининг кенг қатламлари билан мулоқот тили ва ундаги ўзига хос урғуларни танлашда муҳим ўринни эгаллайди. Табиийки, Марказий Осиё минтақасида коммунистик ёки нарсонийлик эмас, балки айнан ислом шиорларидан фойдаланилади.

Марказий Осиё минтақаси ўз тарихида ислом ривожига ҳеч қандай ақидапарастлик ва жангарилик унсурларини олиб кирмаган. Аксинча, минтақада ислом дини ёйилган вақтдан то бугунги кунгача инсонпарварлик ва бағрикенглик анъанаси устувор бўлиб келмокда. Ўрта асрларда Араб Шарқида айрим суфий бирлашмалари жанговарликни намоён қилган ҳамда инквизиция ва жазолаш тузилмалари вазифаларини бажарган вақтда ҳам Марказий Осиё суфийлигида инсонга мухаббат ва бағрикенглик тарғиб қилинган эди.

Айни пайтда, барча даврларда у ёки бу этник гуруҳга мансублик боғловчи (бирлаштирувчи) унсур сифатида муайян вазифани бажаргани учун ҳам Ўзбекистонда қарор топган ислом дини ҳар қандай миллийликдан юқори туришини (космополитизмни) намоён этганини таъкидлаш зарур. Шунинг учун ҳам, XX асрнинг бошларидаги араб модернистларидан фарқи равишда жадидлар ундан йироқлашиб, ўз кучларини

биринчи навбатда ҳам диний, ҳам миллий онгни ўстиришга сарфлаган эдилар.

Ўрта асрларда Марказий Осиёдаги диний бағрикенглик, инсонпарварлик майллари, фан ва санъатнинг ривожланиши Араб Шарқида қаршилиқни келтириб чиқарди. Натижада XIII—XIV асрларда бугунги кунда террорчилик тузилмаларини шакллантираётган экстремистлар ғоявий жиҳатдан таянаётган ақидапараст салафийлик оқими юзага келди.

Ибн Таймийя бошчилигидаги салафийлар Марказий Осиё мутафаккири, олим ва уламоларини “ислом моҳиятини сохталаштириш”да айблаб, халифалиқни идеаллаштиришга асосланган қарашлар тизимини ишлаб чиқдилар ва “жиход”ни унга эришишнинг асосий воситаси сифатида эълон қилиб, ўз ғояларига жанговарлик тусини бердилар. Марказий Осиёда шаклланган майллар, ўша давр араб муҳитида ҳам ўз тарафдорларига эга эдики, бу табиий равишда, муайян гуруҳларнинг ҳокимиятини заифлаштиради. Шундай қилиб, салафийлик ҳам ҳокимият учун курашнинг маҳсули эди. Шу тариқа, XVIII асрнинг биринчи ярмида Муҳаммад Абдулваҳҳоб салафийлик асосида Арабистон ярим оролида ҳокимият учун кураш олиб боришга мослаштирилган янги таълимотни яратди.

Янги давр Араб Шарқидаги мутаассиб оқимлар дастлаб салафийлик ва ваҳҳобийликка асосланган бўлсалар-да, кейинроқ улардан ҳам илгарилар кетдилар. Бу тузилмаларнинг ғоявий дастури «ихвонийлик» ва «жиход»га асосланган бўлиб, кўп сонли жангарилик уюшмаларига ғоявий озуқа бериб келмоқда.

1928 йилда Мисрнинг Исмоилия шаҳридаги мактабда мудarrisлик қилган, суфийликнинг Хасафия мактабига мансуб бўлган Хасан Абдурахмон ал-Банно мусулмон оламини тозалаш ва мусулмон аҳоли яшайдиган мамлакатлар худудида ислом давлатини қуришдек вазибаларни ўз олдига қўйган “Мусулмон биродарлар” уюшмасини тузди. Барча мусулмон ва номусулмон ҳукуматларга қарши жиход — ялпи уруш эълон қилиш ушбу мақсадга эришиш йўли сифатида белгиланган эди. Ал-Банно ўзининг “Фан-нул-моут” (“Ўлим санъати”) китобида мавжуд ҳукуматларни йўқ қилишга эришиш йўллари асослаб берди ва илк марта ўзини ўзи қурбон қилиш шаклида жангарилик амалиётини тайёрлаш ва амалга ошириш билан боғлиқ фаолиятни оқлаб фатво берди.

Бундан ташқари, фашистлар Германияси эмиссарлари фаоллиги билан боғлиқ қизиқарли маълумотлар ҳам мавжуд. 1940 йилда Хасан ал-Банно “Мусулмон биродарлар”нинг асосий вазибаси террорчилик ҳужумлари уюштириш бўлган “махфий аппарат”ни тузди. Шуниси эътиборга молики, у томонидан уюштирилган айрим жанговар операциялар фашистлар ҳомийлик қилган “Маср ал-Фатот” ташкилоти ёрдамида амалга оширилган. Шу йилларда “Мусулмон биродарлар”нинг Суриядаги бўлини маси ҳам жангариларнинг шунга ўхшаш тизимини яратди. Уларнинг Сурияда ўтказган жанговар амалиётлари эса фашистлар ҳомийлик қилган Антуан Сааде бошчилигидаги Сурия Миллатчилиқ партияси жангарилари томонидан қўллаб-қувватланган.

150 киши атрофида бўлган “махфий аппарат”даги жангарилар бешликларга бўлинган ҳолда махсус тайёргарликдан ўтганлар. Тайёргарлик жараёнида жангариларнинг иродасини Олий раҳнамога бутунлай бўйсундириш, шу орқали уларни ал-Баннонинг “Фаннул-моут” китобида тушунтирилган усулларда ўзини қурбон қилишга тайёрлаганлар. Ал-Баннонинг юз йиллар давомида яширин фаолият кўрсатиш ва маънавий раҳбар иродасига сўзсиз бўйсунтириш тизимларини ишлаб чиққан

суфийликнинг Хасафия мактабига мансуб эканини ёдга оладиган бўлсак, бундай технология қаердан ўзлаштирилгани ойдинлашади.

Амалиёт шунини кўрсатадики, жангарилар асосан ўз фикрида собит бўлмаган, қатъиятсиз кишилардан тайёрланган. Чунки бундай шахслар ўзининг қимлигини кўрсатиш учун кескин, оқибати пухта ўйланмаган қарорлар қабул қилишга мойил бўладилар.

Шундай қилиб, ислом байроғи остида фаолият кўрсатаётган замонавий экстремизмнинг пайдо бўлиши ва ривожланишини тарихнинг муайян даврида устувор бўлган кўплаб унсурлар, турли жараёнларнинг ўзаро таъсирлашувининг натижаси деб тушуниш мумкин.

Умумлаштириб айтилганда, диний экстремизмнинг моҳияти — жамият учун анъанавий бўлган миллий-маънавий, ахлоқий меъёрлар ва диний-ақидавий қарашларни рад этиш ҳамда умуминсоний қадриятларга зид келувчи дунёқарашни агрессив равишда тарғиб қилиш ҳамда унга амал қилишдан иборат. Бу ҳозирда мавжуд ва тарихда қайд этилган диний оқим аъзолари ва уни қўллаб-қувватловчи тоифалар томонидан ўз ғояларини бутун жамиятга тарқатишга қаратилган ҳаракатларда намоён бўлади.

Диний экстремизмнинг ўзига хос жиҳатлари сифатида ностандарт дунёқарашлар эгалари, айниқса, бошқа дин вакиллари ва атеистларга ўта мурасизлик, ўз ғояларини тарғиб этиш ва атрофдагилардан гўёки устун эканини намоёниш этиш ва ксенофобияни қайд этиш мумкин. Диний экстремизм асосан дунёвий давлатга, жамиятда шаклланган тартибга, давлат ва дин ўртасидаги муносабатларни мувофиқлаштирувчи қонун ва норматив ҳужжатларга қарши қаратилган бўлади. Ўз навбатида, мазкур тоифа стратегик мақсад сифатида теократик бошқарувни барпо этишни кўзлайди.

Агар экстремизм бу — ижтимоий ҳодиса бўлса, диний экстремизм эса, ўз моҳиятига кўра — сиёсий ҳодиса бўлиб, у диний қарашларнинг амалиётга жорий этилишини кўзлаб сиёсий ҳокимият тизимини кескин ўзгартиришга йўналтирилган. Воқелик шунини кўрсатмоқдаки, исломий шиорлар остида фаолият кўрсатаётган экстремистик оқимларнинг асосий мақсади дунёвий давлатларда конституцион тузумни ағдариб ташлаш, шариат тизимига асосланган теократик давлат барпо этиш ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев “Ижтимоий барқарорликни таъминлаш, муқаддас динимизнинг софлигини асраш — давр талаби” мавзусидаги анжуманда сўзлаган нутқида — “Биз кўп жойларда жаҳолатга қарши маърифат ташаббуси билан чиқяпмиз. Муқаддас ислом динини никоб қилиб бошқа кўчаларга кириб кетаётган жохил кимсалар бир нарсани тушунмайди ёки тушунишни истамайди. Яъни, ислом фақат нурли ҳаётга, илм-маърифатга, яхшилиқка ундайди. Ҳеч қачон хунрезлик, қотиллик, зўравонликка чақирмайди. Ана шу ҳақиқатни тан олмасдан, сохта ғояларга алданиб, зарарли оқимларга кириш, террорчи бўлиш — бу Ўзбекистон халқига мутлақо тўғри келмайди.

Алҳамдулиллоҳ, ҳаммамиз мусулмонмиз, бунинг шукронасини қилиб, фарзандларимизни ҳам бундай неъматнинг қадрига етадиган инсонлар этиб тарбиялашимиз керак эмасми?”— дея, мурожаат қилган эди[2].

Шу билан бирга, диний экстремизмнинг миллат ва худудни тан олмаслиги унинг бошқа динлар доирасида ҳам намоён бўлишига сабаб бўлади. Диний экстремизм трансгегаравий хусусиятга эга бўлиб, намоён бўлишига кўра, худудий, минтақавий ва халқаро шаклларга бўлинади[4].

Демак, диний экстремистлар қаерда ва қайси дин байроғи остида фаолият кўрсатмасин, асосий мақсади – сакрализация бўлиб, бунда диний давлатни барпо қилиш, бу мақсадга ўзаро низо, ихтилоф, қуролли тўқнашувлар орқали, яъни зўрлик билан эришишга интилади.

Барча “ислом ниқобидаги экстремизм” тарафдорлари учун умумий бўлган ғояларга келсак, улар – Ғарб турмуш тарзи ва Ғарб товарларининг истеъмолига қарши курашиш, азиз-авлиёлар ва пайғамбарларга таъзим бажо келтиришдан воз кечиш, гўё динсиз ёки “соф исломдан чекинган” давлат раҳбарлари ёки тузумларини ағдариб ташлашни кўзда тутати. Умуман, жамиятда қабул қилинган қонун-қоидаларга мос келмайдиган ва уларга зид бўлган ғоялар “экстремистик” ҳисобланади.

“Ислом ниқобидаги экстремизм” ўзининг икки хусусияти билан ажралиб туради: биринчиси – уларнинг ақидасига кўра, гўё барча ҳозирги замон мусулмон жамоалари исломий тусларини йўқотганлар ва “жоҳилия” асри жамиятларига айланганлар. Бундай ёндошув ҳукумат ва унинг олиб бораётган сиёсатини кескин танқид қилиш учун “асос” бўлиб хизмат қилади. Иккинчи хусусият – улар гўё фақат “ҳақиқий” мусулмонлар ҳокимиятга келгач, барпо бўлажак “исломий тартиб”ни ўрнатиш учун кескин ва агрессив ҳаракат қилиш зарур, деб ҳисоблайдилар. Бундай ҳаракат қонунга мувофиқлиги масаласи улар томонидан умуман ўртага қўйилмайди, зеро, улар фақат шариатга (бу ҳам уларнинг тор талқинида) таяниб иш қўрадилар ва исломдан чекинган ҳокимни ағдаришга гўё ҳақлидирлар.

Ислом экстремизмининг “нозик” томони ҳам унинг динга асосланганлигидадир. Гуруҳ раҳбарлари ўз қўли остидаги аъзоларининг онига шу даражада таъсир ўтказадиларки, шундан сўнг улар, ҳатто, ўзларини қурбон қилишга, муайян мақсад йўлида “шаҳид” бўлишга ҳам руҳан тайёр бўладилар.

Баъзи “ислом ниқобидаги экстремизм” тарафдорлари сиёсий жабҳада инқилобий усуллар билан қонуний ҳокимиятга қарши курашда ўзларини намоён қилса, бошқалари тарғибот-ташвиқот ишлари, диний таълим, турли жамоат ташкилотлари, мактаб, университет, оммавий ахборот воситаларига ва Интернет тармоғига кириб бориш, айниқса, фойдаланиш бирмунча осон ва қулай бўлган медиа материалларни тарқатиш билан кўпроқ шуғулланадилар.

Диний экстремизм - муайян диний конфессия ва ташкилотлардаги ашаддий мутаассиб, фанатик унсурларнинг фаолияти мафқураси. Фанатизм ўз ақидасининг шакл-шубҳасиз тўғрилигига ишониб, бошқа фирқа ва маъжабларни бутунлай рад этган ҳолда уларни тан олмаслик, балки уларни диний асосларни бузишда айблаб, уларга қарши уруш очишга олиб борадиган омиллардандир. Диний фанатизм диний экстремизм ва терроризмга замин тайёрлайди. Фундаментализм эса, маълум дин вужудга келган илк даврига қайтиш ва бу йўл билан замонанинг барча муаммоларини ҳал қилиш мумкин деган фикрни илгари сурувчиларнинг йўналиши ҳисобланади.

Диний фундаментализм – ақиданинг ўзгармаслигини ҳимоя қиладиган, муқаддас китоблар юзасидан Сабабун нузул илмини билмаган ҳолда ҳарфий талқин тарафдори, уларнинг ҳар қандай мажозий талқинига мурасасиз, сўзма-сўз талқинга асосланган эътиқодни ақлда таянган мантиқий далиллардан устун қўядиган, муайян диний эътиқод шаклланишининг бошланғич даврида белгиланган барча йўл-йўриқларни қатъий ва оғишмай бажарилишини талаб қиладиган диний оқимларни ифодалашда қўлланилади.

Фундаментализм ибораси биринчи бор I Жаҳон уруши арафасида вужудга келган протестантизмдаги

ортодоксал оқимларни ифодалаш учун ишлатилган. Бу оқим 1910 йилдан кейин шу ном билан атала бошлаган. Фундаменталистлар христианлиқнинг анганавий ақидаларига, айниқса Библиянинг мутлақо муқаммаллигига ишонишни мустаҳкамлашни, уни сўзма-сўз шарҳлашга қатъий риоя қилишни талаб қилганлар. Бу оқим кейинчалик Америкада кенг тарқалиб, 1919 йили Филадельфияда Жаҳон христиан фундаменталистлари ассоциациясига асос солинган [5,338]

XX асрнинг 70-йилларидан бошлаб эса, бу истилоҳ Ислом динига нисбатан ҳам қўлланила бошланди. Ислом фундаментализми замонавий исломдаги уч йўналишдан биридир (қолган икkitаси - традиционализм ва модернизм). Ислом фундаментализмининг асосий ғояси - “соф ислом” тамойилларига қайтиш, мақсади эса, “исломий тараққиёт” йўлини жорий этишдир.

Ўзбекистон мустақилликка эришган дастлабки даврларданок ўз руҳий-маънавий чанқоғини қондириш учун асрлар ошиб келган диний қадриятларига, диннинг жамиятдаги ролини қайта тиклашга зарурат сезди. Биринчидан, ушбу жараёнлар мураккаб шароитларда кечди. Иккинчидан, собиқ тоталитар тузумдан қолган салбий меросни инкор этиш билан гоҳида кўр-кўрона унутилган қадриятларни тиклашга уринишлар бўлди. Ҳар иккаласи ҳам нотўғри бўлиб, пировардида ислом ниқобидаги экстремизмнинг намоён бўлишига туртки бўлди.

Айнан шундай инкор ва эътироф диалектикаси тўлкинида экстремистик руҳдаги муҳолифатнинг юзага келишига сабаб бўлди. Айрим ижтимоий ҳаракат ва гуруҳлар (“Адолат”, “Тавба”, “Даъват”, “Ислом лашкарлари”, “Эрк” ва “Бирлик” каби) айнан шундай диний тусдаги экстремистик муҳолифат эдилар. Ушбу экстремист гуруҳлар собиқ совет тузumi даврида шаклланган қадриятларни батамом инкор этиб, нафақат ашаддий руҳда бўлган қақирқлар, шу билан бирга, жамиятда белгиланган тартибларга ўзбошимчилик билан аралашини бошлашган эди.

Бугунги кунда оммалашиб улгурган “Ислом ақидапарастиги”, “Фанатизм”, “Фундаментализм”, “Диний экстремизм”, “Терроризм” каби иллатлар амалий жиҳатдан деярли барча учун тушунарли бўлса-да, мазкур тушунчалар мазмуни жиҳатидан ҳар хилда талқин этилмоқда. Кенг маънода эса, ушбу атамалар қонуний ҳокимиятга қарши курашувчи ижтимоий-сиёсий гуруҳ ва оқимларга тегишлидир.

Ушбу ғайриилмий мулоҳазалар ва жамиятимизда тинчлик ҳамда барқарорликни сақлаб қолиш эҳтиёжи Ўзбекистонда динга оид давлат сиёсатининг назарий-методологик масалаларини янада чуқурроқ тадқиқ этишни, ижтимоий ҳулосалар ишлаб чиқиш ва амалий тавсиялар яратишни гоҳида долзарблаштирмоқда. Бунинг учун эса, давлат ва дин муносабатлари, динийлик ва дунёвийлик тушунчаларининг илмий-тарихий ва назарий-методологик асосларини чуқур таҳлил ва тадқиқ этиш тақозо этилади. Зеро, бундай зарурият ижтимоий-фалсафий таҳлилни фақат назарий модел бўлибгина эмас, балки мамлакат барқарорлиги, тинчлиги ва осойишталигини сақлаш, ҳавфсизликни таъминлаш йўналишида давлат ва нодавлат ташкилотлари фаолияти учун амалий-услубий дастур, қўлланма ва кўрсатма вазифасини ўташи мумкинлиги билан изоҳланади.

Ушбу қарашни замонамизнинг пешқадам уламоларидан Юсуф Қарзовий ҳам қўллаб-қувватлаган ҳолда шундай дейди: “Фикрга қарши фақат фикр бас кела олади. Унга қарши куч ва таҳдид ишлатиш ўша фикр хато бўлса ҳам кенг такалишига олиб келади ва ўша фикрдагиларнинг ўз фикрларида маҳкам туриб олишларига олиб келади. Унинг муолажаси фақат

хужжатлар келтириш билан шубҳаларни кетказиш орқали бўлади” [6].

Хулоса ва таклифлар. Демак, мазкур феноменларнинг илмий нуқтаи-назардан ёритилиши, экстремизмнинг дин нуқоби остида намоён бўлиш сабаб ва омилларини ўрганиш билан бир қаторда унга қарши курашни ташкил этишда турли усул ва воситаларни қўллаш ҳамда самаралисини танлаш учун замин яратади. Ўз навбатида, ушбу жараёнда самарали методология сифатида бугунги реал ҳаётда ўз исботини топишга

улгурган “Жаҳолатга қарши маърифат” концептуал ғояси таклиф этилмоқда.

Концептуал ва назарий жиҳатдан ёндашилганда “Жаҳолатга қарши маърифат” ғоясининг давлат ҳамда жамият ҳаётига тадбиқ этилиш сабаби, бу – жамиятда аҳолининг эътиқод эркинлигини таъминлаш, инсонпарварлик ва либерализм сиёсати, умуман олганда, диний-маърифий соҳада амалга оширилаётган ислохотларнинг энг самарали амалий методи эканлиги билан исботланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг “Экстремизмга қарши кураш тўғрисида”ги Қонуни. 2018 йил 30 июль (№ЎРҚ-489). – Халқ сўзи. - № 156 (7114). – Тошкент. 2018.
2. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга қўтарамиз. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 475-бет.
3. Ҳасанбаев Ў. Диний-маърифий ва ижтимоий-маънавий соҳа тарғиботчилари учун айрим атама ва тушунчаларнинг изоҳли луғати. Т.: “Shamsuddinxon Bobonov” NMIU. 2020 – Б. 160.
4. Эрназаров Р. Жаҳолатга қарши маърифат. // Нақшбандия №2 (11) 2013. Б.30
5. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 9-жилд. Тошкент, “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2005. 704 б.
6. <https://islamonline.uz/index.php/dolzarb-mavzu/munosabat/item/4435-guluv> (мурожаат санаси - 2021 йил, 28-сентябрь)

УДК: 37.03

Абдуллохи ТОХИРИЁН,

ЎзМУ ҳузуридаги ПКҚТМО тармоқ (минтақавий) Марказ, бўлим бошлиғи, тарих фанлари номзоди
e-mail: levvel0861@gmail.com

фалсафа фанлари доктори Ў.Тилавов тақризи асосида

THE EDUCATIONAL VALUE OF FORMATION OF HISTORICAL MEMORY IN THE IMAGE OF BABUR

Abstract

This article is devoted to the pedagogical aspects of the process of the formation of socio-historical memory, which analyzes the educational value of the embodiment of historical memory on the example of a historical personality. From a pedagogical point of view, it was concluded that the formation, development and strengthening of historical memory depends on the effectiveness of the mechanisms of formation.

Key words: historical memory, socio-historical memory, political memory, economic memory, cultural memory, ethnosocial memory, pedagogical technologies, pedagogical methods.

ВОСПИТАТЕЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ФОРМИРОВАНИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ В ОБРАЗЕ БАБУРА

Аннотация

Данная статья посвящена педагогическим аспектам процесса формирования социально-исторической памяти, в которой анализируется воспитательное значение воплощения исторической памяти на примере исторической личности. С педагогической точки зрения сделан вывод, что формирование, развитие и укрепление исторической памяти зависит от эффективности механизмов формирования.

Ключевые слова: историческая память, социально-историческая память, политическая память, экономическая память, культурная память, этносоциальная память, педагогические технологии, педагогические методы.

БОБУР ШАХСИЯТИ ТИМСОЛИДА ТАРИХИЙ ХОТИРАНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ТАРБИЯВИЙ АҲАМИЯТИ

Аннотация

Ушбу мақола ижтимоий-тарихий хотирани шакллантириш жараёнининг педагогик жиҳатларга бағишланган бўлиб, унда тарихий хотирани тарихий шахс тимсолида тажассум этишнинг тарбиявий аҳамияти таҳлил қилинган. Тарихий хотирани шаклланиш, ривожланиш ва мустаҳкамланиши педагогик нуқтаи назардан, айнан шакллантириш механизмларининг самарадорлигига боғлиқлиги борасида хулосалар келтирилган.

Калид сўзлар: тарихий хотира, ижтимоий-тарихий хотира, сиёсий хотира, иқтисодий хотира, маданий хотира, этноижтимоий хотира, педагогик технологиялар, педагогик усуллар.

Кириш. Педагогика фанининг тарихи ва назариясига доир мавжуд илмий адабиётларда, шахс ва жамият интеграцияси масаласи билан боғлиқ муаммоларнинг тадқиқ этилиши доирасида, педагогик антропология муҳим омил сифатида тавсифланади. Яъни шахснинг жамиятга қиришиши ўзига хос жараён сифатида, ҳамда ижтимоийлашувнинг бир неча босқичлари орқали амалга оширилиши, педагогика фанининг асосий тадқиқот вазифалари таркибига қиради. Шунинг учун, шахсда ижтимоийлашувга мос ва хос бўлган фазилатларни тарбия орқали шакллантириш ва ижтимоий ҳаётда соғлом яшаш тарзи, соғлом дунёқараш, соғлом хулқ-атвор, умуман соғлом маънавий қиёфага эга бўлиб ҳаёт кечириш хусусиятларини ҳосил қилиш, айниқса, ҳозирги шиддатли маънавий ва мафкуравий-ғоявий курашлар майдонида айланган замонда, ҳар бир халқ ва миллатнинг келажак учун кечаги ва бугунги ўзлигини сақлаб қолишда, қатта аҳамиятга эга. Ушбу жараёнда, тарихий хотира омилидан самарали фойдаланиш, унинг шакллантирилиши механизмлари педагогиканинг долзарб вазифаси сифатида илмий доирага кириб келмоқда.

Мавзунинг долзарблиги. Тарихий хотирани шакллантириш механизмлари ва манбалари кўп фанларга доир илмий тадқиқотларда турли ёндашув ва турли мақсад вазифаларини ўрганиш доирасида қўриб чиқилган.

Айниқса, ижтимоий-тарихий хотиранинг илмий муаммо сифатидаги талқини фалсафа, социология, психология каби фанларнинг ўрганиш объектига айланган. Бирок, ижтимоий-тарихий хотиранинг тарихий ва буюк шахслар тимсолида шаклланиши масаласи, айниқса унинг педагогик жиҳатлари, ҳалигача кенг миқёсда илмий изланиш майдонида ўрганиш предметига айлантирилмаган. Бинобарин, миллий қадриятларни қайта тиклаш, миллий ўзлиқни англаш йўлидаги саъй-ҳаракатлар, миллий педагогиканинг моҳият қамровини кенгайтириш мақсадидаги изланишлар доирасида, жаҳон цивилизациясининг ривожига ўлкан ҳисса қўшган буюк аждодларимиз ҳақидаги тарихий ҳақиқатни ёшлар онгига сингдириш орқали, уларнинг тарихий хотирасини мустаҳкам шакллантириш масаласи, жиддий педагогик ёндашувни тақозо этади. Айни шу илмий асослар туфайли ушбу мавзунинг ўрганилиши ўзига хос долзарблик касб этмоқда.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Юқорида таъкидлаганимиздек, мавзу маълум даражада ва бошқа фанлар эҳтиёжи нуқтаи назардан тадқиқот объекти ва предмети сифатида ўрганилган. Айниқса, ижтимоий-тарихий хотиранинг кўп қирралари жиҳатлари аввал Ғарб мамлакатлари олимлари томонидан илмий гипотеза мазмунини илгари сўрилган. Жумладан, тарихий онг ва тарихий маданият типлари назарияси немис олими Йорн

Рюзен, тарихий онгининг миллий маданий мансублик шаклланишидаги ўрни америкалик олим Самуэл Хантингтон, тарихий онгини ўрганиш методологияси француз олими Раймон Арон, тарихий хотира назарияси француз олими Моурис Хальбвакс каби олимлар илмий тадқиқотларида ёритилган.

Кейинчалик, рус олимлари ҳам тарихий хотира масаласига оид кўп тадқиқотлар амалга ошириб, муаммонинг нафақат назарий жиҳатлари юзасидан, балки амалий ҳолати, яъни ҳодиса ва воқеалар образларини халқ хотирасига сингиши ва сингдириши бўйича ҳам илмий адабиётлар яратдилар. Жумладан, тарихий онг ва тарихий хотира масаласи фалсафий жиҳатдан рус олимлари Р.Каменская, А.Леоп, Ю.Либиг, О.Лосева, О.Сгибнева, М.Чистанов, тарихий ёндашув асосида Л.Репина, П.Гречухин, А.Люблин, В.Мелешкин, И.Яблоковлар ишларида ўз аксини топди. Муаммонинг социологик ёндашуви, кўпроқ Ж.Тощенко, В.Утенков, М.Горшков, Л.Кононова, Т.Путятина, В.Фролов сингари олимлар тадқиқотида ёритилди.

Ўзбекистонда ҳам “тарихий онг”, “тарихий хотира”, “миллий ўзликини англаш”, “ватанпарварлик” тушунчаларининг илмий талқини турли ёндашувлар замирида Ж.Туленов, И.Жабборов, С.Отамуратов, Г.Никитенко, Д.Ғуломова, М.Мамажанова, М.Ганиева, Р.Раҳманов, Ф. Файзиев, М.Бекмуродов, О.Абдуазимов, Р.Абдуллаев, Д.Абдуллажанова, Д.Алимова, Қ.Шонозаров каби файласуф, тарихшунос, сиёсатшунос, социолог олимлар изланишларида чуқур ва асосли тадқиқ этилган.

Бироқ, педагогик ёндашув асосида ушбу мавзуга доир алоҳида тадқиқот ишлари амалга оширилган бўлмаса-да, аммо тарихий хотирани шакллантириш масалалари ҳақида турли илмий мақолалар, илмий тезисларда пароканда фикр ва мулоҳазалар қайд этилган. Бинобарин, мавзунини айнан педагогик моҳиятини ўрганиш ва унинг ижтимоий-тарбиявий аҳамиятини ёритиш мақсадида, ушбу мақола иншо этилди.

Илмий муаммонинг куйилиши. Азал-азалдан аждодларимиз ёш авлод тарбиясини ўзларининг муқаддас бурчлари сифати қабул қилиб, унга аниқ ва асосли тарзда моҳият, мазмун, шакл, мақсад бағишлаб, ушбу жараёни асраб авайлаб, авлоддан авлодга ўзатилиши ва албатта мунтазам ривожланишига жиддий эътибор қаратиб келишган. Тарбиянинг моҳияти шахснинг маънавий қиёфасини шакллантиришга йўналтирилса, шакли турли замон ва турли маконларда хилма-хил бўлган бўлса, мақсади ҳам даврлар ва замонлар оша эҳтиёж талабларидан келиб чиқиб ўзгариб келган. Тарбиянинг мазмуни эса шахснинг ўзлигини англаш ва ушбу жараён доирасида аждодларининг кечаси, ўзининг бутуни ва янги авлодларининг эртасини мантиқий боғлиқлик нукталарини билишга ҳидоят қилувчи омиларга таянган. Мақоламизнинг асосий эътибор марказида бўлган, буюк ва бетакрор аждодларимиз вакилларида бири, Захриддин Муҳаммад Бобур ҳам фарзандларининг диёнатли, илм-фазилатли бўлиб ўсиши учун ҳар бирига китоб танлаб юбориш, уларнинг ўрганиши учун китоблар ёзишни оталик ва подшоҳлик бурчи деб ҳисоблаган ҳамда мунтазам равишда фарзандларига насихат ҳамда маслаҳатлар мазмунидаги мактублар йўллаб, уларни ўқиш-ўрганишга ҳидоят қилиб, ёзувларидаги имло ва иншо хатоларини тўғрилаб, таҳрирлаб беҳато, содда, раван ва бетакаллуф ёзишга чорлагани тарихий манбаларда мўҳрланган. Шунинг учун, унинг шахсияти тимсолида нафақат тарихий шахс, балки миллий педагогикамиз саҳифаларидан сазовор ўрин олган мураббий, устоз ҳаётидан олинган ибратли сабақлар орқали ёшларнинг тарихий хотирасини шакллантириш,

бизнингча, камдан-кам учрайдиган потенциал имкониятдир.

Миллий педагогикамизнинг асл жавҳарини ташкил этадиган маънавий-ахлоқий тарбия ҳам биринчи навбатда шахснинг сифатли ижтимоийлашувини таъминлашга қаратилган бўлиб, унда тарихий онг ва тарихий хотира муҳим ўрин эгаллайди. Чунки ижтимоийлашув жараёни албатта, ўтмиш, бугун ва эрта каби тушунчалар моҳиятини талқин ва ташвиқи билан бирга кечади. Шунинг учун тарихий хотира, гоҳида онгли равишда, баъзан эса ғайриихтиёрий тарзда тарбия воситаси сифатида қўлланилади. Шу нуктаи назардан, Бобур шахсияти мисолида тарихий хотирани шакллантириш, аввало катта тарбиявий аҳамиятга эга эканлигини инобатга олиб, халқимиз онгига уни онгли равишда сингдирилса, кейинчалик тадрижий тарзда илдиз отган ушбу тарихий хотира ўз-ўзидан, яъни ғайриихтиёрий эҳтиёж манбаига айланиб, халқимиз ғурури ва ифтихорини ташкил этувчи омилга айланиши мумкин. Қолаверса, миллий педагогикамиз асосларини ўрганиш ва мазмунан бойитишда ушбу тарихий хотира маҳсули кўп асқотади, деб уйлаймиз.

Бироқ, таълим жараёнида қуйилган мақсадга эришиш учун, таълим методикаси, энг самарали технологиялар ҳам аҳамиятлидир. Ўтилажак мавзунинг мақсад ва вазифаларини аниқ белгиллаган ҳолда, унинг натижадорлигига эришишнинг асосий воситаси тўғри педагогик технология ва методларни қўллаш масаласи ҳисобланади. Агарда, тарихий хотирани шакллантириш жараёнида тарихий шахслар ҳаёти ва фаолиятига тегишли мавзулар ўрганилса, кўпроқ замонавий электрон таълим ресурслардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади. Айтимиз, ҳужжатли фильмлардан парчалар, видеодарслар, мультимедияли воситалар қўлланилса, ҳодиса-воқеаларни жиҳваланган манзараси ўқувчи тасаввурида мўҳрланган из қолдириши мумкин.

Таҳлил ва натижалар. Узоқ йиллар давомида ўрганилаётган ушбу мавзунинг илмий моҳияти шундан далолат бермоқдаки, тарихий хотиранинг педагогик аҳамияти ҳақида мулоҳиза юритиб, албатта тарихий ҳодиса-воқеа, тарихий шахслар, тарихий жойларнинг замонлар боғлиқлигини таъминлашдаги ўрнини таҳлил этмасдан, мантиқий ҳулосалар яратишнинг имконияти бўлмас экан. Таълим муассасаларида, тарих дарсларида маълум бир мавзу доирасида, маълум бир воқеа тафсилотлари ҳақидаги маълумотни ўқувчиларга таништириб, уларнинг тасаввурида ўзларига ибрат бўладиган ва ҳатто сабақ олишга асос яратадиган манзарани ҳосил қилиб, сўнг, ўша ҳолат тарбиявий аҳамиятга эга, деб белгиллаб қўйилади. Демак, тарихий факт орқали тарбиявий аҳамиятга эга бўлган тарихий билим ўқувчи онгига сингдирилади ва муҳими унда тарихий хотира унсурлари шакллантирилади. Ушбу ҳолатда, тарихий билим ижтимоий аҳамиятли билим категориясига тегишли бўлиб, ижтимоий-маданий тажрибани таҳлили, таснифи ҳамда ибратли жиҳатларини ажратишга замин яратади.

Шундай тарбиявий аҳамиятга эга бўлган тарихий билимлар сирасига тарихий шахслар ҳақидаги маълумотлар ҳам киради. Дунёнинг турли мамлакатларида, тарих фанини ўқитишда ўхшаш шакл ва усуллари кўп бўлса, мазмун ва моҳият жиҳатидан ўхшашлик элементлар аҳён-аҳён топилади. Чунки, тарих фани бошқа фанларга нисбатан кўпроқ тарбия воситаси, тарбия манбаи ва тарбия саҳнаси сифатида қўлланилади. Бинобарин, тарихий хотира ижтимоий характерга эга эканлигини инобатга олиб, бир тарихий шахс, турли халқ ва элатларда турлича талқинга сазовор бўлади, яъни ҳар бир юртнинг ўз тарих саҳнасини тасвир этишда ўз

қахрамонлари, ўз хотиралари ва ўз муносабатлари тажассум этилади. Шунинг учун, ўтмишда ҳукмрон бўлган сулолалар вакиллари фаолияти ҳақидаги маълумотларни тушунтиришда, уларнинг одиллик, халқпарварлик, донишмандлик, андешалилик ва ҳок. фазилатларига ўрғу бериб, тарбиянинг самарадорлигини ошириш мақсадида, тарих саҳнасида мисолларни ёш авлоднинг хотирасига жойлаштириш жараёни амалга оширилади.

Бизнинг юртимизда Заҳириддин Муҳаммад Бобур сиймоси ҳам халқ тарихий хотирасини шакллантириш, бойитиш борасида катта аҳамиятга молик манба ҳисобланади. Зеро, Бобур саргузаштлари бугунги педагогикада қўлланиладиган креатив таълим жараёнида ўзининг серқирралиги, сермазмунлиги ва албатта қарама-қарши онлари билан қизиқиш ўйғотиши табиий ҳол. Чунончи, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳақида маълумот берилганда, уни йирик давлат арбоби, моҳир саркарда, олим, шоир ва адиб каби сифатларини таърифлаб, Шарқ Ўрта асрларининг машҳур тарихий шахслардан бири эканлигига эътибор қаратиб, Андижон фарзанди бўлганлиги [4,249] ва Андижон унинг армонига айланганлигини алоҳида таъкидлаб, теурийлар давлати шахоматини қайта тиклаш борасидаги саъй-ҳаракатлари ҳамда бир неча юртлар табияти, географияси, этнографияси ва тарихига доир қолдирилган нодир маълумотлар, мумтоз адабиётдаги бетақдор ижоди борасидаги билимлар, шубҳасиз, ўқувчи қалбида Бобур юртдоши, тилдоши, диндоши бўлганлигидан ифтихор туйғуси ўйғонади.

Бироқ, ҳар бир тарихий даврга, инсон ва ижтимоий ҳукмрон тузумнинг ўзаро таъсир воситалари орқали маданий онда ўзгаришлар содир бўлиш каби ҳолатлар хос бўлади. Натижада, маънавий-маданий ҳаётда ички ва ташқи жиҳатларнинг трансформациясини кўзатиш мумкин. Ҳазрат Бобур шахсий ҳаётини талқин этишда, психологик нуқтаи назардан унинг ички ва ташқи маънавий оламидаги зиддиятли, шиддатли ва эҳтиросли онларнинг ҳаяжон тўла кетма-кет такрорланиши ва унинг инсоний иродасининг мунтазам синовлар остида чиникиши, унинг педагогик тасвирда мардлик, жасорат, шижоат каби фазилатларини яққол кўринишга асос бўлади. Ёшлигидан адабиёт, шеърят, нафис санъат, табиатнинг такрорланмас гўзаллигига махлиё бўлган ва унга чиндан меҳр қўйган шайхзода, ўспиринлик даврида қўлидаги қаламни қиличга алмаштирди. Айнан шу ўта мураккаб ўзгаришлар, унинг онгида ҳукмрон тузум тақозоси ва сулола эҳтиёжига мослашиб кейинчалик фаолият юритишига сабаб бўлганлиги боис, унинг шахсиятида фалсафий тавсиф билан ифода этганда, романтизм ва рационализм келишуви ҳосил бўлади. Бобур шахсиятидаги ички ва ташқи туйғулар трансформациясининг манзарасини унинг ижодида, адабий-бадиий меросида ва ҳатто бошқариш усулида ҳам кўриш мумкин. Айниқса, “Бобурнома”да келтирилган моҳиятли тавсифлар, муаллифнинг нақадар кенг билимлар эгаси эканлигидан яққол далолат беради.

Тарих дарсларида, Бобур шахсининг мисолида, ёшларнинг тарихий хотирасини шакллантириш ва мустаҳкамлаш мақсадида, айнан унинг ҳаётидаги воқеалар мазмунига, шу мазмунни истаган ва яратган муаллиф ҳатти ҳаракатларига қаратилса, ўқувчилар фақатгина шахсни эмас, балки тарихий воқеалар сюжети, уларнинг ўзаро мантқий боғлиқлик томонлари, ўша замон ҳақидаги умумий тарихий, ижтимоий, маданий ҳаёт манзарасини ҳам хотирада мўхрлаб олишлари учун имкон яратилади. Бунда, “Бобурнома”га таянган ҳолда, ҳар бир ҳодиса-воқеага хос эмоционал туйғулар, замон қадриятлари, даврнинг ғоялар мазмуни, ҳукмрон тафаккур

тизимлари сингдирилса, ўқувчи-ёшлар буюк шахс саналмиш Бобур сиймоси билан ҳамзамон ва ҳамқадм тарихий саҳна ҳамда тарихий даврни хотираларига муҷассам эта оладилар.

Шу ўринда, таъкидлаш жоизки, ижтимоий-тарихий хотиранинг илмий талқинида кўпроқ сиёсий, иқтисодий, маданий ва этноижтимоий унсурлари тавсиф этилади. Бундай талқин тарихнинг яхлит, бир бутунлигини ифодаси бўлиб, ҳаётнинг барча соҳалари кеча, бугун ва эрта мақомидаги ўзаро боғлиқликдан иборат эканлигини тажассум этади. Илмий доираларда, айниқса, фалсафа, социология, психология, филология каби ижтимоий-гуманитар фанларда айрим ҳолларда тарихий хотира бир ёқлама, яъни фақат тарихий ҳодиса-воқеалар образларини эслаш ҳолати сифатида кўриб чиқилади. Ваҳоланки, тарихий хотиранинг ижтимоий жиҳатлари ҳам, айнан унинг мазмунига мазмун бағишлайдиган омил сифатида хизмат қилади ва уни инкор қилиш, тарихий хотиранинг абстракт манзарага айлантиришга сабаб бўладиган омиллардан бири ҳисобланади. Бинобарин, ижтимоий-тарихий хотиранинг сиёсий сиёсий жиҳатлари, иқтисодий кўрсаткичлари, маданий даражаси ҳамда этноижтимоий манзарасини тўлиқ тасвир этишда айнан, Заҳириддин Бобур каби шахсларнинг ҳаётини тажрибаси, бошқарув санъати, нозик ижодий истисно ва бошқа ўзига хос харизматик жиҳатлари айни муддао бўлиб, уларни тарбия воситасида қўллашда, назарий жиҳатдан педагогика фанининг вазибалари ҳамда амалий жиҳатдан таълим тизимидаги фанларни ўқитиш методикасининг ўрни ўзига хосдир.

Сиёсий хотира, деганда ижтимоий гуруҳларнинг давлат тузumi мазмуни ва шакллари, сиёсий ҳокимият функциялари ва вазибалари, бошқа давлатлар билан ўзаро муносабатларни белгилашдаги фаолияти ҳақидаги маълумотлар назарда тутилади. Сиёсий хотира сиёсат иштирокчиларининг, яъни гуруҳлар ва шахсларнинг манфаатини ифода этадиган ҳатти ҳаракатлар ҳақидаги хотиралардир. Бунда, кучли пешво, яъни харизматик лидернинг мавқеидан келиб чиқиб, бир шахс мисолида давр сиёсатининг тажассусини ҳосил қилиш мумкин. Шу ўринда, Бобур шахсияти ҳам кучли лидер сифатида нафақат тарихчилар, сиёсатшунослар, шарҳловчилар томонидан, балки ўзи ёзиб қолдирилган тарихий манба орқали исботланади. Масалан, Бобурнинг сиёсий саҳнадаги фаолиятини илк босқичи жуда мураккаб кечган. Шу боис, у атрофидагиларнинг хиёнатидан руҳан қийналиб умидсизликка тушган кезлардаги ҳолати, унинг шеърларида ҳам ўз ифодасини топган. Чунончи:

Толёй йўқки жонимга балолиғ бўлди,
Ҳар ишниким, айладим хатолиғ бўлди,
Ўз ерин қўйиб Ҳинд сори юзландим,
Ёраб, нетайин, не юз қоралиғ бўлди

Аммо, умидсизлик уни сиёсий иродасини сингдира олмади. Бобур ўз юртини тарқ этиб бўлса-да, аммо буюк мақсадларига содиқ қолиб, аввал Афғонистон, сўнг Ҳиндистон томон йўл олганда, шеърларида Ватанга муҳаббат туйғуси, Ватанга фарзандлик соғини, Ватанга қайтиш умиди аста-секин тўлқинланади ҳамда ўзига янги куч бағишлайди. Натижада, сиёсат бобидаги фаолиятининг иккинчи босқичида у келажак буюк империяга айланган давлатнинг мустаҳкам пойдеворида асос солади. Шу билан бирга, уни бутун жаҳон оммасига таништирган “Бобурнома” шох асари эътилади.

“Бобурнома” ҳақидаги қисқа тавсифловчи маълумот ҳам тарихий хотирани мустаҳкамлашда муҳим ўрин эгаллайди. Чунончи, унда, муаллиф яшаган давр оралиғида Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрон ва Ҳиндистон халқлари тарихи нафақат сиёсий нуқтаи назардан, балки улардаги ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт ҳам

ёритилган. Хусусан, Ҳиндистондаги этноижтимоий вазиятнинг ёритилишида Бобурнинг истеъдоди намён бўлган. Маълумки, ушбу асар асосан уч қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисми — XV асрнинг иккинчи ярмида, иккинчи қисми — XV асрнинг охири ва XVI асрнинг биринчи чорагида, ва учинчи қисми — XVI асрнинг биринчи чорагидаги Марказий Осиё, Афғонистон, Шимолий Ҳиндистон халқлари тарихига бағишланган. “Бобурнома”да ўша даврнинг сиёсий воқеалари мукаммал баён қилинар экан, ўз юрти Фарғона вилоятининг сиёсий-иқтисодий аҳволи, унинг пойтахти Андижон шаҳри, шунингдек, Бухоро, Самарқанд, Қарши, Термиз, Урганч, Ўш, Ўратепа, Шаҳрисабз ва бошқа шаҳарлар ҳақида ниҳоятда нодир маълумотлар келтирилган. Ушбу маълумотлар ёшларга фақат билим нуқтаи назардан эмас, балки тарбия мавқеидан ҳам кетма-кет ва мантиқий боғлиқликда берилса, уларнинг ижтимоий-тарихий хотиралари бойиб, ўзлигини англашга қўмаклашади.

Иқтисодий хотира ўз моҳиятига кўра, кўпроқ сиёсий хотира билан боғлиқ ҳолда учрайди. Чунки хўжалик юритишнинг ташкилий муаммолари ҳар бир жамиятда маълум сиёсий тузумга хос бўлган усуллар орқали ечим топади. Бобурийлар салтанатидаги ушбу масалага мурожаат қилинса, ўша “Бобурнома” жуда кўп долзарб иқтисодий, ижтимоий масалалар, жумладан, Мовароуннаҳр, Хуросон, Ҳиндистон, Эрон халқларининг ўзаро сиёсий-иқтисодий ва савдо муносабатлари, жуғрофий мавқеи, иқлими, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, тоғлари, дарёлари ҳақидаги нодир маълумотларни ўзида қамраб олганлиги, ўша тарихий давр ва ўша сулола ҳақидаги тарихий хотира таркибида иқтисодий хотира ҳам шаклланиб боришига асос борлиги кўзга ташланади. “Мубаййин” номли асарида, Бобур ўша замон солиқ тизимини, солиқ йиғишнинг қонун-қоидаларини, шариат бўйича қимдан қанча солиқ олиниши ва бошқа масалаларни назмда изоҳлаб берган. Айниқса, Бобур ва унинг ворислари томонидан олиб борилган бунёдкорлик ишлари иқтисодий ҳаётни жўшқин даражада ушлаб туришга рағбат бўлганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Демак, ёшлар онгида тарихий хотирани шакллантириб, тадрижий тарзда уни мустаҳкамлаш босқичларида ижтимоий-иқтисодий далиллар билан бойитиш, тарихий хотирани мукаммал ва яхлит манзарасини яратиш ҳамда тарбиянинг таркибий қисмига айланиши зарур, акс ҳолда, буюк аждодимиз ҳақидаги хотира қуруқ ва қолипларча қолаверади.

Маданий хотиранинг мазмуни маданий фаолият билан боғлиқ бўлиб, ижтимоий ҳаётни қайта кўриб чиқишда иштирок этмаса-да, тарихий хотиранинг энг ёрқин ва энг жозибали қисми саналиб, тарихий хотирани безашда, уни қалбларда муқим ўрин олишида катта аҳамият касб этади. Маданий хотира ижтимоий ҳаёт тажрибасини йиғиш, сақлаш ва талқин этишдан иборат жараён сифатида авлодлар, насллар ўртасидаги боғлиқликни ифода этишни таъминлайди. Бобурийларнинг Ҳиндистондаги маданий фаолиятининг шу юрт учун аҳамияти ҳақида Жавоҳирлаъл Неру бежизга ушбу сатрларни ёзиб қолдирмаган: “Бобур Ҳиндистонга келгандан кейин катта силжишлар юз берди ва янги рағбатлантиришлар ҳаётга, санъатга, архитектурага тоза ҳаво бахш этди, маданиятнинг бошқа соҳалари эса бир-бирларига тутшиб кетди”. Шу ўринда, Бобурнинг ўз асаридаги халқлар урф-одатлари, муқим тарихий иншоотлари — ҳиндулар ва мусулмонларнинг ибодатхоналари, тўй ва дафн маросимлари ҳақидаги ниҳоятда нодир маълумотлари, ўша замон ҳаётининг маънавий-руҳий манзарасини бойитишга замин яратган. “Бобурнома”да Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий, Беҳзод, Мирзо Улуғбек ва бошқа давр алломалари

ҳақидаги муаллифнинг юксак фикр ва мулоҳазалари маданий ҳаётнинг сиёсат саҳнасидаги арзигулик мавқеидан далолат беради. Қолаверса, адабиётшуносларнинг эътироф этишларича, Бобурнинг шеърят оламидаги ижодидан нафис ғазал ва рубоийлари туркий шеърятининг энг нодир дурдоналаридан саналиб, [4,250] “Мубаййин”, “Аруз ҳақидаги рисола”, “Хатти Бобурий”, каби асарлари эса шеърят ва тил назарияси, ислом қонуншунослиги соҳаларига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди. Айни шу асарларда, унинг педагогик қарашлари ҳам нозик дид билан ўз ифодасини топган. Бугунги ёшлар шу маълумотларнинг асл моҳиятини англашга киришар экан, аввало ўзлигини англашга, маънавий қиёфасини бойитишга, миллий кадриятларга эҳтиром туйғусини кучайтириш учун илҳом манбаига эга бўлишади. Энг муҳими тарбия оламига қадам ташлаб, миллийликнинг умумбашарий кадриятлар таркибидаги ҳаётини моҳиятини тушунишга қодир бўлишади.

Тарихий хотирага бағишланган илмий изланишларда, ижтимоий-тарихий хотиранинг яна бир тизимости қисми сифатида этноижтимоий хотира кўриб чиқилади. Таъкидланишича, унда ижтимоий-этник тажрибанинг ўзига хос сингдирилиши ва тарғиб этилиши кўзатилади. Этник хотира инсоннинг ижтимоийлашув жараёнидаги ўта муқим унсур бўлиб, унда одам фаолиятини тартибга солувчи мураккаб маълумотлар мажмуи, билимлар, ҳулқ аломатлари йиғилган бўлади. Чунки тил, анъана, тарбия оламига жалб этилган инсон фарзанди ижтимоий кадриятлар тизимида ўзини англаши ҳодисаси содир бўлади. Агар ўспиринлик ёшигача бўлган давр биринчи ижтимоийлашув жараёни деб қабул қилинса, индивид унда кадриятларни чуқур англамаган ҳолда жамияда кириб боради. Кейинги иккинчи ижтимоийлашув босқичда, инсон билим, малака, дунёқараш кўрсатмаларига эга бўлиб, этник хотира шу омилар томонидан танланади ва инсон энди ижтимоий ҳодисаларга онгли муносабат кўрсата бошлайди. Бобур шахсиятида тарихий хотирани шакллантириш жараёнида, педагогик муҳит, этноижтимоий хотиранинг таъсир кучи, устуворлигига эътибор қаратиши лозим. Чунки этноижтимоий хотира туфайли, инсон ўзлик муҳитидан узоқлашса, шу муҳитни қайта қумсаш ҳолати унинг шахсий қатъиятлик, ташаббускорлик каби фазилатларини янада фаоллаштириши мумкин. Бобурнинг ўспиринлик ёшигача бўлган дунёқараш ва ҳаётининг кейинги даврида бошдан кечирган кечинмалари ёрқин далил сифатида унинг ижодида ўз аксини топганини ёшларга тушунтириш, уларда Бобур шахси билан боғлиқ тарихий хотирани мустаҳкамлашга қўмаклашади. Ҳатто бугунги шиддат билан ривожланаётган замоннинг ғоявий курашлар уммонида, ёшларни иммунитетини кучайтиришда этноижтимоий хотира “маънавий муқимлик” асосига айланиб, “маънавий вазнсизлик” ёки “маънавий осиклик”дан қутулишга ёрдам беради.

Бобур тимсолида ижтимоий-тарихий хотирани шакллантиришда муқим омил ҳисобланган ва илм аҳлига эътиборли яна бир жиҳати бу Бобур педагогикаси. Замонига, ҳукмронлик қилган ҳудудига хос таълим-тарбия ишларининг мазмуни ҳам унинг педагогик қарашларига боғлиқ тарзда ўз ифодасини топган. Унда илм-маърифат ҳақидаги ғоялари, ахлоқ-одоб, яхшилик, вафо, халқпарварлик, инсонпарварлик, ватанпарварлик, адолат ҳақидаги қарашлари, ахлоқий-таълим фикрлари бугун ҳам ғоят катта аҳамият касб этган. Бобур ўзининг кенг қамровли маданий-маърифий, ижтимоий-сиёсий фаолияти давомида айниқса илмга, таълимга, тарбияга алоҳида ўрғу бериб, илмли бўлиш ҳаёти тақозоси ғоясини илгари сурди.

Одамларни эзгу ишларга, адолатга, инсонпарварликка, юксак инсоний туйғуларни эҳтиром қилишга даъват этувчи лирик шеърлари Бобурнинг педагогик қарашларида инсон омили энг олий даражадаги кадрлаш омил эканлигига ишонч ҳосил қилиш мумкин. У юксак ахлоқий фазилат ва одоб белгиларини эҳтиромга сазовор деб билади. Қолаверса, унинг қатъият билан ифода этилган хулосалари ҳаёт тажрибасининг умумлаштирилган парадигмаларини талқин этади.

Хулоса ва таклифлар. Мақоланинг якунида, таъкидлаш жоизким, дарҳақиқат халқнинг сермазмун тарихи, гўзал ўтмиши, буюк аجدодларидан қолган бой маънавий-маданий меросни авлодларга қолдириш каби эзгу ният бор экан, тарихий хотиранинг ижтимоий аҳамияти ҳеч қачон сўнмайди. Бинобарин, тарихий хотиранинг серкирра моҳиятидан келиб чиқиб, уни турли жиҳатлардан ўрганиш, умумлаштириш, қислаш бугунги илм олдида турган асосий вазифалар қаторидан ўрин олади. Шахсни дунёқарашини, ўзлигини англашини, миллий қадриятларга эҳтиромини шакллантириш масалалари доирасида педагогика фанида ҳам илмий изланиш қамрови кенгайиб, жумладан, тарихий хотирани шакллантириш муаммосига ҳам алоҳида эътибор қаратиш вақти келган. Бобур шахсияти мисолида кўриб чиқилган тарихий хотирани шакллантиришнинг тарбиявий аҳамиятини қуйидагича таснифлашни мақсадга мувофиқ деб билдик:

1. Буюк, тарихий шахслар сиймосида ёшларнинг ва умуман жамиятнинг тарихий хотирасини шакллантириш, жамиятнинг тарихий онгини шакллантириш жараёнининг мантикий давоми бўлса-да, халқ тарихининг тақдирида муҳим ўрин эгаллаган шахсларнинг ўрнатилган бўладиган фазилатларининг тарбиявий аҳамияти алоҳида таъсир кучига эга;

2. Машҳур тарихий шахслар ўзларининг фидойилик, содиқлик, жасорати туфайли юрт ва халқ манфаати йўлида оғир, қийин шароитларга қарамасдан, ҳамиша сазой-ҳаракатда бўлганликлари ёрқин ибрат сифатида, тарбия жараёнини оsonлаштиради ва педагогик технологиялар учун ҳаётий мисол сифатида асқотади.

3. Тарбия жараёнида, айниқса, тарихий хотирани шакллантириш, ривожлантириш ёки мустаҳкамлаш мақсадида, амалга ошириладиган тадбирларда, буюк аجدодлар вакиллари тарих саҳнасидаги тарихий хизматлари ёшлар қалбига халқ тарихи ва миллий қадриятларга нисбатан маънавий муқимлик ҳиссини сингдиради.

4. Бобур мисолидаги тарихий хотирани шакллантириш жараёнига тегишли ҳолатда эса, унинг юрт соғинчи, Ватан муҳитини қумсамоқ каби шахсий кечинмалари, айниқса ёшларнинг юртга, Ватанга, халққа меҳр ва муҳаббат туйғуларни янада кучайтиришга хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Бакиева Г.А. Социальная память и толерантность. <http://www.freenet.kg/jornal/n4/JRNAL409.htm>
2. Заҳириддин Муҳаммад Бобур Бобурнома. – Тошкент, Фан, 2019. – 432 б.
3. Кравченко И.И. Бытие политики. – М., 2001. – 225 с.
4. Муҳаммад Ҳайдар Мирзо Тарихи Рашидий. – Тошкент, Шарқ, 2010. – 720 б.
5. Соколов А.В. Структура социальной памяти общества. – СПб.: С.-Петербург. отделение Института «Открытое общество», 2001. – 192 с.

УДК: 172.3(352.4)

Заҳид ТўРАҚУЛОВ,

Республика Маънавият ва маърифат маркази раҳбари ўринбосари

Республика Маънавият ва маърифат маркази раҳбари биринчи ўринбосари, Ижтимоий-маънавий тадқиқотлар институти директори в.в.б. педагогика фанлари доктори, профессор М.Қуронов тақриди асосида

РАҚАМЛАШТИРИШДАН РАҚАМЛИ САВОДХОНЛИККА ҚАДАР: ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ ТАҲЛИЛ

Аннотация

Мазкур мақолада рақамлаштириш ибораси “рақам” сўздан олинган бўлиб, унинг тарихи қадим ўтмишга бориб тақалиши таҳлил қилинади. “Рақам” ибораси пайдо бўлгунга қадар қадимги давр одамларида нарсаларни санаш, ҳисобини олиш каби эҳтиёжлар мавжуд бўлганлиги илмий жиҳатдан таҳлил этилган. Шунингдек, мақолада нарсаларни санаш учун дастлаб Шумер қабилалари икки хонали сонлар – бирлик ва ўнликларни ўйлаб топишган. “Рақам” ибораси эса дастлаб марказий Осиёлик аллома Ал-Хоразмий асарларида учрашиш борасидаги фикрлар ёритилган.

Калит сўзлар: Рақам, қадим, ҳисоб, давр, ахборот, маълумот, Шумер, Ал-Хоразмий, ижтимоий, концепция, мобил.

ОТ ЦИФРОВИЗАЦИИ К ЦИФРОВОЙ ГРАМОТНОСТИ: НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Резюме

В этой статье анализируется тот факт, что словосочетание «оцифровка» происходит от слова «число», которое восходит к древним временам. До появления словосочетания «число» был проведен научный анализ того, что в древние времена у людей была потребность считать вещи, чтобы принимать во внимание. Также для подсчета вещей в статье шумерские племена изначально изобрели двузначные числа - единицы и десятичные дроби. Фраза «Число» впервые была использована в трудах среднеазиатского ученого Аль-Хорезми.

Ключевые слова: Число, древность, счет, период, информация, данные, шумерский, аль-Хорезми, социальный, концепт, мобильный.

F FROM DIGITALIZATION TO DIGITAL LITERACY: SCIENTIFIC AND THEORETICAL ANALYSIS

Resume

This article analyzes the fact that the phrase “digitization” comes from the word “number”, which dates back to ancient times. Prior to the emergence of the phrase “number”, a scientific analysis was carried out that in ancient times people had a need to count things in order to take into account. Also, to count things in the article, the Sumerian tribes originally invented two-digit numbers - units and decimal fractions. The phrase “number” was first used in the writings of the Central Asian scholar Al-Khwarizmi.

Key words: Number, antiquity, count, period, information, data, Sumerian al-Khwarizmi, social, concept, mobile.

Рақамлаштириш тарихи – оддийдан мураккабга қадар

Кириш. “Рақамлаштириш” ибораси “рақам” сўздан олинган бўлиб, унинг тарихи қадим ўтмишга бориб тақалади. “Рақам” ибораси пайдо бўлгунга қадар ҳам қадимги давр одамларида нарсаларни санаш, ҳисобини олиш каби эҳтиёжлар мавжуд бўлган. Насраларни санаш учун дастлаб Шумер қабилалари икки хонали сонлар – бирлик ва ўнликларни ўйлаб топишган. “Рақам” ибораси эса дастлаб марказий Осиё давлатлари алломалари, хусусан Ал-Хоразмий асарларида учрайди. Демак, маълум маънода рақамлаштириш бизнинг аجدодимиз Ал-Хоразмий номи билан боғлиқ десак муболаға бўлмайди. Бундан 1200 йил аввал Ал-Хоразмий замонавий ўнли ҳисоблаш тизимини яратиш ва муаммоларни ечишда алгоритмик, яъни тизимли ёндашув орқали рақамлаштиришнинг ўзига хос тамал тошини қўйиб берган.

Рақамлаштиришнинг дастлабки кўринишлари соҳа мутахассислари томонидан телеграфнинг кашф этилиши билан боғланади. XIX асрнинг бошида Эрстед, Ампер, Гаус, Вебер ва бошқа олимлар томонидан аппаратнинг дастлабки теоретик базаси кашф этилган.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** 1840 йил Семюэл Морзе томонидан механик телеграфнинг ихтиро этилиши рақамлаштириш тарихида муҳим босқичлардан бири бўлди. Кейинчалик

олим бутун дунёга машҳур Морзе алифбосини кашф этди. Морзе алифбосида ҳарфлар алоқанинг нариги томонига нукта ва чизикчаларнинг ўзига хос терилмаси кўринишида етказилган. Бу билан биз маълумот ва ахборотларни рақамлаштириш XIX асрдаёқ ижтимоий ҳаёда кенг қўлланила бошланганлигини кўришимиз мумкин.

Рақамлаштириш тарихидаги кейинги муҳим қадам 1876 йилда Александр Белл томонидан ilk телефон қурилмаси, 1896 йилда эса Александр Попов томонидан кабелсиз ишлай оладиган радиотелеграмманинг кашф этилиши билан боғлиқ. Кейинчалик эса радио, электрон лампалар, генераторлар, модуляторлар ва телевидение XX асрнинг ўзига хос кашфиётларидан бўлган. Рақамли телевидениенинг яратилиши эса ушбу соҳа ривожига муҳим бурилиш ясади.

Демак, рақамлаштириш тушунчаси қўлланмаганда пайдо бўлган ёки ижтимоий маиший турмушимизга янги кириб келган жараён эмас. Ушбу жараён инсонлар билан ривожланиб, шаклланиб келган эҳтиёж десак ҳам муболаға бўлмайди. Оммавий тарзда бутун дунё давлатларида жадал суратлар билан татбиқ этилиши эса мобил қурилмалар ва гаджетлар кундалик ҳаётнинг ажралмас қисмига айланиб қадар ҳам прогнослаштирилган жараён ҳисобланган [1].

Рақамлаштириш ўзи нима?

Рақамлаштириш ибораси бутун дунё миқёсида XXI асрнинг энг урфдаги атамаларидан бири бўлди десак муболаға бўлмайди. Ушбу атамага бутунги қадар жуда кўп тадиқотчи олимлар томонидан таъриф бериб ўтилган. Демак, давтавал биз “рақамлаштириш ибораси қандай пайдо бўлган ва унинг маъноси нима?” деган саволга жавоб беришга уриниб кўрамиз. Рақамлаштириш атамасига илк таъриф Н.Негронпоненинг “Being digital” китобида бериб ўтилган бўлиб, унга кўра материал оламнинг энг кичик заррачаси атомлар ҳисобланса, рақамли оламнинг энг кичик заррачалари битлар эканлиги ва атомлар бирлашувидан ҳосил бўлган ҳар қандай маълумотни келажакда битлар йиғиндисидан ҳам ҳосил қилса бўлади, дея фикр билдирилган[2]. У 1995 йилда “Рақамли иқтисодиёт” атамасини амалиётга киритиб, уни атомлар ҳаракатидан битлар ҳаракатига ўтиш метафораси шаклида ифодаланган.

А.Марей фикрича, “рақамлаштириш бу бизнинг фикрлаш тарзимиз, ҳаракатимиз, атроф-муҳит ва бир-биримиз билан алоқа қилишимизнинг парадигмал ўзгаришидир”[3]. Э.Варганова, М.Максеенко, С.Смирновларнинг таъкидлашларича, рақамлаштириш бу нафақат маълумотни рақамлаштириш, балки ўзаро алоқалар ҳамда кундалик яшаш тарзи ва фойдалининг комплекс ўзгаришидир” [4].

Мартин Буркхард ўзининг “Краткая история цифровизации” [5] китобида “Рақамлаштириш – бу математик жараён эмас, рақамлаштириш – бу инсониятнинг орзулари сари интилиши, яхши яшаш ва атрофини яхшилаш учун қилган ҳаркати натижасидир” деб таъриф беради.

Умуман олганда “рақамлаштириш” атамасини биз тор ва кенг доирада тушунишимиз мумкин. Тор маънода[6] рақамлаштириш – бу маълумотларни рақамли кўринишга ўтказишимиздир. Кенг маънода эса “рақамлаштириш” жамиятни барча соҳаларини ривожлантирувчи драйвер ҳисобланади. Бунинг учун эса рақамлаштириш жараёни куйидаги сифатларга жавоб бера олиши лозим:

у ишлаб чиқариш, бизнес, таълим, ижтимоий соҳа ва инсонларнинг кундалик турмушига кириб бориши;
ундан факат ривожланиш учун фойдаланилиши;
унинг натижалари оддий истеъмолчилар учун ҳам очик бўлиши;

фойдаланувчи (одам)лар ундан фойдаланиш кўникмасига эга бўлиши.

Рақамлаштириш ахборотлаштириш ва компьютерлаштириш жараёнларининг узвий давоми ҳисобланади.

Барча таърифларни умумлаштирган ҳолда айтиш мумкинки, рақамлаштириш – бу ишлаб чиқариш ва ижтимоий ҳаётнинг турли жабҳаларига рақамли технологияларнинг татбиқ қилиниши ҳисобланади.

Рақамлаштириш ва дунё мамлакатлари:

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Рақамли олам ва кундалик ҳаёт бир-бирига ҳар доимгидан ҳам тезроқ яқинлашиб келмоқда. Ушбу оламларнинг жипслашуви, охир-окибат, ўзаро боғлиқлик тушунчаси катта аҳамият касб этувчи идрокли оламга олиб келади. Глобал рақамлаштириш жараёни эса жисмоний шахслар, корхоналар ва давлатларнинг барқарор ўсиши ҳамда уларга қулайлик яратишни таъминлаган ҳолда тезлигини оширишда давом этмоқда.

Дарҳақиқат, бутунги кунда рақамлаштириш глобал тарзда бутун дунё давлатлари томонидан амалга оширилаётган “концепция” ҳисобланади. Ушбу концепциянинг асоси ишлаб чиқариш ва ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларини умумлаштириб турувчи

иқтисодий ривожланиш билан боғлиқ бўлиб, ҳукумат учун ҳам, жамоатчилик учун ҳам энг муҳим масалалардан бирига айланди. Дунёнинг аксарият мамлакатларида рақамлаштириш бўйича лойиҳалар бевосита давлат раҳбарлари томонидан қўллаб-қувватланиб, ривожланиш омили сифатида эътироф этилмоқда. Шунингдек, бир қатор мамлакатлар электрон ҳукуматни барпо этиш ва ривожлантириш борасида ўз миллий стратегиясига эга. Бироқ барча учун баробар, ўзгармас шарт бу – сифатли ахборот коммуникацион технологиялар инфратузилмасининг мавжудлиги алоҳида кўрсаткичдир.

Рақамлаштириш жараёнларида АҚШ етакчи мамлакатлардан ҳисобланади. АҚШда 2015 йилдаёқ рақамли тараққиёт бўйича “Кун тартибиде – рақамли иқтисодиёт” деб номланган биринчи ҳукумат дастури ишлаб чиқилган. У мамлакат учун асосий имкониятларни таъминлайдиган тўртта блокни ўз ичига олади. Булар:

эркин ва ошқора интернетни жадаллаштириш;

тармоқдаги ишонч ва хавфсизликни барқарор таъминлаш;

тармоққа эркин кириш ва барча хоҳловчилар учун профессионал кўникмаларни эгаллаш имконияти;

инновациялар ҳамда ёркин янги авлод технологияларини жорий қилиш.

Шундай қилиб, АҚШ сиёсати рақамлаштиришни ривожлантиришга, бу жараёнда иштирок этадиган тармоқлар ва соҳалар улушини кўпайтиришга, ИТ – саноат билан шугулланадиган тадбиркорларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлашга қаратилган.

Японияда мамлакат тараққиётининг узок муддатли мақсад ва вазифаларини белгилаб берадиган асосий ҳужжат 2016 йилда Япония ҳукумати томонидан йирик бизнес федерацияси – “Кэйданрэн” кўмагида қабул қилинган “Society 5.0” стратегиясидир. Ушбу стратегия – фуқаролар фаровонлиги даражасининг ўсишини таъминлаш учун илм-фан ва технологияларни ривожлантириш мақсадида илғор рақамли технологиялардан фойдаланган ҳолда қурилган ижтимоий-иқтисодий ва маданий тизимнинг ўзига хос туридир. Ушбу стратегия машҳур “Industry 4.0” концепциясига асосланган бўлиб, у нафақат ишлаб чиқариш муаммоларини ҳал этади, балки унинг мақсади ижтимоий ҳаёт ва кибер-макон интеграцияси орқали ижтимоий фаровонлиқни таъминлаш ҳамдир.

Марказий Осиё давлатлари ичида етакчилардан бўлиб Қозоғистонда 2017 йилда “Рақамли Қозоғистон” дастури имзоланган бўлиб, бутунги кунга қадар давлат хизматлари ва янги технологиялар тўғрисида бир нечта янги қонунлар қабул қилинди.

Қирғизистонда 2017 йилда ҳукумат миллий рақамли инфратузилмани яхшилашга қаратилган “Таза Коом” (Тоза жамият) рақамли шакллантириш дастури, 2019 йилда “Рақамли Қирғизистон 2019–2023” рақамли шакллантириш миллий дастури концепцияси қабул қилинган бўлиб, 2019 йил “Қирғизистонда рақамли ривожланиш ва рақамлаштириш йили” деб эълон қилинган.

Тожикистон “2012–2020 йилларда электрон ҳукуматни шакллантириш концепцияси”ни 2011 йилда тақдим этган. Уч босқичда амалга оширилиши режалаштирилган ушбу концепция белгиланган муддатидан анча кечикди. Интернетга улаиш даражасининг пастлиги ва нархларининг қимматлиги бутун мамлакат бўйлаб АКТ инфратузилмасининг мавжуд эмаслиги каби омиллар лойиҳанинг оқсашига сабаб бўлди.

Туркменистон “Рақамли иқтисодиётни 2025 йилгача ривожлантириш концепцияси”ни 2019 йилда қабул қилган. 2020 йил март ойида эса “Электрон ҳужжат

алмашишуви ва рақамли хизматлар тўғрисида”ги қонун қабул қилинди. Datareportal маълумотларига кўра, мамлакат аҳолисининг кам фоизи ижтимоий тармоқлардан фойдаланмоқдаки, бу ҳам аҳолининг рақамли саводхонлик даражаси анча пастлигидан далолат беради[7].

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Ўзбекистонда ҳам бу соҳада бир қатор ишлар амалга оширилиб келинмоқда. Жумладан, 2020 йил “Илм, маърифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш йили” деб эълон қилинди. 2020 йил 28 апрель кунини Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Рақамли иқтисодиёт ва электрон ҳукуматни кенг жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”[8]ги қарори, 2020 йил 5 октябрда “Рақамли Ўзбекистон – 2030” стратегиясини тасдиқлаш ва уни самарали амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”[9]ги ПФ-6079-сон фармони имзоланди. Мазкур Фармон билан “Рақамли Ўзбекистон – 2030” стратегияси ҳамда уни амалга ошириш бўйича “йўл харитаси” ва 2020–2022 йилларда ҳудуд ва тармоқларни рақамли трансформация қилиш дастурлари тасдиқланди. Ушбу ҳужжатларда телекоммуникация соҳаси, давлат хизматларини кўрсатиш, иқтисодиётнинг реал сектори тармоқлари, соғлиқни сақлаш, давлат кадастри ва бошқа соҳаларда рақамли технологияларни кенг жорий этиш, бу борада “Рақамли Ўзбекистон – 2030” дастурини тасдиқлаш, электрон ҳукуматнинг техник инфраструктурасини такомиллаштириш, инсон капиталини ривожлантириш ҳамда кадрларни тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизимини такомиллаштириш, давлат хизматларини рақамли шаклга трансформация қилиш, давлат органлари ва ташкилотлари фаолиятининг очиқлиги ва шаффофлигини таъминлаш, аҳолининг электрон иштироки даражасини ошириш, ахборот хавфсизлигини таъминлаш, рақамли иқтисодиёт ва электрон ҳукумат соҳасидаги ягона ваколатли органини белгилаш ҳамда Ҳукумат, вазирлик ва идоралар, маҳаллий давлат ҳокимияти органларида раҳбарнинг рақамли технологиялар ва электрон ҳукумат масалалари бўйича ўринбосари лавозимини жорий этиш каби масалалар назарда тутилган. Бу ўз навбатида мамлакатимизда рақамли иқтисодиётни фаол ривожлантириш, барча тармоқлар ва соҳаларда, энг аввало, давлат бошқаруви, таълим, соғлиқни сақлаш ва қишлоқ хўжалигида замонавий ахборот-коммуникация технологияларини кенг жорий этиш бўйича амалга оширилаётган саъй-ҳаракатлар самарадорлигини таъминлашда муҳим аҳамият касб этмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти 2020 йил Олий Мажлисга Мурожаатномасида бу ҳақида атрофлича тўхталиб, таъкидлаганидек – “Рақамли технологиялар нафақат маҳсулот ва хизматлар сифатини оширади, ортиқча харажатларни камайтиради. Шу билан бирга, мени жуда қаттиқ ташвишга соладиган ва безовта қиладиган энг оғир иллат – коррупция балосини йўқотишда ҳам улар самарали воситадир. Буни барчамиз теран англаб олишимиз даркор. Давлат ва жамият бошқаруви, ижтимоий соҳада ҳам рақамли технологияларни кенг жорий этиб, натижадорликни ошириш, бир сўз билан айтганда, одамлар турмушини кескин яхшилаш мумкин”[10].

Рақамли дипломатия ёки рақамли тарғибот – саҳна ортидаги ақл

Рақамлаштириш кенг қамровли жараён ҳисобланиб, катта-кичик ёки муҳим ёки аҳамиятсизлигидан қатъий назар иқтисодиёт ва ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларини қамраб олади. Рақамлаштириш жадал суратларда татбиқ этилган соҳалардан бири – бу тарғибот ва ташвиқот фаолияти ҳисобланади. “Рақамли тарғибот”га сиёсий-иқтисодий, илмий-ижтимоий, маданий, маънавий ва маърифий муносабатлардаги алоқаларни рақамли технологиялардан фойдаланиш ёрдамида амалга оширувчи ўзига хос метод дея таъриф беришимиз мумкин.

Тарғиботни рақамлаштиришнинг муваффақиятли жиҳатига 2016 йил АҚШда ўтказилган Президент сайловлари мисол бўла олади ва бугунги кунга қадар тарғиботни рақамлаштириш масаласида АҚШ энг илғор мамлакатлардан бири десак муболаға бўлмайди[11]. 2020 йил ўтказилган тадқиқотлар давомида БМТга аъзо давлатларнинг 98 %и twitter тармоғида борлиги аниқланган[12].

Рақамли тарғибот анъанавий тарғиботнинг янги йўналиши бўлиб, унинг кўриниши интернет, янги ахборот технологиялари ва алоқаларни мустаҳкамловчи ижтимоий тармоқлардан фаол фойдаланишда намоён бўлади. Анъанавий тарғиботдан асосий фарқларидан бири маълумотларнинг замон ва макондан қатъий назар барча учун бир хил очиқлигида, барча одам (тингловчи) ва ташкилотлар билан ўзаро алоқа қилиш имкониятининг мавжудлигида ва шаффофлигидадир[13]. Дунё ҳамжамияти томонидан ижтимоий тармоқ (Twitter, Facebook, Instagram, YouTube) бугунги кунда шаффофликни таъминловчи, шунингдек ўзаро алоқанинг энг мақбул йўли сифатида тарғиботда муҳим қуроллардан бири ҳисобланади. Чунки, рақамли тарғибот ёрдамида анъанавий тарғиботга нисбатан оз сонли тарғиботчилар орқали қисқа фурсатда катта натижадорликка эришиш мумкин. Шунингдек, рақамли тарғиботнинг анъанавий тарғиботдан энг асосий ва ютуқли тарафи бу – ахборотларнинг тезда етказилиши ва натижанинг тезликда қайтиши таъминланганлигидадир.

Рақамли тарғибот жамиятда қуйидаги хусусиятлар мавжуд бўлса ўзини оқлайди:

Жамият аъзолари аксарият қисмининг интернетдан фойдаланиш фоизи юқори бўлса;

Интернет фойдаланувчилари ижтимоий тармоқнинг мустақил ва босимсиз фойлият юритишига, мавжуд канал ва блоклардаги маълумотларнинг ҳаққонийлигига ишониши;

Узлуксиз равишда, яъни 24/7 режимида маълумот олиш имконининг мавжудлиги;

Интернет фойдаланувчиларининг асосий қисми учун маълумотларнинг қисқа, лўнда ва тушунарли бўлиши.

Юқорида санаб ўтилган 4 хусусиятнинг барчаси ташкил этилган тақдирдагина рақамли тарғибот ўзини оқлайди ва қутилган натижани беради.

Шунингдек, Рақамли тарғиботда маълумот етказишнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд бўлиб асосийлари қуйидагилар ҳисобланади:

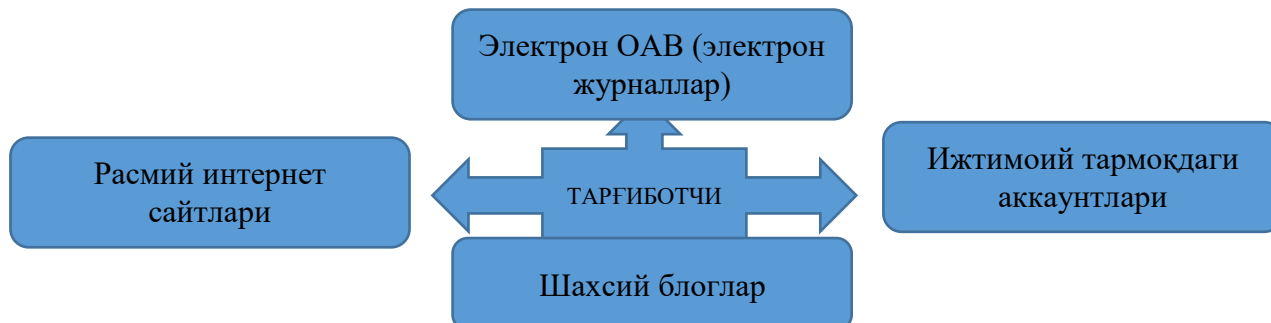
Рақамли тарғиботнинг ўзига хос асосий хусусиятлари

Алоқанинг ўзига хослиги

Мақсадли адресантнинг мавжудлиги
Ўзаро алоқа қилиш стратегиясининг мавжудлиги
ўзига хос методларнинг мавжудлиги

**Фойдаланиладиган иш
кўроллариининг ўзига хослиги**

Рақамли тарғиботда асосий фаолият майдонлари қуйдагилар:

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, тарғибот ва ташвиқот ишлари кишиларнинг турмуш тарзи, инсоний қадриятлари, орзу ва мақсадлари, кайфияти ва иш унумдорлигига ўз таъсирини кўрсатади. Бу эса жамият ривож ва ҳар қандай ҳукумат фойда учун муҳим мезонлардан бири ҳисобланади. Шунинг учун ҳам бугунги кунда таъсир кучи тез ва юқори ҳисобланувчи “рақамли тарғибот”га илмий ёндашув давр талабидир. Соҳа мутахассислари томонидан бугунги кунда анъанавий тарғиботда фойдаланилиши мумкин бўлган бир қанча методлар ишлаб чиқилган. Мисол учун тарғиботдаги энг кўп қўлланиладиган методлардан бири бу – аноним авторитет методи. Бу методда авторитет исмидан эмас, балки лавозими ёки унвонидан фойдаланилади. Мисол учун фойдаланувчига маълумотлар етказилаётганда “Мутахассисларнинг фикрича...”, “Олимларнинг таъкидлашича...”, “Врачларнинг кўрсатмасига кўра...” каби ибораларнинг қўлланилиши фойдаланувчиларда маълумотга нисбатан бўлган қизиқиш ва ишонччи оширади. Рақамли тарғиботнинг ўзига хос асосий жиҳатларидан яна бири шундаки, тарғиб қилинаётган маълумотлар айнан ким ёки қайси ташкилот томонидан илгари сурилаётганлиги аноним тарзда ҳам қолиши мумкин. Чунки бугун ижтимоий тармоқда аноним ҳолда шахсий канал ёки блоглар юритиш, уларда субъектив ва объективлигидан қатъий назар маълум фикрларни илгари суриш имконияти мавжуд.

Рақамли саводхонлик – замонавий дунёда ҳаёт учун, рақамли технологиялар ва интернет ресурсларидан хавфсиз ва самарали фойдаланиш учун зарур бўлган билим, кўникма ва малакалар тўпламидир[14]. Динамик онлайн режимларни яратиш ва сақлаш, йирик ва мураккаб бўлган онлайн ижтимоий тармоқларни бошқариш қобилияти ҳисобланади. Рақамли саводхонлик маълумотларни мазмуни ва уларнинг таъсирини тушуниш, уларни саралаш, уларда келтирилган хиссий ва асосланган ахборотларни ажрата олиш, маълумотлар ҳақида танқидий мулоҳаза юритиш, жараёнларни фарқлаш хусусиятларига эга[15].

Медиясаводхонлик каби рақамли саводхонлик кўникмаларини ўрта асосий йўналишлар бўйича тақсимлаш мумкин:

тушуниш;
фойдаланиш;
яратиш[16].

Бугунги кунда интернетни чеклаш ва тақиқлаш, экранларда узатилаётган турли сюжетлардан чегаралаш имкони йўқ. Шу сабаб, рақамли саводсизлик билан курашиш оқилона медиа-сиёсатнинг таркибий қисми бўлиши керак.

Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/Recommendations). Хулоса қилиб айтиладиган бўлса, Рақамлаштириш ҳаётимизнинг ҳар бир жабҳасида меҳнат қилаётган фуқароларимизнинг оғирини енгил қилиши, уларнинг вақтларини тежаши ва ишларни яхши ва сифатли бажарилишига қўмаклашиши бугунги кунда жаҳон тажрибасида ўз исботини топди. Бу борадаги технологиялар барча соҳаларда тараққиёт суръатларини жадаллаштиради ва пировард мақсадларга тезроқ ва яхшироқ эришишга қўмаклашади.

Бугун олдимизда турган долзарб вазифалардан бири айнан рақамли тарғиботдан фойдаланишнинг методик қўлланмасини яратиш ва уни ҳаётга татбиқ этиш ҳисобланади. Зеро, ижтимоий тармоқдаги ҳаёт, маълумотлар, фикрлар айланмаси анъанавий таъсир ва тарғиботдан бир неча баробар тез, кўлами кенг ва қайта жавоб олиш имконияти юқори ҳисобланади. Ижтимоий тармоқда тарғиб қилинадиган маълумотларнинг барчасини синтезлаш ёки яхши ёмонга ажратиш имконияти мавжуд эмас. Маълумотлар кишиларнинг дунёқараши, ёши, жинси, маълумоти ва бошқа хусусиятларидан қатъий назар барчага бир хил тезликда ва кўламда етказилади. Ушбу маълумотларни индивидуал тарзда яхши ёмонга ажрата олиш, кераклигини кераксизидан фарқлай олиш учун аҳолида “рақамли саводхонлик”ни оширишимиз муҳим ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Hacker K., van Dijk J., eds. Digital Democracy: Issues of Theory and Practice, SAGE Publication LTD., London, 2000, B. 240.
2. Nergoptone N. Being Digital, Knopf, New York, 1995, B. 256.
3. Марей А. Цифровизация как изменение парадигмы/<https://www.bcg.com/ru-ru/about/bcg-review/digitalization.aspx>.
4. Вартанова Е.Л. Индустрия российских медиа: цифровые будущее: академическая монография/ Е.Вартанова, А.Вывровский, М.Максеев, С.Смирнов.: МедиаМир, 2017. Б.160.

5. М.Буркхард. Краткая история цифровизации. ООО “Ад Маргинем Пресс”. 2021. Б.177.
6. Negroponte N. Being Digital / N. Negroponte. — NY : Knopf, 1995 [Электрон манба]. URL: <http://inance.ru/2017/09/cifrovaya-ekonomika/>; Розина И.Н. Цифровизация образования [Электрон манба]. URL: <http://ito.1gb.ru/tezises/1027.doc>; Козырев А.Н. Цифровая экономика и цифровизация в исторической ретроспективе [Электрон манба]. URL: <http://Medium.comCEMI-RAS>. Ноябрь, № 11. 2017.
7. Қаранг: <https://yuz.uz/news/raqamlashtirish-markaziy-osiyo-mamlakatlarida-qanday-kechmoqda>
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Рақамли иқтисодиёт ва электрон ҳукуматни кенг жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4699-сон қарори, 28.04.2020 йил.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Рақамли Ўзбекистон – 2030” стратегиясини тасдиқлаш ва уни самарали амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6079-сон Фармони, 05.10.2020 йил.
10. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси, 24.01.2020 йил.
11. Donald Trump: Without Twitter I, would not be here – FT interview. FT. Available at: <https://www.ft.com/content/943e322a-178a-11e7-9c35-0dd2cb31823a>
12. Расмий сайт: Twiplomacy, available at: <https://twiplomacy.com/>.
13. Chakraborty K., ed. Cultural Diplomacy Dictionary, Berlin: Academy for Cultural Diplomacy. 2013.
14. Ельцова О., Емельянова М. К вопросу о понятии цифровой грамотности // Вестник ЧГПУ им. И.Я. Яковлева. 2020. №1 (106). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-ponyatii-tsifrovoy-gramotnosti>.
15. Бабаджанов С. Ҳозирги медиамухит шароитида ёшларни деструктив ахборотлардан ҳимоя қилишнинг самарали воситаси сифатида медиатаълимнинг зарурияти // Современное образование (Узбекистан). 2017. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ozirgi-mediamu-it-sharoitida-yoshlarni-destruktiv-ahborotlardan-imoya-ilishning-samarali-vositasi-sifatida-mediatilimning-zaruriyati>.
16. <http://metric.tilda.ws/mediaresearchuz>

УДК: 323.2

Бобомурод ТЎХТАСИНОВ,
Наманган давлат университети ўқитувчиси
E-mail: bobomurod.tukhtasinov@bk.ru

Сиёсий фанлар доктори, доцент Н.Б.Дехканов тақризи асосида

SOCIO-PHILOSOPHICAL FUNDAMENTALS OF STATE AND NATION COMMONWEALTH

Annotation

This article philosophically analyzes that the strengthening of the national foundations of society is a strategic goal of the state, that strengthening the material foundations of the state is not enough to ensure the strength and durability of the state, and that the spiritual foundations are important. The example of Uzbekistan illustrates the importance of giving priority to internationalism, as well as the culture of civil solidarity of indigenous peoples, in order for a state consisting of a multi-ethnic society to achieve stability and stability. The author summarizes the existing ideas and theories of science, the views of scientists on the subject of the article, on the basis of which he was able to draw independent scientific and philosophical conclusions.

Key words: state, nation, national traditions, national values, civilization, historical environment, historical conditions, political elite, political avant-garde, neoliberalism, globalization, national thinking, individuality, spiritual power, civic solidarity, internationalism, indigenous nation, commonality, synchronicity, social program, social reality, strategy, potential.

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО И НАЦИОНАЛЬНОГО СООБЩЕСТВА

Аннотации

В данной статье философски анализируется, что укрепление национальных основ общества является стратегической целью государства, что укрепления материальных основ государства недостаточно для обеспечения силы и устойчивости государства и что духовные основы важны. Пример Узбекистана иллюстрирует важность уделения первоочередного внимания интернационализму, а также культуре гражданской солидарности коренных народов, чтобы государство, состоящее из многоэтнического общества, могло достичь стабильности и стабильности. Автор обобщает существующие идеи и теории науки, взгляды ученых на предмет статьи, на основе которых он смог сделать самостоятельные научные и философские выводы.

Ключевые слова: государство, нация, национальные традиции, национальные ценности, цивилизация, историческая среда, исторические условия, политическая элита, политический авангард, неолиберализм, глобализация, национальное мышление, индивидуальность, духовная сила, гражданская солидарность, интернационализм, коренная нация, общность, синхронность, социальная программа, социальная реальность, стратегия, потенциал.

ДАВЛАТ ВА МИЛЛАТ МУШТАРАКЛИГИНИНГ ИЖТИМОЙ-ФАЛСАФИЙ НЕГИЗЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада жамият миллий асосларини мустаҳкамлаш давлатнинг стратегик мақсади эканлиги, давлатнинг мустаҳкамлиги ҳамда бардавомлигини таъминлаш учун унинг моддий асосларини мустаҳкамлашнинг ўзи етарли эмаслиги, бунда маънавий-руҳий асослар ҳам муҳим аҳамият касб этиши масалалари фалсафий жиҳатдан таҳлил этилган. Кўп миллатли социумдан таркиб топган давлат барқарорлик ва бардавомлик касб этиши учун туб миллатдаги фуқаровий ҳамжиҳатлик маданияти билан бир қаторда, байналмилалликка ҳам зарур устуворлик берилишининг аҳамияти Ўзбекистон мисолида очиқ берилган. Мақола мавзуси доирасида тадқиқ этилган муаммога доир фанда мавжуд ғоя ва назариялар, аллоомаларнинг қарашлари умумлаштирилиб, шуларга таянган ҳолда муаллиф мустақил илмий-фалсафий хулосаларга кела олган.

Калит сўзлар: давлат, миллат, миллий анъаналар, миллий кадриятлар, цивилизация, тарихий муҳит, тарихий шароит, сиёсий элита, сиёсий авангард, неолиберализм, глобализм, миллий тафаккур, индивидуаллик, руҳий қудрат, фуқаровий ҳамжиҳатлик, байналмилаллик, туб миллат, муштараклик, синхронлик, ижтимоий дастур, ижтимоий реаллик, стратегия, салоҳият.

Кирриш (Introduction). Мустақилликка эришиб, ўз тақдири тизгинини қўлга киритган давлатлар сафига қўшилиш биз учун кўп минг йиллик шон-шухратларга бой, аммо оғир синовлардан ўтган тарихимизда мутлақо янги даврнинг бошланиши эди. Бироқ бу кўплаб муаммолар ечимини талаб қиларди. “Бизнинг олдимизда шундай тарихий имконият пайдо бўлдики, босиб ўтган йўлимизни танқидий баҳолаб, миллий давлатчилигимиз негизларини аниқлаб, буюк маданият томирларига, қадимий меросимиз илдизларига қайтиб, ўтмишимиздаги бой анъаналарни янги жамият қурилишига татбиқ этмоғимиз лозим” эди [1].

Бундай пайтларда тайёр ижтимоий-сиёсий лойиҳанинг ўзи мавжуд бўлмаганидек, уни яратиш учун бошқа халқларнинг тажрибаси ҳам ёрдам бермайдди. Зотан, кўплаб саволларга жавоб ва муаммолар ечимини шу халқ айнан ўз тафаккурдан излаши, миллатнинг тақдирига жавобгарлик мажбуриятини ўз елкасига олган сиёсий раҳбарият эса уни чуқур ҳис этмоғи лозим бўлади. Миллат тафаккури ўзгарувчан замон билан ҳамоханг; ҳаёт бор экан, тафаккур ҳам ўзгаришдан, бойишдан тўхтамайди. Бу барча даврлар учун бирдек қонуният, бироқ уни ҳис этиш даражаси ҳаммада ҳам бир хил бўлмайди. Залворли жараёнлар ва эврилишлар ортидаги кўзга ташланмас, лекин амалга оширилиши зарур бўлган

императивлар мавжудки, уларни илғаш ва англаш миллат сиёсий авангардининг бош вазифаси ҳисобланади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Одатда ҳар бир конкрет тарихий муҳит, шароит сиёсий элитадан энг долзарбларини ажратиш ва амалиётни айнан шундан бошлашни талаб қилади. Бу умумий қоидага илм аҳли эътиборини қаратар экан, муттасил уни инсондаги чексиз тафаккур уммони, руҳий қудрат билан боғлаган. Олимлар фикрига кўра, фикрловчи мавжудот ўзида яшириниб ётган чексиз салоҳият қатламларига қатъият ила кириб бориши асноларида, мутлақо янги шароитда бошқа бир руҳий муҳит сари ўтиш учун “зарур қобилиятни пайкайди”. Бундай руҳий ҳолат қандайдир ички руҳият, реалликнинг, янгидан пайдо бўлган “марказ”нинг нурланиши инъикосидир” [2]. Ушбу фикр франциялик файласуф П.Т.де-Шарден қаламига мансуб бўлса-да, бу умуминсоний ҳолат ўзбек давлати ва раҳбарияти ҳамда миллати учун ўта долзарб тарихий давр – мустақилликнинг илк онларида миллат тафаккурида рўй берган алоҳида мавжланиш ҳолатини яққол ифодалаган.

Дунёнинг турли нуқталарида тобора кучайиб, кўпчилик онги-шуурини забт этаётган неолиберализм ва глобаллашув билан боғлиқ жараёнлар таъсирига нисбатан тўғри фикрга келинганлиги Ўзбекистон раҳбарияти учун ҳал қилувчи, тақдирбардор жиҳат эди, дейиш мумкин. Зеро, ўз давлатининг бугуни ва келажғи учун фақат ва фақат шу миллатнинг ўзи, унинг олий сиёсий раҳбарияти шахсан жавобгар. Аммо “инсониятнинг ижтимоий-сиёсий, илмий ва маънавий раўнақи ранг-баранг ва турли ҳолатларда кечганлиги боис ҳар бир халқ, миллат ва давлатнинг эҳтиёжлари умумий ўхшаш томонларга қарамасдан, ҳар бири учун индивидуал характер касб этади” [3].

Айнан шу жойда муҳим, аммо амалиётда исботини ҳар доим ҳам топиши қийин бир масала юзага чиқади. Гап ўзбек юртининг қадим замонлардан бўён кўп миллатли социум сифатида мавжудлиги ва бундай шароитда давлат барқарор ва бардавомлик касб этиши учун туб миллатдаги фуқаровий ҳамжиҳатлик маданияти билан бир қаторда, байналмилалликка ҳам зарур устуворлик бериш ғояси хусусида бормоқда. Яқин кунларгача онг ва амалиётда ҳукмронлик қилган коммунистик ақидага кўра, давлатнинг мустаҳкамлиги ҳамда бардавомлигини таъминлаш учун унинг моддий асосларини мустаҳкамлашнинг ўзи етарли ҳисобланган. Маънавий-руҳий асослар четга сурилиб, сиёсий ва интеллектуал ҳамжамият орасида кўпмиллатли давлат учун унинг туб миллат билан боғлиқ жиҳатларига ҳаддан зиёд эътиборни қаратиш миллатчиликни кучайтириб, натижада давлатни заифлаштириши мумкин, деган ҳадик устувор бўлган.

Бироқ ҳозирги давр ижтимоий тараққиёт тажрибаси, ён атрофимизда рўй бераётган янги жараёнлар илмий жамоатчиликнинг маънавий-руҳий омилларга нисбатан муносабатини кескин ўзгартирди. Зотан, XX аср немис файласуфи М.Хайдеггер инсон ва миллат руҳияти хусусида сўз юритар экан, унинг “инсон, индивид одатда чуқур ўйга толиб ундаги ички қувват мавжланиши асноларида барча нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини англаб етади” [4], деган хулосаси миллатга ҳам тааллуқли.

Юқорида келтирилган умумий ҳолат фақат индивид руҳий ҳолатининг кўриниши эмас. Уни бутун бошли миллатга, ҳатто цивилизацияга нисбатан ҳам қўллаш жоиз. Зеро, миллат ёки цивилизациянинг руҳияти, дунёни идрок этиш қуввати авваламбор онг ва тафаккурда намоён бўлади. Таъбир жоиз бўлса, “Буюк тарихда ҳеч нарса изсиз кетмайди. У халқларнинг қонида, тарихий хотирасида ва амалий ишларида намоён бўлади” [5].

- Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Шу нуқтаи назардан давлатнинг бугуни ва истиқболини таъминлаш учун унинг миллий асосларини мустаҳкамлаш янги даврнинг бош стратегиясига айланди. Ўзбек тилига давлат тили мақомини бериш, тамомила янги давлат рамзларининг жорий этилиши, умумхалқ байрамларининг қайта тикланишини ҳукумат миллий анъаналар, негизлар билан боғлашни долзарб вазифага айлантирди. Шунингдек, “барпо этилаётган давлат умумжаҳон цивилизациясига, давлат қурилиши соҳасида бошқа халқлар эришган тажрибаларга, ижтимоий қадриятларга асосланиши” ҳам муҳимлигига эътибор қаратилди. Ана шундай долзарб асноларда, давлат мустаҳкам ва ҳаётбахшлик касб этиши учун унинг миллий асосларини қайта тиклаш, миллат онгининг чуқур қатламларида ўз вақти-соатини кутиб ётган беназир руҳни кучайтириш бирдан-бир тўғри йўл деб ҳисобланди ва бу стратегия ўзини оқлади.

Ўзбекистон тутган айнан шу йўл, яъни давлатнинг миллий асосларига устуворлик берилиши бу ўзбеклар онги, тафаккурининг ўзига хос томони сифатида намоён бўлди. Зотан, ҳар бир янги давлат шаклланиши асноларидан бошқаларда учрамайдиган ўзига хос ноёб жиҳатларга эга бўлади ва бу ноёбликни одатда ўзига етарли давлат изчиллик билан асрашга интилади. Бу ноёблик кейинчалик босқичма-босқич умуминсоний универсалийлар билан уйғунлашиб янгилашиб боради.

Тарихдан маълумки, ўзбеклар анъанаси, удумлари, маънавий қадриятлари ҳар доим турли қийинчиликларга қарамасдан ўзини, ўзлигини намоён эта олган. Бошқалар эса уйғунлик ва ўзликни сақлашда туб халқ атрофида ҳамжиҳатликнинг энг баланд чўққиларига чиқишган. Ўзбеклар онги, тафаккурида шаклланган давлатчилик ғоясини улар ҳам ўзиники деб қабул қилган. “Ана шундай мураккаб вазиятда мамлакатимизда турли миллат ва динга мансуб инсонлар ўртасида дўстлик ва баҳамжиҳатликни мустаҳкамлаш биз учун борган сари муҳим аҳамият касб этди. Шу боисдан бу муқаддас тушунчалар миллати ва диний эътиқодидан қатъи назар, шу юрт, шу муқаддас заминда яшаётган ҳар бир кишининг ҳаёти, онги, қони ва жисмига сингиб кетган” [6]. Бу жиҳат янги даврда Президент Ш.Мирзиёевга “кўзлаган барча мақсад вазифаларимизга албатта етамиз. Бу борада мен аввало кўп синовлардан ёруғ юз билан ўтган олижаноб халқимизнинг мустаҳкам иродаси ва мустаҳкам салоҳиятига ишонаман” [7], дея қатъий айтиш имкониятини яратди.

Шу тариқа давлат ва миллат ўртасидаги алоқа ва муштараклик масаласи юзага чиқади. Зотан, миллат ва давлатдан қайси бири олдин пайдо бўлган деган масалада ханузгача ягона фикр мавжуд эмас. Миллат ва давлат муносабатидаги синхронлик, яъни ўзаро боғлиқлик нуқтаи назаридан келиб чиқилса, биз учун миллат ва давлат бир-бирини тўлдириб, бир-бирини ўзаро вужудга келтирганлиги муҳим. Шу муносабат билан француз тарихчиси Эрнест Ренаннинг “Улкан ҳамжиҳатлик ифодаси сифатида миллат қахрамонона ўтмиш, бугунги ягона хоҳиш-ирода ва ниҳоят, келажакда умумий ҳаракат дастурини тақозо этади” [8], – деган хулосаси эътиборни тортади. Бундан миллат шон-шухратларга бой ўтмиш, бугунги кун учун зарур ягона хоҳиш-ирода ҳамда келажак учун умумий ижтимоий дастур, стратегияни ифода этиши англашилади.

Гап шундаки, юқорида зикр этилган миллатга хос жиҳатларни давлатчиликда ҳам кўришимиз мумкин. Бундай вазиятда, табиийки, уларнинг қачон “дунё юзини кўрганлиги” билан боғлиқ масалалар четга сурилиб, ўртадаги умумийлик ва шу умумийликни шакллантирган асослар устуворлик касб этади. Бошқача айтганда, тараққиёт учун улар ўртасидаги “чегара чизиклари” эмас,

балки имманент умумий томонлар алоҳида аҳамият касб этади.

Зотан, давлат ва миллат ижтимоий реаллик ҳамда ғоя сифатида бири бирини бойитиб ва бири бирига барҳаётлик бахш этиб боради. Давлатнинг ҳам, миллатнинг ҳам ижтимоий негизлари ва турткилари бир хил: ҳар иккаласи ҳам “ижтимоий дастур”[9] сифатида қуйидан юқорига қараб ривожланишдек табиий маром натижасидир. Давлатнинг пировард мақсади – ижтимоий тартибот ва ҳамжиҳатликка эришиш ўзининг миллий асосларини мустаҳкамлаш билан чамбарчас боғлиқ. И.Кант таъбири билан айтганда, “давлатлар бор кучини ўзининг тор, бировларни бўйсундиришга қаратилган ниятларидан халос бўлишга қаратмас экан, фуқроларнинг тафаккур тарзини такомиллаштириш ҳақида ўйламас экан, у ҳолда уларнинг ўз халқи хусусида фикрида бирорта бир ижобий ўзгариш борасида сўз юритиш хом ҳаёллиқдан бошқа нарса эмас”[10]. Бу хулоса шубҳасиз миллатга ҳам тегишли.

Шу нуқтаи назардан немис файласуфи Иоганн Фихтенинг бир мулоҳазаси “давлат-миллат” занжирининг ички қонуниятлари масаласига ойдинлик киритиши мумкин. “Ўзининг якка ёлғиз интилиши ёки ҳаракати туфайли вақт аллақандай илгари сурилиб кетди, деган фикрдан файласуфдан кўра йироқ одам бўлмаса керак. Тўғри, худо ато этган куч-қувватда ҳеч бўлмаганда ўзи учун ҳамда бошқалар учун, қолаверса шу вақт оқимида насиб қилинган жойини эгаллаш йўлида фойдаланиши барча инсонларнинг ўзида қолган гап. Аммо вақт абадийликдан эътиборан мақсад сари изчил одимлашда давом этмоқдаки, уни ҳеч ким бир ўзи куч билан тўхтатишга қодир эмас. Бу ерда фақат улкан жамоавий, бирлашган кучнинг ўрни бекиёс. Ана шу йўл билан ва шу орқали инсон уни кутиб турган эзгу мақсадга, барча замонлар ва одамларнинг абадий руҳига етишга эришиши мумкин” [11].

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Демак, бошдан оёқ инсон ҳеч қачон якка ёлғиз бирор бир буюк ишни амалга оширишининг иложи йўқ: зеро, у жамоада умр кечирази ва шу жамоа доирасида фаолият юритади. Аксарият инсон буни ҳатто англаб ҳам етмайди. Ва ўз хоҳишидан қатъи назар у шу халқ ёки миллатнинг умумий салоҳиятига таянишга маҳкум, шу йўлда у миллат ёки давлатнинг қисмларидан бирига айланибгина ўз мақсадига эришади. Бу бир жиҳат. Иккинчи жиҳат эса, давлат ва миллатнинг айнан шу умумий салоҳият, руҳият тимсоли эканлигининг ойдинлашишига бориб такалади. Давлат билан миллат моҳиятан ўзаро биргалашиб, ҳамжиҳат бўлсагина эзгу мақсадга эришиши – халқни, фуқароларнинг яшаш сифатини талаб даражасига олиб чиқиши мумкин.

Демак, давлат билан миллат ҳар бири алоҳида ижтимоий реаллик, ҳодиса бўлиши баробарида, пировард мақсад ва интилишларининг йўналишида улкан муштараклик мавжуд экан. Давлатни давлат қиладиган миллат, миллатни эса қўкка кўтарадиган, унинг ички салоҳиятидан башариятни воқиф қила оладиган куч ҳам давлат. Шу тариқа, ҳар бир ўзига етарли, ўз ҳаддини англаган давлатнинг диққат марказида барча замонларда айнан шу жиҳат, яъни миллий асосларини бетиним мустаҳкамлаш масаласи мавжудлиги, тарихий асноларда эса, унинг янада стратегик устуворлик касб этиши ўз-ўзидан ойдинлашади.

Долзарб тарихий асноларда давлатга, айниқса эндигина мустақилликка эришган янги давлатга, ўз барҳаёт ва бардавомлиги йўлида ана шу ўз-ўзидан “шаклланган” ижтимоий дастурий мақсад ва вазифалар орасидан стратегик аҳамиятга эга бир нечтасига устуворлик бериш масъулияти юклатилар экан, давлат

ушбу масъулиятни чуқур ҳис этса ва унинг уддасидан чиқишга бел боғласа – шунинг ўзи етарли. Барча босқичларда борган сари долзарблик касб этиб турган ўзбек давлати, давлатчилигининг миллий асосларини мустаҳкамлашга қаратилган стратегик вазифани ҳам ана шу доирада қараш жоиз. Шу муносабат билан Президент Ш.Мирзиёев ўзининг бир чиқишида тараққиётнинг “ўзбек модели” билан “замонавий давлат барпо этиш”ни қўшалоқ бир жараён сифатида қараганлиги эътиборни тортади [12].

Бугунги босқичда олий раҳбарият томонидан эътибор қаратилаётган учта муҳим жиҳат: давлатчилигимизни янги қирралар билан янада бойитиш, давлатимизнинг миллий асосларини янада мустаҳкамлаш ва ниҳоят, тарихий тараққиётнинг бугунги босқичини бир-бири билан ўзаро боғлиқликда кўришнинг истиқболимиз билан чирмашиб кетганлиги, бу бирдан бир ягона давр ҳукми эканлигидир. Миллий тилимиз, миллий меросимиз, миллий моделимиз, миллий қонунчилигимиз, миллий давлатчилигимиз, миллий бошқарув услубимиз, миллий менталитетимиз, миллий манфаатларимиз тизими, миллий таълим-тарбия, миллий маданият ва дунёқарашимиз, миллий фалсафамиз ва бошқа кўплаб миллий жиҳатларимизнинг замон эҳтиёжлари билан ҳамоханлиги миллий стратегик устуворчилигимизнинг бардавом ва барҳаётлигини англатади. Шу муносабат билан “Тарихий меросни асраб-авайлаш, ўрганиш ва авлодлардан авлодларга қолдириш давримиз сиёсатининг энг муҳим устувор йўналиши” [13], сифатида олий даражада эътироф этилмоқда.

Юзаки қараганда давлатнинг миллий асоси кўзга кўринмас мавҳум шаклга эга. Лекин унда шу қадар улкан куч-қудрат йиғилганки, уни эътиборсиз қолдириб, меркантилизм, ниғилизм, неолиберализмга ружу қўйган давлат мураккаб ҳолатга тушиб қолиши тайин. Жаҳон миқёсида “миллий, цивилизация томирларга қайтиш”га даъват, давлатга миллий қиёфа беришга бўлган эҳтиёж ва зарурат бугунги босқич учун жиддий масала сифатида ижтимоий-сиёсий кун тартибига қўйилаётгани, унга стратегик устуворлик деб қараш тобора кучайиб бораётганлиги бежиз эмас. Давлатга инструментал ёндашув, уни ҳаддан зиёд моддийлаштириш, унда яшириниб ётган буюк руҳий қувват, эҳтиёж ва инсонийликка нисбатан иккинчи даражали деб қараш, аслида у кўпроқ дунёқараш натижаси ва инъикоси эканлигини унутиш инсониятни қийин аҳволга тушириб қўйди.

Бертран Рассел таъбири билан айтганда “Сиз биродарингизнинг танаси – жисмини кўришингиз мумкин, аммо унинг руҳини эмас. Демакки, тана ва рух икки бир-биридан фарқли нарсалардир” [14]. Агар шу сюжетни давлатнинг миллий асослари, хусусан, мамлакатимизда бу борада амалга оширилаётган бунёдкор ишлар билан боғлайдиган бўлсак, давлат бу тана бўлса, у ҳолда миллий асослар давлатнинг руҳий-маънавий, мафкуравий таянчи эканлиги ойдинлашади. Зотан, давлат миллий асосларсиз, маданий қадриятларсиз, руҳиятсиз оддий бир жисмдан бошқа нарса эмас. Давлат моҳиятан ўз масъулияти даражасига кўтарилиши мумкин, мумкин эмаслигини билиш учун илмий жамоатчилик “унга маданий-ахлоқий параметрларни киритиш, шундан чиқиб унинг салоҳиятига баҳо бериш ва уни муносабатлар гармонияси деб ҳисоблашни маъқулламоқда” [15].

- **Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations).** Хулоса қилиб айтганда, давлат самарали бирлаштирувчи нуфуз касб этиши учун, энг аввало бунёдкор миллий асосга таяниши зарур. Миллий таянч ташқаридан сунъий киритилган расмийчилик, қандайдир назария ёки концепцияларга мослашиш эмас, у давлатнинг ибтидосидан то интиҳосига

кадар мавжудликдаги имманент хусусиятдир. Миллий асос фаол экан – давлат ҳам худди шундай, улар бири-

бирини ўзаро тўлдиради, бойитади, давлат фақат шу асосда айнанлик касб этади.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-иқтисодий ва иқтисодий истикболнинг асосий тамойиллари // Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 1996. – Б. 7.
2. Де-Шарден П.Т. Феномен человека. – М., 1997. – С. 136.
3. Кутовой Д.А. Сущность государства информационного права: дихотомия властных отношений // История государства и права. – 2018. – №4. – С. 78.
4. Хейдеггер М. Основные теории метафизики // Вопросы философии. – 1989. – №9. – С. 117.
5. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-иқтисодий ва иқтисодий истикболнинг асосий тамойиллари // Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. – Б. 7.
6. Каримов И.А. Юксак малакали мутахассислар – тараққиёт омили // Бунёдкорлик йўлидан. 4-жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 1996. – Б. 47.
7. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2018. – Б. 78.
8. Федотова Г.П. О национальном покаянии // Федотов Г.П. Судьба и грехи России. В 2-х т. – Санкт Петербург, 1991. – С. 43.
9. Стёпин В.С. Философская антропология и философия культуры. – М., 2015. – С. 451.
10. Кант И. Идея всеобщей истории в плане всемирного гражданского общества. Т. 6. – М., 1966. – С. 19-20.
11. Фихте И.Г. Основные черты современной эпохи. – СПб., 1886. – С. 13.
12. Мизиёев Ш. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалиқ қоидаси бўлиши керак // Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2018. – Б. 233.
13. Мирзиёев Ш. Таълим ва маърифат – тинчлик ва бунёдкорлик сари йўл // Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2018. – Б. 29.
14. Рассел Б. Человеческое познание. – М. «Наука», 1957. – С. 262.
15. Грачинов Е. Становление национальной школы теории МО // Международные процессы. Т. 4. – 2016. – №2. – С. 66.

UDK: 42(076) U-40

Malika ULMASBAEVA,
Ўзбекистон халқаро ислом академиси ўқитувчиси
Email: malika.zhd@gmail.com

*Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети, Ўзбек тили кафедраси доценти
ф.ф.н. Х.Б.Қодирова тақризи асосида*

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE DEVELOPMENT OF STUDENT TOLERANCE IN THE PROCESS OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Abstract

The process of developing student tolerance in the educational process of higher education institutions and the personal experience of teaching the foreign languages of the International Islamic Academy of Uzbekistan have made us realize that we need to identify pedagogical conditions to increase the effectiveness of the educational process. This article discusses what pedagogical conditions are important for the development of tolerance in students and publishes conclusions.

Key words: tolerance, pedagogical conditions, intercultural communication, cognitive and professional communicative competencies.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ДЛЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ РАЗВИТИЯ, УЧАЩИХСЯ ТОЛЕРАНТНОСТИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация

Процесс формирования студенческой толерантности в учебном процессе высших учебных заведений и личный опыт преподавания иностранных языков в Международной исламской академии Узбекистана заставили нас осознать необходимость определения педагогических условий для повышения эффективности учебного процесса. В статье рассматриваются, какие педагогические условия важны для развития толерантности у студентов, и публикуются выводы.

Ключевые слова: толерантность, педагогические условия, межкультурное общение, когнитивные и профессиональные коммуникативные компетенции.

ЧЕТ ТИЛЛАРИНИ ЎҚИТИШ ЖАРАЁНИДА ТАЛАБАЛАРИНИНГ ТОЛЕРАНТЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ САМАРАДОРЛИГИНИНГ ПЕДАГОГИК ШАРТЛАРИ

Аннотация

Олий таълим муассалари ўқув жараёнида талабаларнинг толерантлигини ривожлантириш жараёни ва Ўзбекистон Халқаро ислом академияси чет тилларини ўқитишнинг шахсий тажрибаси бизни ўқув жараёни самарадорлигини ошириш учун педагогик шартларни аниқлаб олишимиз кераклигини англаб етишга ундади, буларнинг барчаси якуний мақсадимиз - олий таълим муассалари талабаларининг толерантлигини ривожлантиришимизга имкон беради. Ушбу мақолада талабаларда толерантликни ривожлантириш учун қандай педагогик шарт-шароитлар муҳимлиги кўриб чиқилади ва ҳулосалар эълон қилинади.

Калит сўзлар: толерантлик, педагогик шартлар, маданиятлараро мулоқот, когнитив ва касбий коммуникатив компетенциялари.

Қириш. Олий таълим муассалари ўқув жараёнида талабаларнинг толерантлигини ривожлантириш жараёни ва Ўзбекистон Халқаро ислом академияси чет тилларини ўқитишнинг шахсий тажрибаси бизни ўқув жараёни самарадорлигини ошириш учун педагогик шартларни аниқлаб олишимиз кераклигини англаб етишга ундади, буларнинг барчаси якуний мақсадимиз - олий таълим муассалари талабаларининг толерантлигини ривожлантиришимизга имкон беради. Қисқа фалсафий лугатга кўра (А.П.Алексеев), шарт - "бу атроф-муҳит, ҳодисалар ва жараёнлар пайдо бўладиган, мавжуд бўлган ва ривожланадиган вазият"дир. "Вазият"ни педагогик категория сифатида талкин қилган ҳолда В.И.Андреев унинг асл маъноси "Мақсадли дизайн, мазмун элементларини танлаш ва қўллаш, ўқитиш ва тарбиялаш усуллари, шунингдек дидактик мақсадларга эришиш учун машғулотларнинг ташкилий шакллари" ни англатишини айтиб ўтади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Б.С.Гершунскийнинг сўзларига кўра, ўқув жараёни лойиҳалашда, педагогик жараённинг мақсадларини тузиш ва конкретлаштириш, илмий билимлар тизимини таълим мазмунига (ўқув ва дастурий ҳужжат шаклида) ва ўқув материалга (ҳар хил турдаги ва даражадаги ўқув матнлари шаклида) айлантириш, шунингдек, таълимдаги узлуксизликни фанлараро ва мавзу ичидаги алоқаларни таҳлил қилиш керак. Н.В.Шумилонинг таъкидлашича, таълим мазмунининг таърифи, ўқув фаолиятини ташкил этишнинг асосий шакллари, педагогик технологиялар ва ўқув жараёнининг техник жиҳатдан таъминлаш моддий ва процессуал шароитлар ёки услубий-инструментал мажмуа ҳисобланади. А.С.Белкин педагогик жараённи мониторингини ташкил этиш, шу жумладан ўқув жараёни самарадорлигини баҳолаш мезонларини танлаш, шунингдек, ўқув жараёнидаги ижобий ва салбий тенденцияларни аниқлашни ташкил этиш назорат ва тартибга солиш шартларининг асосидир деб билади.

В.В.Кондратиев таъкидлашчи, таълим жараёнини лойиҳалашда "ўқув мақсадларини белгилаш, машғулотларнинг мазмунини аниқлаш, мотивация усулларини танлаш, ўқитиш усуллари ва воситаларини танлаш, шунингдек фаолият натижаси" киради.

Рус олимлар университетнинг ўқув жараёнида талабалар толерантлигини ривожлантиришнинг турли шартларини белгилайдилар. Ю.И.Грачева "таълим жараёнини демократлаштириш, шунингдек, ўз-ўзини ривожлантириш ва ўқитувчининг толерантлиги учун шарт бўлган субъектив ёндашувни амалга оширишни" таъкидлайди. Л.Р.Слободжанкинага кўра, чет тилларини ўқитиш жараёнида талабаларнинг толерантлигини ривожлантиришнинг педагогик шартларига бизнеснинг чет тилидан "маданий жиҳатдан белгиланган ўзаро таъсир услублари тўғрисида билим манбаи" сифатида фойдаланиш киради, коммуникатив, реал ҳаётий характерга эга бўлган ва "ҳиссий ва баҳоловчи фонга" эга бўлган тегишли вазиятлардан фойдаланиш, "Интернет ресурсларидан фойдаланиш асосида талабалар ва бошқа маданият вакиллари ўртасидаги толерантлик мулоқот тажрибасини бойитиш"дир.

Тадқиқот методологияси. О.В.Желнович "толрантлик персонификациясини амалга ошириш - ўқувчиларнинг кадр-кимматини баҳолаш билан ўзини ўзи белгилайдиган вазиятларни яратиш", "чет тили маданияти ва она маданияти ўртасидаги мулоқот", шунингдек "ўқитишнинг фаол усулларида ўзгарувчан фойдаланиш" каби педагогик шарт-шароитларни алоҳида таъкидлайди.

Б.С.Гершунский, Н.В.Шумило, А.С. Белкин ғояларини, шунингдек, хорижий тилларни ўқитиш жараёнида ва чет тилларини ўқитиш назарисида толрантликни ривожлантиришнинг назарий ва услубий асосларига бағишланган маҳаллий ва хорижий адабиётларни таҳлил қилгандан сўнг биз шундай хулосага келдик: толрантликни ривожлантириш жараёни самарадорлигини кафолатлайдиган зарур шартлар қуйидагилардир:

- интеграцион мақсадга эришиш учун ўқув жараёнининг мақсадларини аниқлаштириш - амалга ошириш муайян муаммоларни ҳал қилиш орқали юзага келадиган олий таълим талабаларининг толрантлигини ривожлантириш;

- ўқув жараёнини ташкил этиш асосида ётадиган асосий ёндашувлар ва тамойилларни аниқлаш;

- ўқув таркибини танлаш ва тузиш;

- таълимнинг дифференциацияси ва инсонпарварлашувига, ўқувчиларнинг билим фаоллигини оширишга, мантикий ва танкидий фикрлаш, ақл-идрок, тасаввур, хотира, ҳис-туйғулар, мулоқот қобилиятларини ривожлантиришга, ўқувчи шахсининг потенциал имкониятларини рўёбга чиқаришга ёрдам берадиган таълим технологияларидан, ўқитиш ва тарбиялаш усулларидан, ўқитиш воситалари ва шаклларида мақбул фойдаланиш;

- толрантликнинг миқдорий ва сифат динамикасини аниқлаш, шунингдек ўқитувчининг ўзини такомиллаштириш учун мезон аппарати ва диагностика воситаларини яратиш.

Таҳлил ва натижалар. Талабаларда толрантликни ривожлантириш жараёнини лойиҳалаштириш педагогик жараённинг мақсадини ҳисобга олишдан бошланади. Битирувчиларни тайёрлаш учун замонавий ижтимоий буюртмани ҳисобга олмаган ҳолда таълим натижасини шакллантириш мумкин эмас. А.А.Кирсановнинг сўзларига кўра, "замонавий таълимнинг янги парадигмаси маданиятли инсон моделини амалга оширишга қаратилган бўлиб, у ривожланиш ва касбий ривожланиш учун зарур бўлган

билим ва кўникмаларни конкретлаштирган, шунингдек маданиятли инсон ўрганиши керак бўлган кадрятлар ва етакчи хулқ-атвор меъёрларидир". Унинг қўшимча қилишича, "олий таълим битирувчисининг интеграл сифатлари каторига илм-фан, технология, ишлаб чиқариш ривожланиш тенденциялари ва асосий йўналишларини англаш, илм-фаннинг турли соҳаларидан ғоялар яратиш қобилияти, илмий билимларни синтез қилиш ва улардан фойдаланиш қобилияти, касбий ҳаракатчанлик, коллектив тажрибани кадрлаш, ишдаги ҳамкасбларининг фикрларини тинглаш, эришилган натижаларни танкидий баҳолаш қобилияти; доимий шахсий ва касбий такомиллаштириш ва ўсишга интилиш, одамлар билан ишлашда ташкилий кўникмалар киради".

Чет тилларни ўқитиш жараёнида талабаларнинг толрантлигини ривожлантириш учун педагогик шарт-шароитларни ишлаб чиқиш, биз тадқиқотнинг биринчи босқичида Давлат Таълим Стандартларини таҳлил қилдик, шунингдек иккинчи босқичда Олий Таълимнинг Давлат Таълим Стандартлари умумий маданий, касбий, умумий касбий компетенциялар нуктаи назаридан асосий таълим дастурини ўзлаштириш натижаларига талабаларни ўз ичига олган ва толрантликни ривожлантиришни назарда тутадиган ушбу ваколатлар аниқлаган.

5120600 "Диншунослик" мутахассислиги бўйича ўқитиш соҳасидаги битирувчининг умумий маданий ваколатлари, Давлат таълим стандартига мувофиқ, ҳамкасблар билан ҳамкорлик қилиш ва жамоада ишлаш истаги "ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида ижтимоий ўзаро муносабатларга, ҳамкорлик ва толрантликка"; "музокаралар олиб бориш, алоқаларни ўрнатиш, низоларни ҳал қилиш" қобилияти, "ташаббус кўрсатиш, ташкилий ва бошқарув ечимларини топиш ва улар учун жавобгар бўлиш", "уларнинг шахсий фазилатларини танкидий баҳолаш, йўлларини белгилаш ва афзалликларни ривожлантириш ва камчиликларни бартараф этиш воситаларини танлаш", "ижтимоий, маданий, этник, диний кадрятлар ва фарқларнинг хилма-хиллигини, замонавий маданият шаклларини, маданий алоқа воситалари ва усулларини тушуниш", "янги иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маданий вазиятларга, ижтимоий ва касбий фаолият таркибидаги ўзгаришларга мослашиш", "хорижий тилларидан бирида касбий фаолиятига оид ҳужжатлар ва ишлар моҳиятини тушуниш, гуманитар фанлар бўйича касбий фаолияти доирасида зарурий билимларга эга бўлиши ҳамда улардан замонавий илмий асосда касб фаолиятида фойдалана билиш, чет эл тажрибасини ўрганиш учун, шунингдек бошланғич даражадаги алоқаларни ўрнатиш учун етарли даражада билиш" "Ижтимоий ва маданий фарқларни толрантлик билан қабул қилиб, жамоада ишлаш қобилияти" каби умумий маданий компетенцияни ўз ичига олади.

Шундай қилиб, маданиятлараро (шу жумладан, лингвистик), таълим ва когнитив ва касбий коммуникатив компетенцияларни эгаллашни назарда тутадиган чет тилининг амалий машғулотларида профессионал йўналтирилган чет тилининг коммуникатив компетенциясини шакллантириш алоҳида вазифаларни (лингвистик ва лингвокултурал билимларни шакллантириш, ҳамдардлик ва рефлексни ривожлантириш) ўз ичига олади ва тажовузни камайтириш.

Таклиф ва хулосалар. Чет тилини ўқитиш жараёнида толрантликни ривожлантириш таркибни пухта танлашга, ўқитишнинг аниқ ўйланган ёндашувлари ва тамойилларига асосланган бўлиши керак.

Таълим жараёнининг мазмунли томони минтақавий, тарихий ва маданий характердаги ўқув

материалини мақсадли танлашни назарда тутди, бу табиатда рефлексив бўлиб, ўқувчида ҳиссиётларни уйғотади, инглиз тилини ўрганиш ва чет тили маданиятини ўрганиш учун ички мотивацияни оширади.

Чет тилларни ўқитиш жараёнида олий таълим талабаларининг толерантлигини ривожлантириш коммуникатив-компетенсия, шахсга йўналтирилган, фаолиятга асосланган, муаммоли ва маданиятлараро ёндашувларга асосланган бўлиши керак, деб ҳисоблаймиз.

АДАБИЁТЛАР

1. Алексеев А.П. Краткий философский словарь / А.П.Алексеев, Г.Г.Васильев [и др.] под ред. А.П.Алексеева. –М.: РГ-Пресс, 2017. -496с.
2. Андреев В.И. Педагогика. Учебный курс для творческого саморазвития / В.И.Андреев. –Казань. Центр инновационных технологий, 2012. -608с.
3. Aripova, K. Y. (2020). Methods Of Teaching A Foreign Language As An Independent Theoretical And Applied Science. Scientific Bulletin of Namangan State University, 2(11), 317-322.
4. Asrorov, I. F. (2020). THE CONTENT OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES. Scientific Bulletin of Namangan State University, 2(11), 322-326
5. Avilova KH, Gulyamova M, Akbarova SH. Creating Authentic Reading Materials for EFL Learners In Uzbekistan //PSYCHOLOGY AND EDUCATION (2021) 58(1): 2730-2742. p:2731.
6. Barno, S. (2019). BEST APPROACHES TO THE ASSESSING LEARNERS'WRITING. Сўз санъати халқаро журнали, 1(6).
7. Khasanova, D. (2020). IMPORTANCE OF COMMUNICATIVE ACTIVITIES IN CONDUCTING ENGLISH CLASSES BASED ON ISLAMIC TOPICS. In ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ (pp. 137-141).
8. Khasanova, D. (2020). Importance of communicative activities in conducting english classes based on islamic topics. in педагогика и психология в современном мире: теоретические и практические исследования (pp. 137-141).
9. Moss B. Teaching Tolerance: Resources for Students and Teachers / B.Moss // Voices from the Middle. -2013. -20,3. – P.52-56.
10. Ulmasbaeva, M. (2021). DEVELOPING TOLERANCE THROUGH TEACHING A FOREIGN LANGUAGE IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS. Herald pedagogiki. Nauka i Praktyka, 1(1).
11. Qizi, Eshboeva Durdona Alisher. "WAYS AND METHODS OF TEACHING ENGLISH IN KINDERGARTEN." Наука и образование сегодня 2 (61) (2021): 86-88.
12. Шумило Н.В. Педагогические условия формирования актерских способностей младших школьников в образовательном пространстве школьного театра кукол: автореф.дисс.канд.пед.наук: 13.00.01 / Шумило Наталья Викторовна. –Чита, 2012. -24с.

УДК: 371.126

Aksam USMONOV,

Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti
qayta tayyorlash va malaka oshirish jarayonini tashkil etish bo'limi boshlig'i

TVChDPI Jismoniy tarbiya va sport kafedrası mudiri, dotsent A.Abdulaxatov taqrizi asosida

KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV ASOSIDA BO'LAJAK PEDAGOGLARDA VATANPARVARLIK TUYG'USINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Аннотация

Ushbu maqola bo'lajak o'qituvchilarda fuqarolik va vatanparvarlik kompetensiyasini rivojlantirish mezonlari va ko'rsatkichlaridan "Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasi"ni joriy etishda tarbiyalanganlikni baholash indikatorlari sifatida foydalanilgan. Natijada bo'lajak pedagoglarni talabalarida Vatanga sadoqat kompetensiyasini shakllantirishga tayyorgarligini tashxis etish imkoniyati oshgan. Tadqiqot doirasida ishlab chiqilgan vatanparvarlik tuyg'usini rivojlantirishning kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan interfaol shakl, metod va vositalaridan "Tarbiya fanini o'qitish texnologiyasi" qo'llanmasini ishlab chiqishda foydalanilgan. Mazkur takliflar bo'lajak pedagoglarni tarbiyaviy faoliyatga tayyorlash, ularda faol fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirishga imkon yaratgan.

Tayanch so'zlar: Vatanparvarlik ongi, vatanparvarlik dunyoqarashi, ma'naviy-axloqiy, fuqarolik-vatanparvarlik, harbiy-vatanparvarlik, sport va vatanparvarlik, pedagogika, bo'lajak o'qituvchilar, tarbiyaviy faoliyat, ta'lim, tarbiya, kompetensiya, modernizatsiya.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ЧУВСТВА ПАТРИОТИЗМА У БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ НА ОСНОВЕ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА

Аннотация

Данная статья была использована в качестве показателя оценки воспитанности при введении "концепции непрерывного духовного образования" из критериев и показателей развития гражданско-патриотической компетентности будущих педагогов. В результате возросла возможность диагностики готовности будущих педагогов к формированию у студентов компетентности лояльности к Родине. Разработанные в рамках исследования интерактивные формы, методы и средства, основанные на компетентностном подходе развития чувства патриотизма, были использованы при разработке учебно-методического пособия "педагогическая наука и технология обучения". Эти предложения позволили подготовить будущих учителей к воспитательной деятельности, развить в них активную гражданскую позицию.

Ключевые слова: Патриотическое сознание, патриотическое мировоззрение, нравственно-нравственный, гражданско-патриотический, военно-патриотический, спортивно-патриотический, педагогика, будущие учителя, воспитательная деятельность, образование, воспитание, компетентность, модернизация.

THEORETICAL BASES OF DEVELOPING A SENSE OF PATRIOTISM IN FUTURE TEACHERS BASED ON THE COMPETENCE APPROACH

Аннотация

This article was used as an indicator of the assessment of upbringing when introducing the "concept of continuous spiritual education" from the criteria and indicators of the development of civil and Patriotic competence of future teachers. As a result, the ability to diagnose the readiness of future teachers to form students' loyalty to the Motherland has increased. The interactive forms, methods and tools developed in the framework of the study, based on the competence-based approach of developing a sense of patriotism, were used in the development of the educational manual "pedagogical science and technology of education". These proposals made it possible to prepare future teachers for educational activities, to develop an active civil position in them.

Key words: Patriotic consciousness, Patriotic Outlook, moral, civil-Patriotic, military-Patriotic, sports-Patriotic, pedagogy, future teachers, educational activities, education, upbringing, competence, modernization.

Kirish. Zamonaviy sharoitda kompetensiyaviy ilmiy yondashuv kasbiy-pedagogik ta'limning zamonaviy talablariga javob beruvchi innovatsion tavsifga ega bo'lib, yangi avlod fuqarolarini shakllantirishda tarbiyaning rolini oshirishga xizmat qiladi. Kompetensiyaviy yondashuvni amalga oshirishning mohiyati ta'limni modernizatsiyalashda (ta'lim va tarbiyaning o'zaro uyg'unligi), uning sifat jihatidan o'zgarishi, tarbiyaning ustuvor yo'nalishi sifatida yangi insonparvar qadriyatlar tizimini yaratishda yaqqol namoyon bo'ladi.

Oliy ta'lim tizimida tarbiyaga kompetensiyaviy yondashuvni joriy etishning yangiligi quyidagi jihatlar bilan belgilanadi: kasbiy tarbiyaning o'ziga xosligi; tarbiya nazariyasi va amaliyotida stereotiplardan voz kechish; oliy

ta'limning o'quv, auditoriyadan tashqari, ijtimoiy faoliyati tizimli tarbiyaning xilma-xil ob'ekt va sub'ektlarini yaratish; tarbiyaning an'anaviy shakllari va innovatsion loyihaviy texnologiyalarni uyg'unlashtirish; media vositalar va texnologiyalardan maksimal darajada foydalanish; natijaviylik ko'rsatkichlari (kompetensiyalar) majmuini ishlab chiqish va ularni har bir ta'lim oluvchining amaliy faoliyatiga tatbiq etish.

Tadqiqotning maqsadi. Vatanparvarlikning umuminsoniyligi va uning ijtimoiy vazifalari uning ko'p darajaliligidan kelib chiqadi. Shaxsiy darajadagi vatanparvarlik – Vatanga muhabbat, Vatanga sadoqat, uning manfaatlariga xizmat qilish, hatto fidokorlikka, uni himoya qilishga intilishdir. Vatanparvarlik insonning dunyoqarashi,

axloqiy ideallari, xulq-atvor normalarida ifodalangan eng muhim, barqaror xususiyati vazifasini bajaradi. So'l darajada vatanparvarlik jamoatchilik ongining muhim qismi bo'lib, jamoaviy kayfiyatlarda, his-tuyg'ularda, ularning o'z xalqiga, turmush tarziga, tarixiga, madaniyatiga, davlatiga bo'lgan munosabatiga baho berishda va fundamental qadriyatlar tizimida namoyon bo'ladi.

Tadqiqotning usuliyati va tashkil etilishi.

Vatanparvarlik integrativ va murakkab shaxsiy xususiyatlar yig'indisi sifatida, quyidagi real vatanparvarlik komponentlarini o'z ichiga oladi: vatanparvarlik ongi; milliy o'zlik; vatanparvarlikka yo'naltirilgan dunyoqarash; vatanparvarlik bilimi; vatanparvarlik e'tiqodi; vatanparvarlik munosabati; vatanparvarlik qadriyat yo'nalishlari; vatanparvarlik pozitsiyalari; vatanparvarlik ideallari; shaxsning ijtimoiy-ijobiy (vatanparvarlik) xulq-atvori; ijtimoiy-ijobiy (vatanparvarlik) faoliyati va boshqalar. Bu ko'rinishlarning ayrimlarini xarakterlaylik.

Vatanparvarlik ongi – ongning ajralmas qismi, xususiyatlari:

a) rivojlanayotgan insonning ijtimoiy makoniga o'z hayoti (ontologik jihat) sohasida ta'sir ko'rsatadigan jamiyatda sodir bo'ladigan jarayonlar haqiqatlarini ongda aks ettirish;

b) milliy taraqqiyotning madaniy-tarixiy jarayoni natijalarini madaniy mahsulotlar haqidagi g'oyalar majmui (epistemologik jihat) vazifasini bajaruvchi ideallar, ma'naviy hodisalar, ramzlar shaklida bilish);

v) jamiyat tomonidan ishlab chiqilgan qadriyatlarga yo'nalganlik, shaxsning ma'naviy qiyofasida sinishi tanlab olinadi va ular hayotining ijtimoiy kontinuumida (aksiologik jihat) inson o'z-o'zini anglashni rivojlantirishga qaratilgan. Vatanparvarlik ongi-bu o'z genetik ildizlari, atrofda ijtimoiy voqelikni, uning rivojlanish tendensiyalari va istiqbollari tushunish, ijodiy faoliyat va himoya qilish uchun tayyorgarlik ko'rish haqidagi bilimlar majmuini birlashtiradigan murakkab integral ta'limdir. Vatan o'z hayotining istiqbollari nuqtai nazaridan hayot faoliyatining ustuvor sababi sifatida;

Vatanparvarlik dunyoqarashi – dunyo va undagi insonning o'rni, atrofda g'aylarning dunyoga va o'ziga bo'lgan munosabatiga oid vatanparvarlik qarashlari (e'tiqodi, ideallari, bilim va faoliyat tamoyillari) tizimi.

Tadqiqotning natijalari. Vatanparvarlik integrativ shaxsiy tarbiya sifatida bilvosita, ta'limning boshqa (vatanparvarlikdan tashqari) turlari bilan shakllangan boshqa sifatlar bilan integrativ bog'lanishlar orqali shaxsning yaxlit ifodalangan umumiy tarbiyasini tavsiflaydi shaxsning dunyoqarashi, ma'naviyati, axloqiy ideallari, xulq normalari. Yuqorida aytib o'tilganidek, u insonning Vatanga va Ona yurtga bo'lgan qadriyat munosabatini ifodalovchi va uni vatanparvarlik faoliyatiga da'vat yetuvchi ijtimoiy-axloqiy imperativ vazifasini bajaradi. Haqiqiy vatanparvarlik komponenti bilan birga bilvosita shakldagi vatanparvarlik boshqa tarkibiy qismlar bilan tavsiflanadi:

ma'naviy-axloqiy (ma'naviy va vatanparvarlik) komponent: yuqori ma'naviyat yuksak ma'naviy, axloqiy va aqliy ehtiyojlarning past kishilar ustidan hukmronligidan iborat qalb mulki sifatida va kundalik; axloqiy sifat sifatida qonunga bo'ysunish; qattiq ish; ma'naviy o'z-o'zini rivojlantirish uchun doimiy ehtiyoj va boshqalar.;

fuqarolik-vatanparvarlik: fuqarolik o'sib borayotgan shaxsning qonuniy his qilishiga imkon beruvchi integrativ sifat sifatida, ijtimoiy, ma'naviy va siyosiy jihatdan qobiliyatli, jamiyatni boshqarishda, muayyan ijtimoiy qimmatli ishlarda, davlatning siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy hayotida, madaniyatni saqlash va rivojlantirishda, qonun va tartibni saqlash, mamlakatning mudofaa qobiliyatini, mamlakat manfaatlarini uchun mustaqil tashabbuskor harakatlarga tayyor bo'lish vakolati va qiziqishini nazarda

tutadi; demokratik o'z-o'zini boshqarish, mehnatga faol munosabat, siyosiy, axloqiy va huquqiy qarorlar va boshqalar.;

harbiy-vatanparvarlik: mamlakatimiz harbiy tarixi va zamonaviy Qurolli kuchlariga mas'uliyatli va ijobiy munosabat; mamlakat mudofaa qobiliyatini va milliy xavfsizlikni mustahkamlash uchun ijtimoiy mas'uliyat; Qurolli kuchlarning qahramonlik an'alariga sodiqlik hissi, ularni davom ettirish istagi va boshqalar;

sport va vatanparvarlik: jismoniy madaniyat, kuch, qobiliyat, chidamlilik, g'alabaga erishish uchun iroda; sog'lom turmush tarzi turmush tarzi va inson salomatligi o'rnatidagi munosabatlarning jamlangan ifodasi sifatida sog'liq va rivojlanish uchun optimal sharoitlarda professional, ijtimoiy va maishiy funksiyalarni bajarishga hissa qo'shadigan barcha narsalarni birlashtiradi; bolalar va yoshlarda salbiy va zararli odatlarning yo'qligi.

Dissertatsiyaning "Bo'lajak pedagoglarda vatanparvarlik tuyg'usini rivojlantirishning ijtimoiy-pedagogik tizimi" deb nomlangan ikkinchi bobida kompetensiyaviy yondashuv asosida bo'lajak pedagoglarda vatanparvarlik tuyg'usini rivojlantirish mazmuni, modeli va pedagogik shart-sharoitlari yoritib berilgan.

Vatanparvarlik shaxsiy fazilatlar tizimi sifatida uch asosiy komponentni o'z ichiga oladi:

1. Hissiy-emotsional:

Vatanga muhabbat;

xalqning kuch va imkoniyatlariga ishonish;

milliy g'urur;

tarixiy jihatdan Vatanning buyukligi va o'rni haqida tushuncha;

Vatanni himoya qilishga tayyorlik;

davlat va xalq manfaatlarini haqida qayg'uri;

etnik yoki ijtimoiy guruhga mansublik.

2. Ma'naviy va qadriyatlarga asoslangan, shu jumladan shaxsiy qadriyatlar tizimlarining quyidagi ko'rsatkichlari:

Vatan manfaati uchun jonini fido qilish;

Vatan manfaatlarini shaxsiy ehtiyojlaridan ustun qo'yish qobiliyati;

xalqning ma'naviy-axloqiy merosiga chuqur hurmat;

aksiologik yo'nalganlik tizimida milliy qadriyatlarining ustuvorlik kasb etishi;

milliy va konfessiyaviy ma'naviy qadriyatlar tizimiga sodiqlik.

3. Amaliy-faoliyat, shu jumladan shaxsning amaliy harakatlari, uning vatanparvarlik ongini aks ettishi:

hayot xavfi ostida Vatan manfaatlarini chinakam himoya qilishga tayyorlik;

saylov, so'rov, referendumlar jarayonida vatanparvarlik pozitsiyasining aniq ifodasi;

jamiyat, ijtimoiy guruh va shaxsning qadriyat yo'nalishlari ro'yxatida milliy darajadagi qadriyatlarining ustunligi;

amaliy harakatlarning e'lon qilingan qadriyatlar va his-tuyg'ularga muvofiqligi;

muayyan etnik guruh va milliy birdamlikning yuqori darajasiga ega bo'lgan shaxsni o'z-o'zini aniqlash;

milliy va davlat manfaatlaridan xabardorlik va ularning jamiyatdagi ommaviy ijtimoiy harakatlarga mosligi.

Xulosa. Vatanparvarlik tarbiyasi o'z navbatida integrativ asoslangan vatanparvarlik tuzilmasi, yana maqsad qo'yish, mazmun va olingan natijalar darajalarida integratsiyalashgan shaklda ta'limning boshqa ko'pgina turlari elementlarini o'z ichiga oladi: ma'naviy-axloqiy, fuqarolik, huquqiy, ekologik, jismoniy va boshqalar. Bu umuminsoniylik tavsifiga egalik o'z navbatida vatanparvarlik tarbiyasini ma'naviy-vatanparvarlik, fuqarolik-vatanparvarlik, tarixiy-o'lkashunoslik ta'limiga, harbiy-vatanparvarlik, qahramonlik-

vatanparvarlik, sport-vatanparvarlik kabi yo'nalishlarga ajratish orqali ko'rib chiqishni taqozo etadi.

Ma'naviy-axloqiy (ma'naviy va vatanparvarlik) tarbiya yosh avlod tomonidan eng yuqori qadriyatlar, ideallar va ko'rsatmalar, ijtimoiy ahamiyatga ega jarayonlar va real hayotning hodisalari haqida xabardorlik, ular tomonidan amalda va xatti-harakatlarda prinsiplar, pozitsiyalarni belgilashga qaratilgan. Eng oliy asosiy qadriyatlarga Vatanga fidokorona muhabbat va sadoqat, buyuk millatga daxldorlik tuyg'usi, uning yutuqlari, sinov va muammolari, milliy qadamjolar va ramzlarga ehtirom, jamiyat va davlatga munosib va fidokorona xizmat qilishga tayyorlik kiradi. Ma'naviy-vatanparvarlik tarbiyasi Vatanga muhabbat, vatanparvarlik ongi, ilmiy dunyoqarashi, ijtimoiy ahamiyatga molik g'oyaviy-axloqiy qarashlari, e'tiqod va e'tiqodlarini shakllantirish va rivojlantirishga, ularning hayoti o'z-o'zini belgilashga qaratilgan.

Ma'naviy-axloqiy rivojlanishning asosiy yo'llari (ma'naviy va vatanparvarlik) bolalar va yoshlar tarbiyasi:

ta'lim-tarbiya jarayonining salohiyatidan foydalanib, bolalar va yoshlarga jamiyatning ma'naviy, axloqiy va vatanparvarlik ko'rinishiga bo'lgan talablarini;

talaba va talabalarning vatanparvarlik bilimlarini egallash uchun o'quv-tarbiya jarayonini yuqori sifatli tashkil etish;

axloqiy o'z-o'zini takomillashtirish, yosh avlodning ijobiy axloqiy va vatanparvarlik idealiga bo'lgan intilishlarini rag'batlantirish;

bolalar va yoshlarning Vatan taqdiri, uning o'tmishi, buguni va kelajagiga axloqiy qadriyat sifatida jalb etilishi haqida xabardorlikka e'erishish; bolalar va yoshlarning ijtimoiy-axloqiy jihatdan ahamiyatli faoliyatini maqsadli tashkil etish, bu jarayonda axloqiy tamoyillar va normalarning shaxsiy mazmuni shakllanadi, amalga oshadi;

ta'lim va xulq-atvor natijalari uchun axloqiy his-tuyg'ular va mas'uliyatni rag'batlantiruvchi ta'lim usullari, shakllari va axloqiy me'yorlardan foydalanish;

mehnatga ijobiy munosabatni shakllantirish, atrofdaagi ijtimoiy va tabiiy muhitga hurmat va g'amxo'rlik;

san'at buyumlariga, xalqning tarixiy qadriyatlariga estetik munosabat uyg'otish; bolalar va yoshlarni tabiat muhofazasi uchun amaliy faoliyatga jalb etish va boshqalar.

ADABIYOTLAR

1. Atadjanova Sh. Oilada o'spirin-yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda milliy qadriyatlardan foydalanishning pedagogik asoslari: Pedagogika fanlari nomzodi. ... diss. – T., 2001. – 136 b.
2. Балагланов А.Р. Патриотическое воспитание младших школьников средствами изобразительного искусства: Автореф. дис. ... канд.пед.наук. – Кострома, 2000. – 27 с.
3. Бейсембаева А.А. Патриотическое воспитание старшеклассников средствами казахского героического эпоса. Канд.пед.наук.....автореф. –Алматы: 2004. – 23 с.
4. Галиахметов И.Р. Патриотическое воспитания школьников и пути его совершенствования. – Казан, 2001. – С.61-62.
5. Горбова М.А. Воспитания патриотизма у старших классников игровыми формами турстко-краеведческой деятельности: Автореф. дис. ... канд.пед.наук. – М., 1999. – 24 с.
6. Ильин И.И. Формирование патриотическое отношений у студентов: Автореф. дис. ... канд.пед.наук. – Тамбов, 2003. – 24 с.
7. Ibrohimov A., Sultonov X., Jo'raev N. Vatan tuyg'usi. – Toshkent, O'zbekiston, 1996. – 139 b.
8. Каган М.С. Гражданское общество как культурная форма социальной системы // Социально-гуманитарные знания. – М., 2000. - №6. – С.49-50.
9. Калдыбекова А.С. Интернациональное воспитание учащихся в старших классов казахской школе в процессе изучения родной литературы (На меатериале казахских школ Республики Узбекистан): Дисс. ... канд.пед.наук. – Т., 1993. – 136 с.
10. Караковский В.А. Стать человеком. Общечеловеческие ценности – основа целостного учебно-воспитательного процесса. – М., 1993. – 80 с.
11. Каримбеков С. Военно-патриотическое воспитание учащихся старших классов в процессе преподавания литературы (на материале русской литературы): Дисс.канд.пе.наук. – Т., 1991. – 137 с.
12. Кирьякова А.В. Теория ориентации личности в мире ценностей. – Оренбург: Изд-во «Южный Урал», 1996. – 188 с.
13. Клименко И.М. Формирование патриотизма в процессе обучения истории и внеучебной работы: Автореф. дис. ... канд.пед.наук. – Екатеринбург, 1999. – 22 с.
14. Кривых С.В. Педагогические основы патриотического воспитания младших шакольников. – Новокузнецк: Изд. ИПК, 2002. – С.8; С.16.
15. Левина Н.А. Типологические особенности развития чувств патриотизма у младших школьников: Автореф. дис. ...канд.псих.наук. – Тамбов, 2004. – 22 с.
16. Матушкин С.Е, Ипполитова Н.В. Сущность и особенности патриотического воспитания в современных условиях. – Курган, 2001. - №1(7). – С.6.
17. Новые ценности образования: Тезаурус для учителей и школьных психологов. / Под.ред. Н.Б.Крылова. – М., 1995. – 20 с.
18. Педагогические технологии: понятия, принципы и методы внедрения: Сборник материалов из Интернета. / Сост. С.Махкамова. – Ташкент, 2003. – с.65.
19. Педагогический энциклопедический словарь / Гл.ред. Б.М. Бм-Бад. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2002. – 528 с.
20. Рожков М.И. Организатсия воспитательного процесса в школе. – М.: Гуманит. Изд.центр ВЛАДОС, 2001. – 256 с.
21. Рындак В.Г. Методологические основы образования. – Оренбург, ОГАУ, 2000. – 192 с.
22. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. – М.: Народное образование, 1998. – 256 с.

UDK: 37.012.5(512.1)

Ulug'bek XONQULOV,
Farg'ona davlat universiteti dotsenti, (PhD).
E-mail: u_xonqulov@mail.ru
Olimxon AXMEDOV,
Farg'ona davlat universiteti o'qituvchisi
Azizbek NISHONBOYEV,
Farg'ona davlat universiteti o'qituvchisi

Fizika-matematika fanlari nomzodi, dotsent A.Yusupova taqrizi asosida

ABOUT METHODOLOGY OF SOLVING PARAMETRIC EQUATIONS

Annotation

This article presents parametric problems, in particular, parametric equations and their types, methods of solution. Parametric equations related to the science of mathematics were analyzed and on this basis the methods of classification, construction and solution of problems were improved. The classification of parametric equations solved using the symmetry of roots, the properties of numerical inequalities or by evaluating, defining, moving to a new variable, looking at a parameter or a repetitive expression as a function and using the properties of the function. synchronously defined.

Key words: non-standard thinking, parameter, parametric equation, postulat and theorem, methods of scientific research and inference.

О МЕТОДИКИ РЕШЕНИЯ ПАРАМЕТРИЧЕСКИХ УРАВНЕНИЙ

Аннотация

В статье рассматриваются параметрические задачи, в частности, параметрические уравнения и их виды, методы решения. Были проанализированы параметрические уравнения, относящиеся к математике, и на этой основе усовершенствованы методы классификации, построения и решения задач. Классификация параметрических уравнений, решаемых с использованием симметрии корней, свойств числовых неравенств или путем оценки, определения, перехода к новой переменной, рассмотрения параметра или повторяющегося выражения как функции и использования свойств функции.

Ключевые слова: нестандартное мышление, параметр, параметрическое уравнение, постулат и теорема, методы научного исследования и вывода.

PARAMETRIK TENGLAMALARINI YECHISH METODIKASI HAQIDA

Annotatsiya

Ushbu maqolada parametrik masalalar, xususan, parametrik tenglamalar va ularning turlari, yechish usullari keltirilgan. Matematika faniga oid parametrik tenglamalar tahlil qilingan va shu asosda masalalarni tasniflash, tuzish va yechish metodikasini takomillashtirilgan. Ildizlarning simmetrikligidan foydalanib yechiladigan, sonli tengsizlikning xossalari yoki baholash, belgilash orqali yangi o'zgaruvchiga o'tish orqali, parametrga nisbatan yoki takrorlanuvchi ifodalarga nisbatan funksiya sifatida qarash hamda funksiya xossalariidan foydalanish orqali yechiladigan parametrlil tenglamalar tasnifi mazmuniy va natijaviy birligi didaktik, mantiqiylik, innovatsion tamoyillarga muvofiq ravishda aniqlangan.

Kalit so'zlar: nostandart fikrlash, parametrlar, parametrik tenglama, postulat va teorema, ilmiy izlanish va xulosa chiqarish metodlari.

Kirish. Parametrlil algebraik masalalar maktab matematika kursida muhim ahamiyatga ega bo'lib, matematika o'quv dasturlari va o'quv mazmunida muayyan darajada uchraydi. Parametrlil algebraik masalalar matematika kursining o'quvchilar tomonidan eng qiyin o'zlashtirishi mumkin bo'lgan tushunchalaridan biri sifatida qaraladi va ularni o'rganishda quyidagi muammolar mavjudligi kuzatilmogda.

-Umumiy o'rta ta'lim matematika kursini o'qitishda parametrlil algebraik masalalarining mazmuni yetarli hajmda emas hamda masalalarni yechishning primitiv usullari taqdim etilmagan.

-Parametrlil algebraik masalalarining tasnifi, tasniflangan har bir ko'rinishni yechish usullari va u bilan bog'liq tavsiyalar berilmagan.

-O'quvchilarni mantiqiy, abstrakt, nostandart fikrlashga o'rgatishga yo'naltirilgan parametrlil algebraik

masalalar yechish metodikasini joriy etish mexanizmi va metodik-funksional imkoniyatlar tizimlashtirilmagan.

Umumiy o'rta ta'limda matematikani o'qitishda parametrlil algebraik masalalaridan foydalanishni takomillashtirish bo'yicha davlat tilida o'quv va uslubiy qo'llanmalar, metodik ko'rsatma va tavsiyalar ishlab chiqish dolzarb muammolardan biridir. Ayniqsa, parametrlil algebraik masalalarini tasniflash, tahlil qilish va shular asosida ularni yechish bo'yicha tizimli qoidalar, tavsiyalarni ishlab chiqish muhim hisoblanadi. Buning uchun o'qituvchi davomli ko'p miqdorda parametrlil algebraik masalalarini yechib borishi va ularni tahlil qilish orqali kerakli ma'lumotlarni abstrakshtiyalashi, sintezlashi, so'ngra o'quvchilarga sodda tilda ularni taqdim etishi talab etiladi. Bundan tashqari o'qituvchi dars jarayonida masalalar mazmunida qatnashgan o'zgaruvchilar va parametrlar orasidagi farqni aniq ajratib berishi lozim.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Parametr qadimgi yunon tilidan olingan bo'lib "παράμετρος -o'Ichayman", "παρά"- bir qator, ikkilamchi, yordamchi, bo'yusuvchi va "μέτρον- o'Ichov" ma'nosini anglatadi. Matematikada parametr ikki xil ma'noda ishlatiladi [1].

1) Miqdori berilgan masalada yoki berilgan sohada o'zgaraydi, lekin universal o'zgarmas miqdor (konstanta)

emas. Masalan $y = p e^x$ funktsiyada x, y - o'zgaruvchilar, e - universal o'zgarmas miqdor (konstanta), p - parametr [2].

2) Masala shartiga kiritilmagan, lekin uni yechish yoki aniqlik kiritish uchun zarur bo'lgan yordamchi o'zgaruvchi. Parametr – bu erkli qiymat, uning qiymatlari ma'lum bir to'plam elementlarini bir-biridan ajratishga xizmat qiladi. Parametr berilgan hodisa yoki masala doirasida o'zgarmas bo'lgan, lekin boshqa hodisa yoki masalaga o'tishda uning qiymatini o'zgartirishi mumkin bo'lgan miqdordir. Ba'zan parametrlarni boshqa miqdorlarga (o'zgaruvchilarga) nisbatan juda sekin o'zgaradigan miqdorlar deb ham atashadi [3]. Dasturlash sohasida esa funktsiya tomonidan qabul qilingan argument sifatida qaraladi. Texnika sohasida esa - texnik qurilma, tizim, hodisa yoki jarayonning ba'zi xususiyatlarini tavsiflovchi fizikaviy miqdor. Fan va texnikaning masalalari ko'p o'zgaruvchilar va parametrlarning funktsiyalari, shuningdek bu funktsiyalarning hosilalarini o'z ichiga olgan tenglamalardan iborat [4,5].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

Algebra kursida parametrlil tenglama va tengsizliklar to'rtta turga bo'lib o'rganiladi: 1) Parametrik tenglamalar 2) Parametrik tengsizliklar 3) Parametrik tenglamalar sistemasi 4) Parametrik tengsizliklar sistemasi.

Parametrik tenglamalar. Parametrik tenglamalarda parametrlar bitta va undan ortiq bo'lishi mumkin. Parametrlarning sonidan qat'iy nazar parametrik tenglamalarni

$$-b \operatorname{tg}(\cos 0) + 1 = 0 \Rightarrow -b \operatorname{tg} 1 + 1 = 0 \Rightarrow b = c \operatorname{tg} 1.$$

$$\text{Berilgan } b^2 x^2 - b \cdot \operatorname{tg}(\cos x) + 1 = 0 \Rightarrow b^2 x^2 + 1 = b \cdot \operatorname{tg}(\cos x) \text{ tenglamani } x = 0 \text{ dan boshqa}$$

yechimlari yo'qligini aniqlaymiz. Buning uchun bu nuqtaning chap va o'ng atrofida tenglamani baholaylik. Ma'lumki, $\forall x$ da $-1 \leq c \operatorname{tg} 1 \cdot \operatorname{tg}(\cos x) \leq 1$ bo'lgani uchun $c \operatorname{tg}^2 b \cdot x^2 + 1 \geq 1$ o'rinli va tenglik belgisi faqat $x = 0$ da bajariladi.

Demak, tenglama yagona $x = 0$ yechimga ega.

$$\text{Javob: } b = c \operatorname{tg} 1.$$

2-misol. a parametrlil $5 < a < 16$ oraliqdagi qiymatlari uchun

$$1 + \cos^2 \left(\frac{ax}{2} + \frac{3\pi}{8} \right) = \left(\frac{1}{3} \right)^{|\cos \pi x - \sin \pi x|}$$

tenglama $1 \leq x \leq 2$ oraliqda kamida bitta yechimga ega bo'ladigan

a ning barcha qiymatlarini toping.

$$\text{Yechish: Ma'lumki, } 1 + \cos^2 \left(\frac{ax}{2} + \frac{3\pi}{8} \right) \geq 1 \text{ va } \left(\frac{1}{3} \right)^{|\cos \pi x - \sin \pi x|} \leq 1 \text{ o'rinli. Bundan ko'rinadiki}$$

$$1 + \cos^2 \left(\frac{ax}{2} + \frac{3\pi}{8} \right) = 1 \text{ va } \left(\frac{1}{3} \right)^{|\cos \pi x - \sin \pi x|} = 1 \text{ o'rinli hamda bir paytda } \cos \left(\frac{ax}{2} + \frac{3\pi}{8} \right) = 0 \text{ va}$$

$\cos \pi x - \sin \pi x = 0$ bo'lishi lozim. Natijada tenglamalar sistemasi hosil bo'ladi.

yechishda quyidagi jihatlarga alohida e'tibor berish tavsiya etiladi:

a) Tenglamaning chap tomoni noma'lumlarga nisbatan funktsiya sifatida qaraladi hamda funktsiyaning juft yoki to'qligi aniqlanadi. Agar funktsiya juft bo'lsa, tenglamaning

ildizlari biror nuqtaga yoki 0 nuqtaga nisbatan simmetrik bo'lib, tenglama topilgan simmetrik nuqtada yoki 0 nuqtada yagona yechimga ega bo'ladi.

b) Sonli tengsizlik xossalari yoki baholash orqali ham parametrlil tenglamalarni yechish mumkin masalan, agar

$$f(ax) = g(ax), \quad (a \text{ -parametr}) \text{ tenglamada}$$

$$f(ax) \geq c \text{ va } g(ax) \leq c \text{ o'rinli bo'lsa, u holda}$$

$$f(ax) = c \text{ va } g(ax) = c \text{ bajariladi.}$$

c) Belgilash orqali ya'ni, yangi o'zgaruvchiga o'tish orqali tenglama yechiladi va noma'lum parametr aniqlanadi.

d) Tenglama parametriga nisbatan yoki tenglamada qatnashgan takrorlanuvchi ifodalarga nisbatan funktsiya sifatida qaraladi hamda funktsiya xossalariidan foydalanish orqali noma'lum parametr aniqlanadi.

Ildizlarning simmetrikligidan foydalanib yechiladigan parametrlil tenglamalar.

$$b^2 x^2 - b \cdot \operatorname{tg}(\cos x) + 1 = 0$$

1-misol.

tenglama yagona yechimga ega bo'ladigan b parametrlil barcha qiymatlarini toping.

Yechish: Faraz qilaylik x_0 nuqta tenglamaning ildizi

bo'lsin. U holda $-x_0$ nuqta ham shu tenglamani ildizi bo'ladi. Tenglama yagona yechimga ega bo'lishi uchun $x = 0$ shart bajarilishi kerak. Demak,

$$\begin{cases} \cos\left(\frac{ax}{2} + \frac{3\pi}{8}\right) = 0 \\ \cos \pi x - \sin \pi x = 0 \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} \frac{ax}{2} + \frac{3\pi}{8} = \frac{\pi}{2} + \pi n, \quad n \in \mathbb{Z} \\ \pi x = \frac{\pi}{4} + \pi k, \quad k \in \mathbb{Z} \end{cases}$$

$$1 \leq x \leq 2 \text{ bo'lgani uchun } \pi x = \frac{\pi}{4} + \pi k \text{ tenglamadan } 1 \leq \frac{1}{4} + k \leq 2 \text{ va } k = 1 \text{ bo'lsa, } x = \frac{5}{4}.$$

a parametrini x ning aniqlangan qiymati uchun topamiz:

$$\frac{ax}{2} + \frac{3\pi}{8} = \frac{\pi}{2} + \pi k \Rightarrow \frac{a}{2} \cdot \frac{5}{4} = \frac{\pi}{8} + \pi k \Rightarrow a = \frac{\pi}{5} + \frac{8\pi k}{5}.$$

$$5 < a < 16 \text{ bo'lgani uchun } 5 < \frac{\pi}{5} + \frac{8\pi k}{5} < 16 \Rightarrow 25 < \pi(1 + 8n) < 80. \text{ Agar } n = 1; 2; 3$$

$$a = \frac{9\pi}{5}; a = \frac{17\pi}{5}; a = 5\pi.$$

bo'lsa,

$$a = \frac{9\pi}{5}; a = \frac{17\pi}{5}; a = 5\pi.$$

Javob:

Sonli tengsizlikning xossalari yoki baholash orqali yechiladigan parametrli tenglamalar

3-misol. p parametrning qanday qiymatlarida

$$\sqrt{(x + 3p - 3\pi - 4)(|x + \pi| + p - 2\pi + 2)} + \log_{\pi} \frac{\pi^2 + p^2 + 4}{(\pi^2 + p^2 + 4) - (|x + 2| - (p - \pi))^2} = 0$$

tenglama kamida bitta butun yechimga ega bo'ladi?

Yechish: Berilgan tenglamada ikkita nomanfiy ifodalarning yig'indisi nolga teng bo'lishi uchun quyidagi munosabat o'rinli bo'lishi lozim:

$$\begin{cases} \begin{cases} x + 3p - 3\pi - 4 = 0 \\ |x + 2| - (p - \pi) = 0 \end{cases} & \begin{cases} 3(p - \pi) = 4 - x \\ 3|x + 2| = 4 - x \end{cases} \\ \begin{cases} x + \pi + p - 2\pi + 2 = 0 \\ |x + 2| - (p - \pi) = 0 \end{cases} & \begin{cases} |x + 2| - (p - \pi) = 0 \\ |x + \pi| + |x + 2| = \pi - 2 \end{cases} \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} 3(p - \pi) = 4 - x \\ 3|x + 2| = 4 - x \end{cases}$$

Bundan quyidagi sistemalar kelib chiqadi:

$$\begin{cases} 3(x + 2) = 4 - x \\ x + 2 \geq 0 \end{cases} \quad \begin{cases} -3(x + 2) = 4 - x \\ x + 2 < 0 \end{cases} \quad \begin{cases} -\pi \leq x \leq 2 \\ |x + 2| - (p - \pi) = 0 \end{cases}$$

$$1) \begin{cases} 3(p - \pi) = 4 - x \\ 3(p - \pi) = 4 - x \end{cases} \quad 2) \begin{cases} 3(p - \pi) = 4 - x \\ 3(p - \pi) = 4 - x \end{cases} \quad 3) \begin{cases} |x + 2| - (p - \pi) = 0 \\ |x + 2| - (p - \pi) = 0 \end{cases}$$

x butun son son bo'lgani uchun birinchi sistema yechimga emas.

$$\begin{cases} -3(x + 2) = 4 - x \\ x + 2 < 0 \end{cases} \quad \begin{cases} 3(p - \pi) = 4 - x \\ -3(x + 2) = 4 - x \end{cases} \text{ sistemada } x = -5.$$

Bu yechim $x + 2 < 0$ shartni qanoatlantiradi. U holda $3(p - \pi) = 4 - x$ dan $p = \pi + 3$ kelib chiqadi.

Uchinchi $\begin{cases} -\pi \leq x \leq 2 \\ |x+2| - (p-\pi) = 0 \end{cases}$ sistemada $x = -2$ bo'lsa, $p = \pi$ yoki $x = -3$ bo'lsa, $p = \pi + 1$ kelib chiqadi.

Javob: $p = \pi$; $p = \pi + 1$; $p = \pi + 3$.

4-misol. $(3x^2 - 2m^2 + mn)^2 + (3m^2 - mn + 2n^2 - 12x)^2 + 4 = 4x - x^2$ tenglama 1 ta

yechimga ega bo'ladigan m va n haqiqiy sonlar juftligini toping.

Yechish: Berilgan tenglamaga quyidagi tenglama ekvivalent:

$$(3x^2 - 2m^2 + mn)^2 + (3m^2 - mn + 2n^2 - 12x)^2 + (x-2)^2 = 0$$

Nomanfiy ifodalarning yig'indisi nolga teng bo'lgani uchun ularni har biri nolga teng:

$$\begin{cases} 3x^2 - 2m^2 + mn = 0 \\ 3m^2 - mn + 2n^2 - 12x = 0 \\ x - 2 = 0 \end{cases} \Rightarrow x = 2, \begin{cases} 2m^2 - mn = 12 \\ 2n^2 - mn + 3m^2 = 2 \end{cases}, a = \frac{n}{m}$$

$$2a^2 - a + 3 = 2(2-a), \quad 2a^2 + a - 1 = 0, \quad a = -1, \quad a = \frac{1}{2}. \quad \begin{cases} n = -m \\ 2m^2 - mn = 12 \end{cases} \text{ va}$$

$$\begin{cases} n = \frac{1}{2}m \\ 2m^2 - mn = 12 \end{cases} \text{ kelib chiqadi. Demak, } \begin{cases} m = 2\sqrt{2} \\ n = \sqrt{2} \end{cases}, \begin{cases} m = -2\sqrt{2} \\ n = -\sqrt{2} \end{cases}, \begin{cases} m = -2 \\ n = 2 \end{cases}, \begin{cases} m = 2 \\ n = -2 \end{cases}.$$

$$\begin{cases} m = 2\sqrt{2} \\ n = \sqrt{2} \end{cases}, \begin{cases} m = -2\sqrt{2} \\ n = -\sqrt{2} \end{cases}, \begin{cases} m = -2 \\ n = 2 \end{cases}, \begin{cases} m = 2 \\ n = -2 \end{cases}.$$

Javob:

Belgilash orqali yangi o'zgaruvchiga o'tish bilan yechiladigan parametrli tenglamalar

$$\sin^2 3x - \left(a + \frac{1}{2}\right) \sin 3x + \frac{a}{2} = 0 \quad \text{5-misol. } a \text{ parametrning qanday qiymatlarida tenglama}$$

$$\frac{2\pi}{3} \leq x \leq \pi$$

kesmada 3 ta ildizga ega bo'ladi.

Yechish: Tenglamani chap tomonini $\sin 3x$ ifodaga nisbatan kvadrat funksiya sifatida qarash mumkin:

$$f(\sin 3x) = \sin^2 3x - \left(a + \frac{1}{2}\right) \sin 3x + \frac{a}{2}.$$

$$\sin^2 3x - \left(a + \frac{1}{2}\right) \sin 3x + \frac{a}{2} = 0,$$

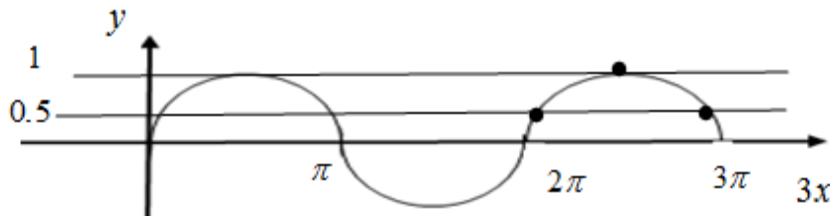
U holda tenglamani shakl almashtiramiz:

$$(\sin 3x - 0,5)(\sin 3x - a) = 0. \quad \text{Bundan } \begin{cases} \sin 3x = \frac{1}{2} \\ \sin 3x = a \end{cases} \text{ kelib chiqadi.}$$

$$\sin 3x = \frac{1}{2} \quad \frac{2\pi}{3} \leq x \leq \pi \Rightarrow 2\pi \leq 3x \leq 3\pi$$

Ma'lumki, sistemaning 2 tenglamasi 3 sohada ikkita yechimga

ega. Demak, $\sin 3x = a$ tenglama bitta echimga ega bo'lishi kerak. Bu holat $a = 1$ bo'lsa o'rinli bo'ladi.

Javob: $a = 1$.

Parametrga nisbatan yoki takrorlanuvchi ifodalarga nisbatan funksiya sifatida qarash hamda funksiya xossalariidan foydalanish orqali yechiladigan parametrlil tenglamalar

$$5 - 4 \sin^2 x - 8 \cos^2 \frac{x}{2} = 3k$$

6-misol.
qiymatlarini toping.

tenglama yechimga ega bo'ladigan k parammetrning barcha butun

$$5 - 4 \sin^2 x - 8 \cos^2 \frac{x}{2} = 3k$$

Yechish:

Tenglamani

soddalashtiramiz:

$$5 - 4(1 - \cos^2 x) - 4(1 + \cos x) = 3k$$

$$4 \cos^2 x - 4 \cos x + 1 = (2 \cos x - 1)^2 = 3k + 4$$

$$\cos x = \frac{1 \pm \sqrt{3k + 4}}{2}, \quad k \in \mathbb{Z}.$$

Bundan
bo'lishi lozim.

Bu tenglama yechimga ega bo'lishi uchun $k = -1, k = 0, k = 1$

$$\text{Agar } k = -1 \text{ bo'lsa, } \begin{cases} x = 2\pi l \\ x = \frac{\pi}{2} + \pi n, \quad n, l \in \mathbb{Z} \end{cases}$$

$$\text{Agar } k = 0 \text{ bo'lsa, } x = \pm \frac{2}{3}\pi + 2\pi m, \quad m \in \mathbb{Z}$$

$$\text{Agar } k = 1 \text{ bo'lsa, } x = \pi \pm \arccos \frac{\sqrt{7} - 1}{2} + 2\pi p, \quad p \in \mathbb{Z}.$$

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa qilib aytish mumkinki, parametrik masalalar o'quvchilardan nostandart fiklashni talab qiladi. Parametrlil tenglamalar olimpiada va turli tanlovlar, oliy o'quv yurtlariga kirish imtihonlarida uchrab turadi. Lekin parametrlil bilan bog'liq nazariy tushunchalar, ayniqsa parametrik tenglamalarning tasnifi, ularni yechish usullari

bo'yicha metodik tavsiyalar maktab darsliklarida juda kam uchraydi. Bizning fikrimizcha, yuqoridagi metodik tavsiyalar maktab o'quvchilarining parametrik tenglamalar yoki nostandart masalalar bilan bog'liq muammolarini hal qilishda, matematik tayyorgarlikni kuchaytirishda samarali yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. Козко А. И., Макаров Ю. Н., Чирский В. Г. Математика. Письменный экзамен. Решение задач. Методы и идеи: Учебное пособие. М.: Экзамен, 2007.
2. Козко А. И., Панфёров В. С., Сергеев И. Н., Чирский В. Г. ЕГЭ 2013.
3. Математика. Задача С5. М.: МЦНМО, 2013.
4. Высоцкий В. С. Задачи с параметрами при подготовке к ЕГЭ. М.: Научный мир, 2011.
5. Амелин В. В., Рабцевич В. Л. Задачи с параметрами. Минск: 1996.
6. Горнштейн П. И., Полонский В. Б., Якир М. С. Задачи с параметрами. Киев: Евроиндекс, 1995.

УДК: 54:371.3

Чарос ҲАЙДАРОВА,

Тошкент давлат техника университети таянч докторанти

Тошкент давлат техника университети “Умумий кимё” кафедраси мудири к.ф.д. профессор Г.А.Ихтиярова

КИМЁ ТАЪЛИМ СИФАТИНИ ОШИРИШДА ИНТЕРАКТИВ ЭЛЕКТРОН ДАРСЛИКЛАРНИНГ АФЗАЛЛИКЛАРИ ВА АҲАМИЯТИ

Аннотация

Мақолада кимё таълим сифатини оширишда интерактив электрон дарсликларнинг афзалликлари ва аҳамияти ҳақида маълумотлар келтирилган. Ҳозирги кимё таълимида 3D технологияларидан турли вазиятларда фойдаланиш имконини берадиган яратилган ва яратилаётган виртуал интерактив электрон дарсликлар (ВИЭД) даги Crocodile Chemistry, Hot Potato, Unity 3D, 3D MAX дастурларидан фойдаланиш самараси ҳақида қисқача тўхталиб ўтилган.

Калит сўзлар: Виртуал интерактив электрон дарсликлар (ВИЭД), Crocodile Chemistry, 3D технологиялар, Инновацион электрон дарслик, Ispring дастури, Hot Potato дастури, Unity 3D, 3D MAX, Nazzar программалари.

ПРЕИМУЩЕСТВА И ЗНАЧЕНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ ЭЛЕКТРОННЫХ УЧЕБНИКОВ В ПОВЫШЕНИИ КАЧЕСТВА ХИМИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В статье представлена информация о преимуществах и значении интерактивных электронных учебников в повышении качества химического образования. Дан краткий обзор эффективности использования Crocodile Chemistry, Hot Potato, Unity 3D, 3D MAX в создаваемых и создаваемых виртуальных интерактивных электронных учебниках (VIED), позволяющих использовать 3D-технологии в различных ситуациях современной химии. образование.

Ключевые слова: виртуальные интерактивные электронные учебники (VIED), крокодиловая химия, 3D-технологии, инновационный электронный учебник, программное обеспечение Ispring, программное обеспечение Hot Potato, Unity 3D, 3D MAX, программное обеспечение Nazar.

ADVANTAGES AND IMPORTANCE OF INTERACTIVE ELECTRONIC TEXTBOOKS IN IMPROVING THE QUALITY OF CHEMISTRY EDUCATION

Annotation

The article provides information on the advantages and importance of interactive electronic textbooks in improving the quality of chemistry education. A brief overview of the effectiveness of the use of Crocodile Chemistry, Hot Potato, Unity 3D, 3D MAX programs in the created and being created virtual interactive electronic textbooks (VIED), which allow the use of 3D technologies in modern chemistry education in different situations.

Key words: Virtual Interactive Electronic Textbooks (VIED), Crocodile Chemistry, 3D Technology, Innovative Electronic Textbook, Ispring Software, Hot Potato Software, Unity 3D, 3D MAX, Nazar Software.

Кирриш. Фан – техниканинг ривожланиши ва ахборот технологиялари соҳасидаги эришилган ютуқлар инсоният олдида турган турли-туман янгидан янги муаммоларни ечишга имкон беради.

Жаҳонда таълим барқарор тараққиётни таъминловчи асосий омил сифатида эътироф этилиб, 2030 йилгача белгиланган барқарор тараққиёт таълими концепциясида «Бутун ҳаёт давомида сифатли таълим олишга имконият яратиш» долзарб вазифа сифатида белгиланди. Бу эса ўз навбатида ҳам фанни ҳам хорижий тилни ҳам замонавий ахборот технологияларини чуқур биладиган ва уни тажрибада қўллаш оладиган кимё ўқитувчиларини тайёрлашга қаратилганлиги билан аҳамиятлидир. Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, ҳозирги кунда таълим тизими ишлаб чиқаришдан анча орқада қолиб кетмоқда ва битирувчиларнинг касбий тайёгарлигининг етарли эмаслиги кузатишмоқда. Шу сабабли олий таълим муассасаларида ўқитишнинг замонавий усулларида кенг фойдаланишни йўлга қўйиш, бўлажак педагоглари касбий тайёрлашда инновацион ва ахборот технологияларини кенг жорий этишни тақозо этмоқда [1].

Ҳозирги кунда мухтарам президентимиз ташаббуслари билан халқаро миқёсда табиий фанлардан

кимё фанини ўқитиш сифатини яхшилаш мақсадида самарали тадқиқотлар олиб борилмоқда. Жаҳонда кимё таълимида компьютер технологияларидан турли вазиятларда фойдаланиш имконини берадиган тренинглари тизими ишлаб чиқилган таълим технологияларини ишлаб чиқишга доир халқаро ҳамкорликни амалга оширишнинг ташкилий ва стратегик механизмлари такомиллаштирилган. Олимлар кимё фанини инновацион ва ахборот технологиялари воситалари асосида ўқитиш жараёнини такомиллаштириш, таълим жараёнида 3D технологияларни қўллашни тавсия қилмоқдалар. Кимё таълим тизими тараққиётида ахборот тизими ва инновацион технологияларининг, интерактив 3D дан фойдаланиш имкониятлари кенгайтирилиб, айниқса, масофавий таълим сифати ва самарадорлигининг ошишига ижобий таъсир кўрсатмоқда.

Методлар: Янги 3D технологиялар кун сайин ривожланиб, ахборотлаштириш жараёни тез суръатлар билан ўсиб бораётган ҳозирги даврда кимё таълим соҳасида ахборот ресурсларини ташкил этиш ва таълимда фойдаланишга Республикаимизда ҳам алоҳида эътибор қаратилмоқда.

“D” атамаси инглизча “дименсионс” сўзидан олинган бўлиб, “ўлчамлар” маъносини беради. 3D

технологияси тасвирни визуал ва товушли узатиб беришнинг дунёдаги энг илгор усули ҳисобланади.

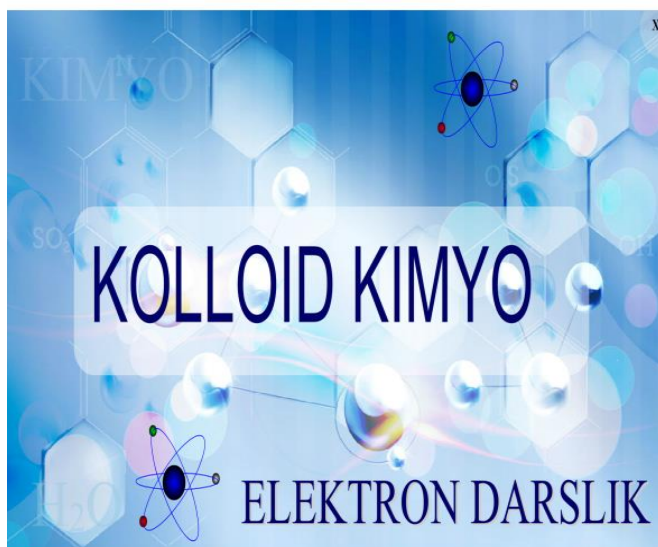
Айниқса ҳозирги коронавирус пандемияси даврида таълим соҳаси олдиға ҳам янги муаммо ва талаблар қўйилди, айниқса 1 йил давомида масофавий онлайн таълим тизимига ўтилди, талабаларимиз мустақил тарзда фанни ўзлаштиришига мажбур бўлишди, интернет орқали маълумотлар тўплашга ва вертуал электрон дарсликлардан фойдаланишларига тўғри келди. Талабалар кимё фанини табиий фанлар орасидан энг қизиқарли ва ўз навбатида ўзлаштириш қийинроқ фан деб ҳисоблашади. Бу пайтда вертуал электрон дарсликлар ёрдам бериши мумкин [2].

Натижалар: Кимё фанидан яратилган электрон дарсликлар бу фанни осон тушунишга, видеолавҳаларда қизиқарли тажрибаларни кўришга ва керакли маълумотларни тезда босмадан чиқаришга фанга ҳисса қўшган олимлар ҳақида

Инновацион электрон дарсликлар бу компьютер технологияларига асосланган замонавий таълим методларидан, масофавий таълим технологияларидан фойдаланишга мўлжалланган ўқитиш воситаси бўлиб, ундан мустақил таълим олишда ва ўқув материалларини ҳар томонлама чуқур ва самарали ўзлаштиришда фойдаланилади [3].

Охирги йилларда тадқиқотимизда кимё фани (Умумий кимё, Органик кимё, коллоид кимё, биоорганик кимё.) [4-7] дан бир- биридан фарқли ўлароқ инновацион электрон дарсликлар яратилган (1-Расм).

маълумотларга эга бўлишга, тестларни ечиб ўз билимларини мустақил баҳолай олишга муяссар бўлишади.

Расм 1. Кимё фанидан яратилган интерактив электрон дарсликлар.

Илмий ишимизда Кимё фанидан вертуал интерактив электрон дарсликлар (ВИЭД) яратиш мақсад қилиб қуйилган. Бу вертуал интерактив ЭДнинг оддий дарсликлардан фарқи – уларда матн ва расмдан ташқари аудиофайллар, турли хилдаги мултипликациялар, Unity программасида 3D моделлар асосида анимациялар, кимёвий масалалар ечиш усулларининг видео ҳаволалари, хавфли ёки бажариш имконияти бўлмаган тажрибаларни

Crocodile Chemistry дастури орқали виртуал кўринишлари, замонавий ҳаракатчан тақдимотлар, талабаларга ўзини-ўзи назорат қилиш учун Ispring дастурида ностандарт тестлар, Hot Potato дастурида кроссвордлар, кейслар банки, ассисментлар ва гиперматндан фойдаланиб ўқувчидан ахборотни тез, осон, сифатли, қулай, чиройли ҳамда тушунарли шаклда тақдим этиш мумкин (2-расм).

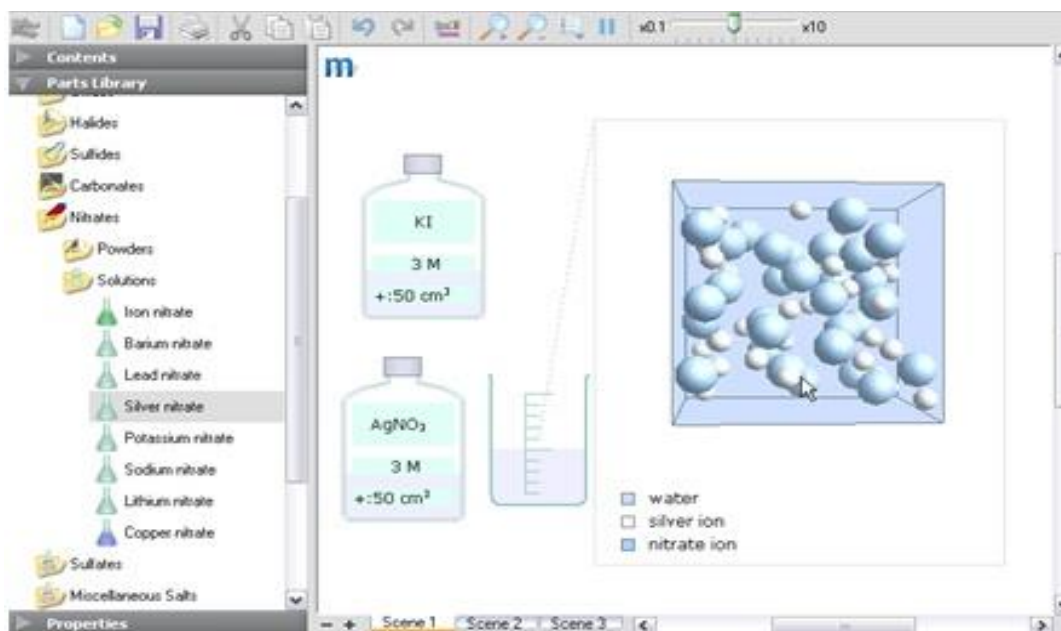
Students can also point directly at textbook to trigger content via "Virtual Buttons"

Расм 2. Кимё фанидан вертуал интерактив электрон дарслиklar (ВИЭД)

Биз куйида кимё соҳасида қўлланиладиган симуляторлар Crocodile Chemistry дастурининг мавжуд имкониятларини кўриб ўтамиз - Crocodile Chemistry дастури орқали Д.И.Менделеев даврий жадвалида мавжуд барча элементларнинг кимёвий ва физикавий хусусиятларини ўрганиш мумкин. Одатда кимёвий реакциялар рўй бериш вақтида реакцияга қатнашаётган молекулаларнинг бошқа молекулага айланиш жараёнини (молекуляр даражада) кузатиш иложи йўқ. Бу дастур орқали кимёвий жараёнларни моделлаштириш, турли реакцияларни ўтказиш ва енг асосийси, буни хавфсиз амалга ошириш мумкин.

Мунозара: Ушбу дастур орқали ихтиёрий шаклдаги идишлардан фойдаланиб, турли реактивларни ўзаро аралаштириб кимёвий реакцияни кўзатиш мумкин. Кимёвий реакция вақтида реактивларнинг ранги, моддалар улушини, кимёвий реакция формулаларни махсус ойнада кўриш имконияти дастурнинг кучли педагогик қурол сифатида фойдаланиш имкониятини беради. Crocodile Chemistry дастурининг бундай имкониятлари кимё фанини ўқитишда инқилобий ўзгаришга сабаб бўлди (3-расм).

3-rasm. Crocodile Chemistry дастур муҳитида яратилган кимёвий реакция жараёни

Барча ақли инсонлар 3 ўлчамли тасвир, уч ўлчамли графика, уч ўлчамли моделлаштириш каби тўлиқ тушунчаларга эгадирлар. Замонавий киноиндустрия, архитектура дизайн ҳатто таълим соҳасини олиб қарайдиган бўлсак, турли хил 3D махсус эффектлар орқали реал жараёнларни кузатиш мумкин.

Биз мақолада яна бир 3D технологияни ўзида мужассамлаштирган, ҳозирги кунда кенг оммага тарқалган Nazzar.uz дастури ҳақида айтиб ўтмоқчимиз. Nazzar.uz - бу кенгайтирилган воқелик элементларини ҳар қандай моддий муҳитга бирлаштира оладиган инновацион дастур ҳисобланади. Бунда смартфонингизни экрандаги Nazzar.uz белгисига кўрсатганингизда ҳақиқий объект тасвири смартфонда пайдо бўлади ва турли хил эффектлар билан тўлдирилади. Медиядаги статик расм "хаётга келади" ва видео бўлакка айланади. Экрандаги

фотосуратлар ва расмлар уч ўлчовли бўлади, уларни ҳар томонлама ва ҳар нуқтаи назардан кўришга имкон беради. Аудио фойдаланувчи смартфонни қарнайи ёрдамида эшитилади. Расмдан "кўпроқ маълумот олиш", томоша қилиш пайтида смартфон экранида пайдо бўлади.

Хулоса. Демак, 3D технологияни кимё таълимида виртуал лаборатория машғулотларини ташкил этишда қўлланилса фанини ўқитишда юқори самарадорликка эришилади. Бунда виртуал кимё лаборатория хоналари веб-муҳитда яратилади ва тажрибалар хоҳлаганча бажариб кўриш мумкинлиги талабаларга тушунтирилади. Портлаш хавфи бор тажрибалар, заҳарли хусусиятга эга бўлган тажрибалар ҳам виртуал кимё лабораториясида бажариб кўриш мумкин.

Айни пайтда биз томонимиздан Кимё фанидан (техника йўналиши талабалари учун) яратилган

интерактив вертуал электрон дарсликни Unity 3D, 3D MAX, Nazzar.uz программалари асосида яратиш ва тайёрланадиган ИВЭД учун ЎзР интеллектуал мулк

агентлигидан гувоҳнома олиш устида илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси таълим тизимини 2030-йилгача ривожлантириш концепцияси. П.Ф.584708.10.2019.
2. Bers M. & Chau C. The virtual campus of the future: stimulating and simulating civic actions in a virtual world. *Journal of Computing in Higher Education*, 2010. 22, 1–23. doi:10.1007/s12528-009-9026-3.
3. Bronack S., Riedl R., & Tashner J. (2006). Learning in the Zone: A social constructivist framework for distance education in a 3-dimensional virtual world. *Interactive Learning Environments*, 14(3), 219–232. doi: 10.1080/10494820600909157.
4. Ихтиярова Г.А., Ёриев О.М., Хазратова Д.А. “Умумий кимё” электрон дарслик.// №DGU 03425 2015
5. Ихтиярова Г.А., Ёриев О.М., Нуриддинова Ф.М., Дехқонова Н.Ш. “Коллоид кимё” электрон дарслик.// №DGU 0354 2015
6. Ихтиярова Г.А., Нуриддинова Ф.М., Хусенов М. “Органик кимё”дан электрон қўлланма. №DGU2016. 0670
7. Аҳадов М.Ш., Ихтиярова Г.А. “Анорганик кимё”дан электрон дарслик №DGU07819.2020, й.
8. [https:// Nazzar.uz](https://Nazzar.uz). Технологии будущего.

Durdona ESHBOYEVA,
*English teacher at the department of "Foreign languages",
International Islamic academy of Uzbekistan
e-mail: eshboyevadurdona@gmail.com*

Reviewer: D. U. Djurayev - Head of the Department of Pedagogy and Psychology, UzSWLU, Doctor of pedagogical sciences.

THE USAGE OF GAMES WITH AUTHENTIC MATERIALS AT PRE-SCHOOL EDUCATION

Abstract

Over the past few years, learning a foreign language has become a necessity rather than a way of personal development. A foreign language has become a compulsory component of education not only in schools and universities, but also in many additional preschool institutions.

The demand for a foreign language in society and the understanding of parents that language is not only a factor in educating a modern man, but also the basis of his social and material well-being in society makes early learning of a foreign language especially popular and important today. About 20 years ago, knowledge of the language was only required in jobs in certain fields, but now it is necessary to have at least one foreign language.

Key words: English language, games, pre-school education, teaching, methods.

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA AUTENTIK MATERIALLAR YORDAMIDA O'YINLAR NI QO'LLASH

Annotatsiya

So'nggi bir necha yil ichida chet tilini o'rganish shaxsiy rivojlanish usuli emas, balki zaruratga aylandi. Chet tili nafaqat maktab va universitetlarda, balki ko'plab maktabgacha ta'lim muassasalarida ham ta'limning majburiy komponentiga aylandi.

Jamiyatda chet tiliga bo'lgan talab, bu til nafaqat zamonaviy insonni tarbiyalash, balki uning jamiyatdagi ijtimoiy va moddiy farovonligining asosi ekanligini bilish, chet tilini erta o'rganishni ommabop va muhim qildi. Taxminan 20 yil oldin, tilni bilish faqat ma'lum sohalaridagi ishlarda talab qilingan bo'lsa, endi kamida bitta chet tiliga ega bo'lish zarur hisoblanadi.

Kalit so'zlar: ingliz tili, o'yinlar, maktabgacha ta'lim, o'qitish, metodika.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИГР С АУТЕНТИЧНЫМИ МАТЕРИАЛАМИ В ДОШКОЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация

За последние несколько лет изучение иностранного языка стало необходимостью, а не способом личного развития. Иностранный язык стал обязательным компонентом обучения не только в школах и вузах, но и во многих дополнительных дошкольных учреждениях. Востребованность иностранного языка в обществе и понимание родителями того, что язык является не только фактором воспитания современного человека, но и основой его социального и материального благополучия в обществе, делают раннее изучение иностранного языка особенно популярным и популярным. важно сегодня. Около 20 лет назад знание языка требовалось только при работе в определенных областях, но теперь необходимо владеть хотя бы одним иностранным языком.

Ключевые слова: английский язык, игры, дошкольное образование, обучение, методика.

The main problem of teaching a foreign language is the age of the student. Until recent years, the teaching method was mainly aimed at school-age children, but now parents tend to start involving their children in learning a foreign language as early as possible. The main goals in teaching a foreign language to preschoolers are:

- formation of children's primary communication skills in a foreign language;

- the ability to use a foreign language to achieve their goals, express thoughts and feelings in real situations of communication;

- creating a positive attitude to further study of foreign languages;

- arousing interest in the life and culture of other countries.

Preschool age is especially favorable for the beginning of learning a foreign language: children of this age are particularly keen on language learning, they have great interest in understanding speech experience. A child of this age absorbs everything like a sponge and easily remembers new information, which is another factor proving that it is the best time to learn a language, particularly English. Not only do

they easily and firmly remember a small amount of language material, but also reproduce it well.

Teaching kids is a very difficult task, which requires a completely different methodological approach than teaching schoolchildren and adults. If an adult speaks a foreign language, this does not mean that he can teach others. Faced with methodically helpless lessons, children can permanently acquire an aversion to a foreign language, lose confidence in their abilities. Only experienced specialists should work with preschoolers.

During English classes children gradually develop the basics of communicative competence, which at an early stage includes the following aspects:

- the ability to correctly repeat English words from a phonetic point of view after a teacher, native speaker or speaker, that is, the gradual formation of auditory attention, phonetic hearing and correct pronunciation;

- mastering, consolidating and activating the English vocabulary;

- mastering a certain number of simple grammatical structures, building a coherent utterance.

The methodology of conducting educational activities should be based on the age and individual characteristics of the structure of children's linguistic abilities and should be aimed at their development.

Basic methods of teaching children a foreign language are as follows:

Associative method.

This method is perfect for children because of their wide imagination. Its essence is that the studied phrase or word is associated with some very vivid image or a picture. That is, by memorizing the word "apple", they represent a delicious juicy apple. Subsequently, a vivid image makes it easy to find the right word in memory.

The communicative method (lexical approach).

This is a method of learning a language through communication, discussion – so children gradually learn to think in English. Teachers can discuss how the day went, how interesting a new book or movie was, where they went on the weekend. In this way, children learn phrases and expressions that can be easily used in speech later.

Audio-linguistic and audiovisual methods

With the help of these methods, oral speech can be practiced in an effective way. They are based on interesting dialogues and by learning them, children easily learn to speak. In this method children watch movies, listen to songs, which gives them opportunity to perceive the original English speech.

Immersion method

The best way to apply the method is to communicate with a native speaker who can not answer in a mother tongue of children. The immersion method teaches to think in English – a good and an advanced skill that will be very useful in the future.

Communicating in a foreign language should be motivational and purposeful. It is necessary to create in the child a positive psychological attitude to foreign language speech, and the best way to create such a positive motivation is a game. The game is both a form of organization and a method of conducting classes, where children accumulate a certain stock of English vocabulary, learn many poems, songs, counting books and so on.

This form of teaching creates favorable conditions for mastering language skills and speech skills. The ability to rely on gaming activities allows teachers to provide natural motivation for speech in a foreign language, make even the most elementary statements interesting and meaningful. The game in teaching a foreign language is not opposed to educational activity, but is inextricably connected with it.

Games in educational activities should not be episodic and isolated. There is a need for a cross-cutting game methodology that combines and integrates other activities in the process of language learning. The game methodology is based on the creation of an imaginary situation and the adoption of a particular role by the child or teacher.

Educational games are divided into situational, guessing, competitive, rhythmic-musical and artistic games.

Situational games include role-playing games that simulate situations of communication on a particular occasion. Role-playing is a game activity in which various life situations are played out and children act in certain roles. For example: a seller and a buyer, a doctor and a patient, an actor and his fan, etc.

They, in turn, are divided into games of a reproductive nature, when children reproduce a typical, standard dialogue, applying it to a particular situation, and improvisational games that require the use and modification of various models.

Guessing games. Guessing games are engaging and they make children think, which is the ideal way to practice key vocabulary and grammar. "Guess who?", "Guess My

Job", "Guess What I bought" and other similar games are good examples of guessing games. In this type of games, a teacher or a child describes an object or a person by using appropriate words as well as gestures and pantomime. By way of illustration, in the game "Guess What I Bought" the teacher tells class that he went shopping yesterday and that children must guess what he bought. The teacher describes each object in terms they can understand: "It's warm. It is brown. You put it on your head (it's a hat)".

Competitive games. Most games that promote the acquisition of vocabulary and literacy are competitive. The winner is the one who has a better command of the language material. These are all kinds of crosswords, board and print games with linguistic tasks, and the execution of commands. Crosswords can be on any topic: animals, fruits, vegetables, furniture, toys and etc. The teams are different. In the classroom, children can play the game: "Simon says" - the goal of this game is to develop cognitive interests. The children stand next to the teacher. The task of the children is to follow the teacher's commands. For example: "Hands up! Sit down! Jump! Run!" In the course of this game, the lexical material of various topics is widely used.

Rhythm-music games are all kinds of traditional games such as round dances, songs and dances with a choice of partners, which contribute not so much to mastering communication skills, but to improving the phonetic and rhythmic and melodic sides of speech and immersion in the spirit of the language, for example: "Nuts and May", "What's your name?", "I like my friends", "Head, shoulders, knees and toes", etc.

Artistic or creative games are a type of activity that stands on the border of play and artistic creativity, the path to which lies for the child through play. They, in turn, can be divided into:

1. Dramatizations, that is, small stages. "In the forest" - for example: a fox and a bear meet in the forest, and a small dialogue is played out (Hello! I am fox. I can run. I like fish); "Little Red Riding Hood" and others.

2. Pictorial games, such as graphic dictation, picture coloring. Picture coloring is a calming, not always meaningful, but very common activity. While the child is engaged with drawing something, the teacher repeats the words and calls the details of this picture. Graphic dictation – for example: in the classroom, the children are told what color the thing is, they paint it, and then compare the resulting images with the one dictated by the teacher.

Games with cards are very popular among young learners due to their clarity and stimulation for the child's imagination. They make it easier to learn the language and boost vocabulary replenishment by combining vision, pronunciation, repetition and consolidation as well. The following classes are most effective:

Naming the item shown on the card. The teacher shows the card, names the object depicted on it and passes it to the children, each of them must repeat the specified word, and then sends it to the next participant. For beginners, it is enough to simply name an object or animal, if the lesson is not the first, the process can be complicated by pronouncing not a word, but a construction containing it;

Describing the picture from the card. This stage involves the presence of certain vocabulary and level of language proficiency. For example, if the picture shows a dog, the word dog can be added to the description of what it is - black dog, big dog, funny dog. Of course, new words should be learned earlier, cards in this case help to consolidate the material and be able to use the learned vocabulary in practice;

Seeing which picture is missing. Here, along with language skills, attention is trained. The pictures are fixed on the board or stand, the children turn away, after which the

teacher removes one or two of them. The task of the children is to name, in English, of course, what has disappeared from their field of view.

Because the visual channel of perception is dominant in the majority, the use of flashcards in training is extremely effective.

In conclusion, there are several methods of teaching a foreign language to young learners, especially preschoolers. Considering playfulness and active behavior of preschoolers,

these methods are usually applied by using games in teaching process. A game is an activity focused on the zone of immediate development, combining a pedagogical goal with an attractive motive for the child's actions. Games do not only support the interest and initiative of children, but also introduce them to this multi-faceted and multilingual world. This approach to language learning will help to raise a proactive and independent child who can become a successful person in the modern world.

REFERENCES

1. Гальскова Н.Д. Никитенко З.Н. Теория и практика обучения иностранным языкам. Начальная школа: методическое пособие. - М.: Айрис-пресс, 2004.
2. Eshboeva, D., Usmanova, M. (2021). IMPORTANCE OF USING CARTOONS IN THE PROCESS OF TEACHING A FOREIGN LANGUAGE IN PRESCHOOL EDUCATION. Молодежь, наука, образование: актуальные вопросы, достижения и инновации (с. 87-89).
3. Авлиякулов Н.Х., Мусаева Н.Н. Модульные технологии обучения. - Т.: Издательство «Наука и технологии», 2007.

Ulug'bek YULDOSHEV,
O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport o'qituvchisi
E-mail: u.yuldoshevsue@gmail.com

Sportni boshqarish va turizm fakulteti dekani (Phd) Tillyaxodjayev A.A taqrizi asosida

STAGES OF DEVELOPMENT OF SPORTS MARKETING IN OUR COUNTRY

Abstract

The article talks about the development of sports marketing in our country, the establishment of cooperation with foreign companies in order to produce competitive sports products for foreign markets, increase the country's budget through the development of sports.

Key words: sports, sports marketing, sports industry, sporting events, international market trends, tourism.

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ СПОРТИВНОГО МАРКЕТИНГА В НАШЕЙ СТРАНЕ

Аннотация

В статье рассказывается о развитии спортивного маркетинга в нашей стране, сотрудничестве с иностранными компаниями с целью выпуска конкурентоспособной спортивной продукции для внешних рынков, увеличения бюджета страны за счет развития спорта.

Ключевые слова: спорт, спортивный маркетинг, спортивная индустрия, спортивные события, тенденции международного рынка, туризм.

MAMLAKATIMIZDA SPORT MARKETINGINI RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Annotatsiya

Maqolada mamlakatimizda sport marketingini rivojlantirish, tashqi bozorga raqobatbardosh sport buyumlari ishlab chiqarish maqsadida xorijiy kompaniyalar bilan hamkorlikni yo'lga qo'yish, sportni rivojlantirish orqali mamlakat byudjetini ko'paytirish haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: sport, sport marketingi, sport industriyasi, sport tadbirlari, xalqaro bozor tendensiyalari, turizm.

Kirish. Ma'lumki sport dunyo bo'ylab o'ynaladigan, sevib tomosha qilinadigan va insonlarga emotsiya ulashadigan global mahsulot va servis turidir. Bugungi kunda olimpiyada o'yinlari va Jahon kubogi kabi xalqaro musobaqalar ko'plab ommaviy axborot vositalarining e'tibor markazida bo'lishiga qaramay, sport marketingi hamda xalqaro biznes o'rtasidagi o'zaro aloqalarda ham amaliy va nazariy nuqtai nazardan oqsoqlanishlar ko'zga tashlanmoqda va bu kabi holatlarni yurtimizda ham tez-tez uchrab turishi muammoli vaziyatlardan biri hisoblanadi.

Butun dunyo bo'ylab tarqalgan, mamlakatlarni iqtisodiy inqiroz yoqasiga olib kelgan katta xavflardan biri bo'lgan koronavirus pandemiyasi ham jismoniy tarbiya va sport sohasida o'z ta'sirini ko'rsatdi. Jahondagi yirik musobaqalar, olimpiyada o'yinlari, sport turlari bo'yicha chempionatlar sport muxlislarisiz o'tayotgani buning yaqqol dalilidir. Ana shunday muammolarni hal qilish uchun butun dunyoda ko'plab xalqaro sport korxonalari va tashkilotlari xalqaro sport marketing loyihalarini amalga oshirish yo'lida tinimsiz mehnat qiladilar va bu orqali nafaqat o'z byudjetini ko'paytiradilar balki, davlat iqtisodiyotini ham boyitib, mamlakatning turizm salohiyatini oshirishda o'z hissalarini qo'shadilar.

Avvalombor sport marketingi nima? Mamlakatimizda sport marketingini kirib kelishi, fan sifatida o'qitilishi, sport marketingi bo'yicha mutaxassislarni tayyorlash oldimizda turgan muhim muammolardan biridir.

- **Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review).** Sport marketingini o'rganishda rossiyalik olim M. Kutepovning «Маркетинг в зарубежном спорте» (1993) nomli o'quv qo'llanmasi muhim ahamiyatga egadir. Buni ta'kidlashdan maqsad shuki, O'zbekistonda sport faoliyatiga marketing chuqur singib ketganicha yo'q va shu sababdan

maxsus o'quv va uslubiy qo'llanmalar ham juda ozchilikni tashkil qiladi. Ana shularni e'tiborga olgan holda M. Kutepovning o'quv qo'llanmasini asos qilib olishga to'g'ri keladi.

Yurtimizda sport marketingini rivojlantirish va buning natijasida mamlakat ichki bozoriga ijobiy ta'sir o'tkazishni tahlil qilish bilan birga "Sport marketing"ning o'zi nima va uni boshqa sohalardan ajratib turuvchi asosiy faktorlar nimalardan iborat ekanligi haqida yetarli tushunchaga ega bo'lish juda muhim hisoblanadi. Bu borada ko'plab olimlar o'z fikrlari bilan bo'lishganlar xususan Avstraliyaning Dekin universiteti (Deakin University) professorlari Vanessa Ratten hamda Xamish Rattenlar o'z izlanishlari natijasidan kelib chiqib quyidagi ta'rifni keltiradilar: Sport marketingi - samarali marketing vositalaridan biri bo'lib, uning yordamida kompaniyalar iste'molchilarning sportga bo'lgan ehtirosidan foydalanib daromad oladilar. Ta'kidlash joizki, yurtimizda ham sport homiylari masalasi doimo dolzarb hisoblanadi, buning natijasida esa sport klublari doimo moliyaviy ko'makka muhtojlik sezishadi, balki bu klubda to'g'ri yo'lga qo'yilmagan marketing faoliyati bilan ham bog'liqdir [1].

Marketing bo'yicha har qanday kitobni oling - masalan, Kotler, Sonders va Armstrong yoki Brassington va Pettit asarlari, shunda mualliflar marketingni almashish jarayoni sifatida ko'rishayotganini ko'rasiz, uning doirasida tashkilot uchrashish uchun ishlaydi. Marketingning boshqa ta'riflari, masalan, Gronroos asarlari, mijozlarning uzoq muddatli munosabatlarining muhimligini ta'kidlashi bilan yanada chuqurlashadi. Ammo ular sportning o'ziga xos xususiyatlarini va sport mahsuloti bilan boshqa mahsulot va xizmatlarning farqlarini hisobga olmaydilar. Sport marketologlari va hatto marketingning o'zi uchun bu ta'riflarning foydali bo'lishi ehtimoldan yiroq emas, chunki

aksariyat hollarda (masalan, Mullin, Xardi va Satton, 2000; Pitts va Stotlar, 1996; Shank, 2005 marketing) unga "sport" so'zi mexanik ravishda qo'shiladi.

Sport marketingi - bu o'zgaruvchan va oldindan aytib bo'lmaydigan muhitda, xuddi shu konssetsiyaga xos bo'lgan sport iste'molchilari, sport sohasida ishlaydigan kompaniyalar va boshqa jismoniy shaxslar va tashkilotlarning to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita vazifalarini kompleks ravishda hal qilish uchun imkoniyatlarni izlashdir [2].

Sport marketingi uchta sektorga bo'linadi. Birinchisi, Olimpiya o'yinlari, futbol ligasi va sport assotsiatsiyalari, shuningdek sport jamoalari uchun reklama. Ikkinchisi, turli xil mahsulotlarni reklama qilish uchun sport tadbirlari, sport jamoalari va alohida sportchilarni ishlatishga tegishli. Uchinchi sektor - faollikni oshirish maqsadida aholi o'rtasida sportni ommalashtirish.

Birinci holda, targ'ibot to'g'ridan-to'g'ri sport bilan bog'liq. Ikkinchi holatda, mahsulotlar to'g'ridan-to'g'ri sport bilan bog'liq bo'lishi mumkin, ammo bunga hojat yo'q. Umuman sportni ommalashtirishda ushbu turdagi strategiya "Sport marketing" deb nomlanadi. Targ'ibot sport bilan emas, balki sport tadbirlari bilan bog'liq bo'lsa, sportchilar, jamoalar yoki ligalar turli xil mahsulotlarni reklama qilish uchun ishlatiladi, bu "Sport marketing" deb ataladi. Reklama kompaniyalari jamoatchilik ishtirokini oshirishga qaratilgan bo'lsa, u ommaviy sport marketingi deb nomlanadi. Kompaniyalar va uyushmalar tovarlarni yoki xizmatlarni targ'ib qilish uchun turli xil kanallardan foydalanadilar, masalan jamoalar yoki sportchilarga homiylik qilish, turli xil sport ko'rsatuvlari va tantanalari paytida televidion yoki radio reklamalar va/yoki sport maydonchalaridagi reklama. "Street Sports Marketing" butun dunyo bo'ylab yirik sport tadbirlari paytida sportni ommalashtirishga ko'maklashish maqsadida ko'chada reklama taxtalari, shuningdek shahar elementlari (ko'cha chiroqlari va piyodalar yo'laklari va boshqalar) orqali sport marketingini o'rganadi [3]. FIFA Jahon kubogi, Olimpiya o'yinlari yoki Superkubok kabi. Dunyo bo'ylab turli xil sport muxlislari bilan har xil turdagi va darajadagi sport turlari mavjud. Masalan, ko'plab mamlakatlarda kriket va futbol nihoyatda mashhur. Qo'shma Shtatlarda Amerika futboli, beysbol va basketbol eng mashhur hisoblanadi.

- **Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).** Sport marketingi - bu sport tadbirlari va jamoalarni targ'ib qilishga, shuningdek sport tadbirlari va sport jamoalari orqali boshqa mahsulotlar va xizmatlarni targ'ib qilishga yo'naltirilgan marketingning bir qismidir. Bunday holda, reklama qilingan mahsulot jismoniy mahsulot yoki tovar nomi bo'lishi mumkin. Maqsad mijozga sportni ommalashtirish yoki boshqa har qanday mahsulot, xizmat, biznes yoki sabablarni sport orqali targ'ib qilish strategiyasini taqdim etishdir. Sport marketingi orqali iste'molchilarning ehtiyojlari va ehtiyojlarini qondirishga mo'ljallangan. Ushbu strategiyalar umumiy marketingning an'anaviy 4Pga amal qiladi: mahsulot, narx, reklama va joy. Sport marketingida ham yana 4P qo'shildi, chunki sport bu xizmat deb hisoblanadi. Qo'shimcha 4P: rejalashtirish (planning), qadoqlash (packaging), joylashishni aniqlash (positioning) va idrok etish (perception). Qo'shimcha to'rtta elementning qo'shilishi "sport marketingi aralashmasi" deb nomlanadi [4].

Sport marketingi xalqaro sport loyihalarining ahamiyatli yo'nalishlaridan biri bo'lib, biznesni rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ko'plab sport jamoalari dunyo miqyosidagi xalqaro homiylar bilan xalqaro sport marketing tashkilotlari orqali hamkorlikni yo'lga qo'yadilar (Brandwave, Chime sports marketing, Fenway sports management). Olimlar sport marketingi xalqaro korporatsiya va tashkilotlar uchun o'z mahsulotlari va xizmatlarini reklama qilishi ulkan imkoniyat deya ta'kidlaydilar. Bular, sport maydoni nomini sotib olish,

alohida sportchilarga homiylik qilish yoki sport kiyimlari hamda anjomlar bilan ta'minlash jarayonida ko'zga tashlanishi mumkin.

- **Tahlil va natijalar (Analysis and results).** Sport tadbirlari doimo atrofiga juda ko'p soha vakillarini mujassam qiladi masalan: sportchilar, targ'ibotchilar, homiylar, agentliklar, ommaviy axborot vositalari va boshqa kasb vakillari. Olimlar sport marketing korxonalari va homiylar ushbu imkoniyatlardan foydalanib quyidagi qoidalariga amal qilishlarini maqsadga muvofiq deb hisoblaydilar:

- mahsulot va sport o'rtasidagi muvofiqlikni baholash uchun aniq bir tadqiqot;

- ishonchli sherik bilan kelishish uchun tanlangan sport bozorini diqqat bilan sinab ko'rish;

- yaxshi muloqot kompaniyasi;

- ishonchli odamlar jamoasi.

Yurtimizda sportga bo'lgan e'tibor doimo yuksak darajada bo'lishiga qaramasdan, uning atrofida mavjud bo'lgan muammolar, dunyo miqyosida o'z o'rnimizga ega bo'lishimizda to'sqinlik qilib kelgani ancha yillardan buyon sportsevar xalqimiz uchun muammoli vaziyatlardan biri bo'lib kelayotgan edi. Bugun mamlakatimizda jismoniy tarbiya va sportni ommalashtirish, aholi, ayniqsa, jismoniy tarbiya va sport sohasida kadrlar tayyorlash va ilmiy salohiyatini oshirish chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Xususan, O'zbekiston Respublikasining Prezidenti tomonidan 2020-yil 3-noyabrda imzolangan "Jismoniy tarbiya va sport sohasida kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish va ilmiy salohiyatni oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi qarori, bunga yorqin misol bo'ladi [5].

Unga ko'ra, yurtimizda jismoniy tarbiya va sport sohasida xalqaro standartlarga muvofiq kompleks bilimlarga ega malakali kadrlar tayyorlash sifatini yaxshilash, sportda ilm-fanni jadal rivojlantirish, yuqori malakali raqobatbardosh trener-o'qituvchilar, mutaxassislar hamda ilmiy xodimlarni tayyorlash jarayonlarini yanada takomillashtirish maqsadida universiteti huzuridagi Jismoniy tarbiya va sport ilmiy tadqiqotlar institutini tashkil etildi.

Jismoniy tarbiya va sport sohasida kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirishni tashkil etish, jismoniy tarbiya-sog'lomlashtirish hamda sport tashkilotlarini, ta'lim va sport-ta'lim muassasalarini yuqori malakali trenerlar va boshqa sport mutaxassislari bilan ta'minlash, jahonning yetakchi ishlab chiqaruvchilarini jalb qilgan holda sport kiyimi, anjomlari va jihozlarni ishlab chiqaruvchi zamonaviy korxonalar faoliyatini tashkil etish, xalqaro sport musobaqalariga mezbonlik qilish va sportning shaffofligini ta'minlash bunga misol bo'la oladi.

Sport o'yinlari homiysi bo'lish orqali bugun kompaniyalar o'z daromadlarini bir necha barobar oshirishga erishmoqdalar, dunyo bo'ylab o'tqazilib kelinayotgan xalqaro sport tadbirlari va millionlab muxlislarga ega bo'lgan jamoalar ularga bunday imkoniyatni taqdim etmoqdalar, ammo homiy bo'lish, shunchaki futbol jamoasi a'zolarining futbolkasida yoki o'yin maydonchasi atrofidagi bannerlarda o'z belgisi bilan paydo bo'lishnigina anglatmaydi, homiy bo'lish - brendga yoki kompaniyaga sportning ijobiy bahosini iste'molchi qalbiga bo'lgan ehtiros bilan bir vaqtning o'zida yetkazishga imkon berish demakdir.

- **Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations).** Mamlakatimizda sport marketingi orqali ichki bozorini va iqtisodiy salohiyatini oshirishda e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan asosiy vositalar quyidagilardan iborat bo'lishi maqsadga muvofiqdir:

- sport marketingi mutaxassislarini yurtimizda tayyorlash (bakalavr, magistratura, tayanch doktorantura, doktorantura va mustaqil izlanuvchilik);

- nufuzli sport musobaqalariga mezbonlik qilish hamda buning uchun zarur bo'lgan shart-sharoit va infratuzilmani yaratish;

- xalqaro sport marketingi korxonalari bilan tashqi aloqalarni o'rnatish;

- milliy ishlab chiqaruvchilar tomonidan ishlab chiqargan tovar va mahsulotlarini sport musobaqalarida reklama qilish;

- mamlakatimizda rivojlanmagan ammo ommabopligi jihatdan yuqori turuvchi sport turlarini joriy qilish va buning natijasida turizm oqimini o'stirish.

Yuqorida bildirilgan takliflar, yurtimizda sport marketingi hamda xalqaro sport turlari, jismoniy tarbiya va turizmni rivojlantirishda shuning bilan birga mahsulotlarimizni reklama qilish orqali jahon bozoriga olib chiqishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Vanessa and Ratten, Hamish 2011, International sport marketing: practical and future research implications, Journal of business and industrial marketing, vol. 26, no. 8, pp. 614-620.
2. Маркетинг спорта / Под ред. Джона Бича и Саймона Чедвика; Пер. М27 с англ. — М.: Альпина Паблишерз, 2017. — 706 с.
3. Данченко Л.А. Маркетинг: учебник и практикум для академического бакалавриата / Л.А. Данченко [и др.]; под редакцией Л.А. Данченко. — М.: Издательство Юрайт, 2019. — 486 с.
4. Степанова О.Н. Маркетинг в сфере физической культуры и спорта: Монография. — М.: Сов. спорт, 2003.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Jismoniy tarbiya va sport sohasida kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish va ilmiy salohiyatni oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori. 2020-yil 3-noyabr. www.lex.uz

УДК: 378.147

Гульчехра ЮСУПОВА,
преподаватель ТГПУ
E-mail: guli69guli69@gmail.com

THE STATE OF THE CONCEPTS OF MODELING LEARNING IN THE EDUCATION SYSTEM

Abstract

This article examines an important part of education management is considered in a broader perspective, including considerations about the nature of educational programs. The co-existence and interdependence between competency models, national curricula and educational standards, as well as exemplary in-depth aspects of secondary digital education are being developed.

Key words: Concept, competence, computer science, curriculum, digital technologies, educational standards.

ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА ЎҚИТИШ МОДЕЛЛАШТИРИШ КОНСЕПСИЯСИНИНГ ҲОЛАТИ

Аннотация

Ушбу мақола таълимни бошқаришнинг муҳим қисмини кенгроқ нуқтаи назардан кўриб чиқади, шу жумладан ўқув дастурларининг табиати ҳақида фикрлар. Компетентлик моделлари, миллий ўқув режалари ва таълим стандартлари, шунингдек, ўрта рақамли таълимнинг намунали чуқурлаштирилган жиҳатлари ўртасида ҳамоҳанглик ва ўзаро боғлиқлик ишлаб чиқилмоқда.

Калит сўзлари: Компетенция, компетентлик, информатика, ўқув режа, рақамли технология, таълим стандартлари.

СОСТОЯНИЕ КОНЦЕПЦИЙ МОДЕЛИРОВАНИЯ ОБУЧЕНИЯ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В этой статье рассматривается важная часть управления образованием рассматривается в более широкой перспективе, включая соображения о характере учебных программ. Разрабатываются сосуществование и взаимозависимость между моделями компетенций, национальными учебными планами и образовательными стандартами, а также образцовые углубленные аспекты среднего цифрового образования.

Ключевые слова: Концепция, компетентность, информатика, учебный план, цифровые технологии, образовательные стандарты.

Введение. Вопросы развития повышения конкурентоспособности образования страны на национальном и международном рынках труда также вошли в Концепцию развития системы высшего образования Республики Узбекистан до 2030 года.

Концепция определяет стратегические цели, приоритетные направления, задачи, этапы развития высшего образования в Республике Узбекистан на среднесрочную и долгосрочную перспективу и является основанием для разработки отраслевых программ и комплекса мер в данной сфере. Вместе с тем в мире все шире внедряются новые инновационные технологии научно-технического образования. В Узбекистане создаются предпосылки и условия для перехода к подобным технологиям преподавания, что ярко отражено в Концепции развития системы народного образования Республики Узбекистан до 2030 года.

На сегодняшний день ситуация изменилась в той мере, в какой была разработана основа для цифровых компетенций и обучения информатике. Она должна служить общеобразовательным стандартам. Ожидается, что школы и учителя достигнут этих стандартов знаний и навыков, связанных с ИКТ, на основе перекрестного обучения.

Концепция (педагогика) – это способ систематизации и представления данных о реализуемом в науке процессе, качество которого зависит от методов, форм, принципов, средств и технологий педагогической деятельности, располагающих личность обучающегося и/или ученический коллектив к единоличному и коллективному развитию и становлению, самоутверждению и самореализации.

Методы и средства реализации модели описывает процессуальный компонент. Результативный компонент, в свою очередь, позволяет оценить результативность применяемой модели формирования ИКТ-компетентности будущих учителей информатики.

Анализ литературы по данной теме. Выявлены педагогические условия реализации модели: организация информационно-образовательного пространства для обучения студентов; соотнесение профессиональных компетенций с трудовыми функциями учителя информатики; выделение составляющих ИКТ-компетентности будущего учителя информатики. При осуществлении комплекса условий обеспечивается повышение качества подготовки будущих учителей информатики и их конкурентоспособность [6].

Рассмотрим подробнее применение выделенных выше подходов для формирования ИКТ-компетентности. Компетентность – это более широкое понятие, чем квалификация. Так, квалификация отвечает только за предметные знания и умения, а компетентность в свою очередь отвечает за более широкий круг навыков. Компетентность – это обладание определённой компетенцией, то есть знаниями и опытом собственной деятельности, позволяющими выносить суждения и принимать решения. Следует отметить, что идея формирования компетенций взята из Европейского подхода к подготовке специалистов. Так, под компетенцией в широком смысле подразумевается способность к широкому мышлению, анализу, рефлексии. Способность к рефлексии лучше всего проявляется, если при обучении студента использовать идеи рефлексивного подхода.

В профессиональном стандарте педагога определены три уровня овладения ИКТ-компетентностью: обще пользовательский, общепедагогический и предметно-педагогический. Каждому уровню овладения компетентностью соответствуют свои знания и умения, которые необходимо освоить учителю. Для перехода к следующему уровню овладения ИКТ-компетентностью учителю необходимо овладеть всеми составляющими предыдущего уровня.

Начальный уровень средней школы предоставляет всем учащимся начиная с 5 класса обязательные и факультативные формальные уроки ИТ/информатики, которые зависят от конкретного типа школы. Поскольку более 20 лет по всей стране учебные планы по ИТ/информатике определяли требования к стандартам для соответствующих дисциплин с различными обозначениями и среди других предметов. С прошлого года общий сдвиг в сторону компетентности и ориентации на результат также повлиял на учебные программы по ИТ/информатике. На основе образовательных стандартов и моделей компетенций учебные планы были обновлены и пересмотрены.

Эту статью можно рассматривать как подкрепленного некоторыми размышлениями о том, как перевести вопросы учебных программ в более широкий контекст. Очевидно, что (реальное) образование по информатике для всех начинается с 5 класса, что является результатом хорошей учебной поддержки на уровне младших классов средней школы. Предпринимаются усилия по обеспечению цифровых компетенций для всех учащихся младших классов средней школы, но в модели

компетенций по-прежнему отсутствует подотчетность и необходимые учебные планы для отдельных классов и возрастных групп.

О проблемах учебных программ и реформах учебных программ нельзя судить, не рассматривая систему образования, управление образованием и социокультурную основу, а также, как отражено в модели, диапазон ее влияния.

В течение нескольких лет во многих странах учебные программы переплетаются с моделями компетенций и образовательными стандартами. Не в последнюю очередь из-за неутешительных результатов международных сравнительных исследований, таких как TIMMS и PISA, проводимых в определенный период, эксперты в области образования во многих странах выдвинули идею и концепцию ориентации на результат и образовательные стандарты.

Методология исследования. Образовательные стандарты можно рассматривать как точные и обязательные ожидания с точки зрения достижения компетентности обучающихся. Толчком и обоснованием для ориентации на компетентность не только в Узбекистане, но и в других азиатских и европейских странах была необходимость сравнения систем образования. EQF (Европейская квалификационная рамка [4]), опубликованная в 2008 году, поместила эту идею в соответствующий и влиятельный документ. Действуя в качестве переводческого устройства, позволяющего сделать национальные квалификации более читаемыми по всей Европе, он может связать национальные системы квалификаций разных стран.

Таблица 1. Типология представлений учебных программ [17]

ПРЕДНАЗНАЧЕН	идеальный	Видение (обоснование или базовая философия, лежащая в основе учебной программы)
	официальный/письменный	Намерения, указанные в документах/материалах учебной программы
РЕАЛИЗОВАННАЯ	восприимчивость	Учебная программа в интерпретации ее пользователей (особенно учителей)
	оперативность	Фактический процесс преподавания и обучения (учебная программа в действии)
ДОСТИЖЕНИЯ	эмпирический	Учебный опыт, воспринимаемый учащимися
	выученный	Итоговые результаты обучения учащихся

Таблица 1. иллюстрирует долгий путь от предполагаемой учебной программы до ее проникновения в мозг учащихся, где эффективные учебные программы со статусом “достигнуто” оставляют нечто волшебное, называемое “компетенцией”. Основные принципы обработки информации, концепции операционных систем, построение и эксплуатация сетей, баз данных, организация обучения и работы, концепции программирования, искусственного интеллекта, расширение теоретических и технических основ информатики, основные алгоритмы и структуры данных, информатика, скретч, языки программирования питон и правовые вопросы.

В настоящее время преподаватели несут ответственность за выбор и последовательность этих тем в сочетании с соответствующими программными средствами. Вместе с компетентностной моделью эти темы служат основой для получения знаний. Корректировка учебных программ ради приведения их в соответствие с новой школьной программой по информатике является лишь одной из причин недавно пересмотренной учебной программы по информатике.

Вопросы учебной программы играют очень важную роль в любой системе образования, в частности, в области информатики. В отличие от других традиционных дисциплин и в связи с относительно новой и все еще динамичной и нечеткой областью, задачи, которые сейчас предстоит решить, значительны.

“Учитывая важность информатики как научной и инженерной основы информационного общества, а также повсеместный политический дискурс о важности инноваций, высоких технологий и информационных технологий, можно было бы ожидать, что образование в области информатики к настоящему времени заняло бы свое естественное место в учебной программе промышленно развитых стран, особенно в Европе”.

Эта цитата из Informatics-Europe [15]

С точки зрения экспертов, он выражает обеспокоенность по поводу недостаточной представленности цифрового образования на всех уровнях школьного образования, за исключением специальных областей профессионального образования. Однако следующие годы с утвержденными новыми учебными планами, сопровождаемыми профессиональной

подготовкой учителей и соответствующими учебными материалами, станут главной задачей.

Если рассматривать с более общей и абстрактной точки зрения, то есть доказательства того, что происходит определенная

“профессионализация” общеобразовательных учебных программ не только в области информатики [16], явление, которое также рассматривается в этой статье. Переход от образования (по-немецки “Bildung”) к безусловной и, возможно, преувеличенной ориентации на компетентность, к своего рода “утилитаризму” и потере свободы преподавания все чаще обсуждается некоторыми учителями и экспертами в области образования.

Анализ и результаты. Дальнейшие возможности использования продуктов и средств моделирования и реализации концепции формирования культуры самостоятельной работы личности в общей и профессиональной педагогике будут определяться выделяемыми и решаемыми задачами развития личности и системы непрерывного образования, в структуре которых актуальными направлениями поиска являются

процессы и продукты социализации, адаптации, воспитания, фасилитации, педагогической поддержки, самосовершенствования, самореализации, самоактуализации и пр.

Выделенная система конструктов педагогического моделирования и детерминированных единиц, функций и продуктов самоорганизации качества моделирования и реализации концепции формирования культуры самостоятельной работы личности будет использована при уточнении уровневой типологии концепций формирования культуры самостоятельной работы личности.

Качественное обучение оказывает существенное влияние на целый ряд результатов обучения. В то время как влияние учителей сдерживается рядом других факторов, таких как предшествующее обучение учащихся и семейные обстоятельства, именно преподавание оказывает наибольшее влияние на систему. Если учителя хотят эффективно использовать это влияние, то им, как и их ученикам, нужны возможности для углубления своего понимания и совершенствования своих навыков.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдуразаков, М.М. Развитие компонентов профессиональной деятельности учителя информатики в контексте реализации компетентностного подхода в образовании / М.М. Абдуразаков // Информатика и образование. – 2014. – С. 75–78.
2. Абдуразаков, М.М. К вопросу совершенствования методической подготовки будущего учителя информатики / М.М. Абдуразаков, Ж.Х. Азиева // Информатика и образование. – 2013. – № 1 (240). – С. 71–73.
3. Адольф, В.А. Подготовка будущего педагога к профессиональной деятельности в условиях внедрения профессионального стандарта / В.А. Адольф // Вестник Красноярского государственного педагогического университета им. В.П. Астафьева. – 2015. – № 1 (31). – С. 5–11.
4. EQF – Европейская квалификационная рамка (2008) <http://www.accreditedqualifications.org.uk/european-qualifications-framework-efq.html>
5. Баженов, И.В. Межвузовская кооперация субъектов образования при разработке электронных образовательных ресурсов как одно из направлений повышения качества образования / И.В. Баженов, Г.М. Гринберг, Л.М. Ивкина // Информатика и информационные технологии. – Челябинский государственный педагогический университет, 2013. – С. 157–162.
6. Юсупова Г.Ю. Мухамадиева Ф.Е. METHODS AND MODELS OF DISTANCE LEARNING [Текст] / NOVATEUR PUBLICATIONS JournalNX- A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal ISSN No: 2581 - 4230 VOLUME 6, ISSUE 6, June -2020- 81-87 стр.
7. Юсупова Г.Ю. Мухамадиева Ф.Е. Using Of Created The Multimedia Resources ForPedagogical Education [Текст] European Journal of Business & SocialSciences Volume 07 Issue 05 May 2019
8. Г.Ю.Юсупова, Б.Холдоров и др. Интеграция новых ИКТ-тенологий в образовательный процесс необходимое условие модернизации системы образования MONOGRAFIA POKONFERENCYJNA SCIENCE, RESEARCH, DEVELOPMENT #17 Belgrad(Serbia) 30.05.2019-31.05.2019 , 407-410стр.
9. Юсупова Г.Ю. Мухамадиева Ф.Е. DIGITALIZATION, DIGITAL PRACTICES AND DIGITAL SKILLS. МАТЕРИАЛЫ XVI МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНОЙ И ПРАКТИЧЕСКАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ НАУКА БЕЗ ГРАНИЦ – 2020 30 марта - 7 апреля 2020 г. Том 19 SHEFFIELD Англия.https://www.abc.berufsbildendeschulen.at/download/2032/E_Gesamtbrochure.pdf
10. Михойц П. Компетентностно-ориентированный подход к основному образованию в области информатики в Австрии. В: КаласИ., МиттермейерР. Т. (ред.) Информатика в школах - Вклад в 21st Centuroбразование 21 века, ISSEP 2011. Спрингер, стр.43-55 (2011)
11. МихейцП.: К компетентностной модели ИКТ и информатики в общем образовании на уровне средней школы. В: Манчестерский столичный университет (ред.): Рабочая конференция IFIP. Решение образовательныхпроблем: роль ИКТ. Манчестерский столичный университет, Манчестер, стр.12-21 (2012)
12. DIGIKOMP, <http://www.digikomp.at>
13. БИФИ, <http://www.bifie.at>
14. Учебная программа по информатике Для старших классов Средней Школы Австрия, http://www.bmbwk.gv.at/medienpool/11866/lp_neu_ahs_14.pdf (2003)
15. Марзано, Р.: Что работает в школах? Перевод исследований в действие, доктор философии Verlag (2003)
16. МихеуцП., СабитцерБ.: Избранные материалы по обучению информатике в австрийских школах. В: Материалы конференции ISSEP 2015, Любляна, стр. 153-164, <https://issep15.fri.uni-lj.si/files/issep2015-proceedings.pdf> (2015)
17. Bundesministerium für Bildung und Frauen: Die kompetenzorientierte Reifeprüfung Informatik, https://www.bmbf.gv.at/schulen/unterricht/ba/reifepruefung_ahs_lfinf_24984.pdf (2013)
18. Информатика-Европа: Отчет об образовании в области информатики, <http://europe.acm.org/iereport/informatics-education.html>
19. МинцС., ТироцциГ., Холсингер Д. Б.: Среднее образование. В: Энциклопедия образования, <http://www.encyclopedia.com/doc/1G2-3403200550.html>(2002)

-
22. Аккер Дж.: Перспектива учебной программы по плюрилингвальному образованию для документа "Руководство по разработке и внедрению учебных программ для плюрилингвального и межкультурного образования". Опубликовано by the Советом of Европы (2010)
23. Маккартни Р., Тенненберг Дж.: ACM Transactions по компьютерному образованию (TOCE) - Специальный выпуск по компьютерному образованию в школах (K-12), Том 14, Выпуск 2 (2014)

УДК: 37.014542.1
Ю-91

Шахноза ЮСУПОВА,

Самарқанд Давлат Чет Тиллар Институту мустақил тадқиқотчиси
E-mail: shakhnozassifl@gmail.com

СамДЧТИ, Ph.D. доц. Облоқулова М.М. тақризи асосида

ИНГЛИЗ ТИЛИНИ ЎҚИТИШДА ОММАВИЙ ОЧИК ОНЛАЙН КУРСЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ БЎЙИЧА ТАЖРИБА-СИНОВ ИШЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

Аннотация

Мақолада инглиз тилини оммавий очик онлайн курслардан фойдаланиб ўқитишда педагогик тажриба-синов ишларини ташкил этиш таҳлил этилган, тажриба-синов ишлари келтирилган. Оммавий очик онлайн курслардан бирини танлашда анкета-сўровнома, дастлабки ва якуний тест топшириқлари, ОООКлар бўйича топшириқлар, SWOT-таҳлил методи топшириқлари, VEN диаграммаси методи топшириқлари ва топшириқларнинг натижалари ёритилган. Педагогик тажриба-синов ишлари натижаларининг статистик таҳлили Тажриба ва назорат гуруҳларининг анкета-сўров натижалари, дастлабки тест натижалари, якуний тест натижалари ҳамда тажриба гуруҳларининг ОООК бўйича топшириқлар натижалари, SWOT таҳлил натижалари, VEN диаграммаси натижалари асосида ўрганилди. SWOT-таҳлил ва VEN диаграммаси методлари тадқиқотнинг зарурий элементлари бўлиб, стратегик режаларнинг ҳар қандай даражасини тайёрлашда мажбурий дастлабки босқич сифатида таҳлил этилди.

Таянч сўзлар: Симулятор, оммавий очик онлайн курс, MIT OpenCourseWare(OCW), Coursera, EdX, Khan академияси, INTUIT онлайн очик курси, бепул курс, the method of SWOT-analysis, the factors of the method of SWOT-analysis, the approaches of the method of SWOT-analysis, methodology of the method of SWOT-analysis, VEN диаграммаси, тажриба гуруҳи, назорат гуруҳи.

ORGANIZING EXPERIMENTAL WORKS ON THE USE OF PUBLIC OPEN ONLINE COURSES IN ENGLISH TEACHING

Annotation

The article analyzes the organization of pedagogical experiments in the teaching of English using public open online courses, gives experimental works. When choosing one of the public open online courses, the questionnaire, initial and final test assignments, assignments on OOOKs, assignments of SWOT-analysis method, assignments of VEN diagram method and results of assignments are covered. Statistical analysis of the results of pedagogical experimental work was studied on the basis of questionnaires of experimental and control groups, preliminary test results, final test results and results of experimental groups' assignments on OOOK, SWOT analysis, VEN diagram. SWOT-analysis and VEN diagram methods were necessary elements of the study and were analyzed as a mandatory initial step in the preparation of any level of strategic plans.

Key words: Simulator, public online open course, MIT OpenCourseWare (OCW), Coursera, EdX, Khan Academy, INTUIT online open course, free course, the method of SWOT-analysis, the factors of the method of SWOT-analysis, the approaches of the method of SWOT-analysis, methodology of the method of SWOT-analysis, VEN diagram, experimental group, control group.

ОРГАНИЗАЦИЯ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЙ РАБОТЫ ПО ИСПОЛЬЗОВАНИЮ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОТКРЫТЫХ ОНЛАЙН-КУРСОВ ПРЕПОДАВАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотации

В статье анализируется организация педагогических экспериментов при обучении английскому языку с использованием общедоступных открытых онлайн-курсов, приводятся экспериментальные работы. При выборе одного из публичных открытых онлайн-курсов учитываются анкета, начальные и итоговые тестовые задания, задания по ООК, задания метода SWOT-анализа, задания метода диаграммы VEN и результаты заданий. Статистический анализ результатов педагогической экспериментальной работы проводился на основе анкетирования экспериментальной и контрольной групп, предварительных результатов тестирования, итоговых результатов тестирования и результатов заданий экспериментальных групп по ООК, SWOT-анализа, диаграммы VEN. Методы SWOT-анализа и VEN-диаграмм были необходимыми элементами исследования и рассматривались как обязательный начальный шаг при подготовке стратегических планов любого уровня.

Ключевые слова: Симулятор, публичный открытый онлайн-курс, MIT OpenCourseWare (OCW), Coursera, EdX, Khan Academy, открытый онлайн-курс INTUIT, бесплатный курс, метод SWOT-анализа, факторы метода SWOT-анализа, подходы методика SWOT-анализа, методика метода SWOT-анализа, VEN-диаграмма, экспериментальная группа, контрольная группа.

Кириш (Introduction). Жаҳонда онлайн очик курслар таълим инқилоби сифатида дастур, оралик вазифалар, тестлар ва якуний сертификатлаш орқали ташкил этилди. Анъанавий таълим форматларига

караганда кўпроқ вақт мослашувчанлигини талаб қиладиган масофа ва оммавий иштирокларга чегирма билан оммавий очик онлайн курс лар (ОООК) одатда муддат тизимидан фойдаланади. ООК учун жуда кўп

платформалар мавжуд. Раҳбарлар орасида (у ерда ўз курсларини ўтказадиган университетларнинг машҳурлиги ва нуфузи жиҳатидан) Coursera, Udacity, Khan Academy и edX каби ресурслар, курсларнинг инглиз тилида яратилиши, барча соҳалар (санъат, гуманитар, табиий, аниқ фанлар) бўйича ишлаб чиқилиши, талабаларга хорижда ўқишни давом эттириш учун онлайн ўқиши, муайян давлатдаги мавжуд таълим олиш муддатининг хорижий давлатларда тан олинишини таъминлаши, хорижий олий ўқув таълим муассасалари ўқув жараёнини ўрганиши, ўқитишнинг юқори натижаларига эришиш бўйича илмий тадқиқотлар олиб бориш муҳим аҳамият касб этади.

Жаҳон амалиётида оммавий очик онлайн курс лар бўйича тадқиқотлар алоҳида аҳамиятга моликдир. Шу жиҳатдан ООКК инглиз тилида сўзлашувчи эканлигини ҳисобга (иккинчи жойда испан билан) олиш, курсларда иштирок этиш компьютер, интернетга кириш ва бу курсларни камида топиш учун етарли Internet саводхонлигини талаб қилиш, АҚШ ва Европа техника олий таълим муассасалари билан ҳамкорликда курсларни яратиш, хорижий тажрибаларни ўрганиш, ўқитиш технологияларидан фойдаланиш заруриятини изоҳлайди.

Мамлакатимизда инглиз тилини чуқур ўқитишга катта эътибор қаратилиб, таълим жараёнини умумжаҳон таълим стандартлари ва миллий кадрларимизга мос равишда ташкил этиш мақсадида турли халқаро ташкилотлар билан алоқалар ривожлантирилмоқда. ОМЛарида кредит модуль тизимига ўтиш, хорижий тилларда ўқитиш, чет тили ва умумқасбий фанларнинг интегратив ўқитиш, чет тилини ўқитиш ва технологиясини ишлаб чиқиш муҳим аҳамият касб этади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Таълим жараёнида симуляторлар Ф.Э.Юсупова, М.О.Солижонова, В.С.Хамидовлар томонидан ўрганилган [7, 8]. Оммавий очик онлайн курсларнинг назарий аҳамияти М.З.Хамдамова, С.В.Титова, В.Чарушников тадқиқотларида таҳлил этилган [9, 3, 4, 5, 6]. SWOT-таҳлилнинг амалиётдаги методикаси ва унинг такомиллаштириш йўллари Е.П.Голубков томонидан ўрганилган [1, 2].

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Мақолада инглиз тилини оммавий очик онлайн курслардан фойдаланиб ўқитишда педагогик тажриба-синов ишларини ташкил этиш, ўтказиш ва унинг натижалари таҳлил этилган. SWOT-таҳлил методини лойиҳалаштириш намуналари тажриба гуруҳлари бўйича таҳлил этилган. VEN диаграммаси методи топшириқлари бўйича тажриба гуруҳларининг натижалари ҳам ёритилган.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Педагогик тажриба-синов ишлари ОМЛарнинг “Хорижий тил ва адабиёти (инглиз тили)” таълим йўналишларининг талабалари бўйича ишлаб чиқилган оммавий очик онлайн курслардан фойдаланиб инглиз тилини ўқитишда жараёни тажриба-синов дастури асосида мустақил таълимга тадбиқ қилинди. Педагогик тажриба-синов ишлари ЎзМУ, СамДЧТИ ҳамда ЖизДПИда 2020-2021 ўқув йилида ташхис ва башорат қилиш, ташкилий-тайёргарлик, амалий ҳамда умумлаштирувчи босқичларда ташкил этилди амалга оширилди.

Педагогик тажриба-синовнинг мақсади – мустақил таълим жараёнида инглиз тилини ўқитишда оммавий очик онлайн курслардан фойдаланишдан иборат бўлиб, 3 босқичда амалга оширилди: тасдиқловчи (2019 й.), аниқловчи (2020 й.) ва синов (2020-2021 ўқув йили).

Тасдиқловчи тажрибанинг мақсади – мустақил таълим жараёнида инглиз тилини ўқитишда оммавий очик онлайн курслардан фойдаланиш йўллари аниқлаш ва ўрганишдир. Аниқловчи тажриба мақсади – тадқиқотга умумий тайёргарликни уюштириш, мустақил таълим жараёнида инглиз тилини ўқитишда оммавий очик онлайн курслардан фойдаланишни аниқлашнинг шакл ва методларини ўрганиш, методик ишларни олиб бориш, машғулотлар учун топшириқларни ишлаб чиқишдир. Педагогик тажриба-синов мақсади – тадқиқот ўтказиш, олинган натижалар асосида мустақил таълим жараёнида инглиз тилини ўқитишда оммавий очик онлайн курслардан фойдаланиш юзасидан ишончли маълумотларни йиғишдан иборат. Тажриба-синов ишларини ташкиллаштириш, мувофиқлаштириш ва баҳолаш юзасидан меъёрий-хужжатлар асосида амалга оширилди.

Педагогик тажриба-синовнинг ташкилий-тайёргарлик босқичида тажриба-синов майдончалари ва иштирокчилари, педагогик жараён тавсифи белгиланди, методик ҳамда ташкилий таъминоти ишлаб чиқилди. Педагогик тажриба-синовда экспериментал танланма миқдори 1-жадвалда талабалардан иборат этиб белгиланди. Тажриба-синов натижалари анкета-сўровнома, дастлабки ва якуний тестлар олиниб, қайд этиб борилди. Педагогик тажриба-синов ишлари жараёнида мустақил таълим жараёнида инглиз тилини ўқитишда оммавий очик онлайн курслардан фойдаланиш ҳолатини аниқлаш мақсадида анкета-сўровнома ўтказилди. Мазкур анкета-сўровномада ЎзМУдан 88 нафар, СамДЧТИдан 118 нафар ва ЖизДПИдан 137 нафар талабалар иштирок этилди (1-жадвалга қаранг):

1-жадвал

ОМЛ талабаларининг анкета сўровномада экспериментал танлама миқдори

№	ОМЛ	Босқичлар	Дастлабки сўровнома	
			ТГ	НГ
1.	ЎзМУ	1-босқич	15	13
		2-босқич	11	6
		3-босқич	13	11
		4-босқич	12	7
	ЖАМИ		51	37
2.	СамДЧТИ	1-босқич	17	16
		2-босқич	13	12
		3-босқич	14	11
		4-босқич	15	9
	ЖАМИ		61	57
3.	ЖизДПИ	1-босқич	20	20
		2-босқич	18	18
		3-босқич	19	20
		4-босқич	11	11

	ЖАМИ		68	69
--	------	--	----	----

2020-2021 ўқув йилида тажриба бошида ЎзМУдан 51-нафари тажриба гуруҳларида ва 37-нафари назорат гуруҳларида, СамДЧТИдан 59-нафари тажриба гуруҳларида ва 48-нафари назорат гуруҳларида ҳамда ЖизДПИдан 68-нафари тажриба гуруҳларида ва 69-

нафари назорат гуруҳларида талабалар иштирок этди. Мазкур ўқув йилида дастлабки тестда жами тажриба гуруҳларида 178 нафар, назорат гуруҳларида эса 154 нафар талабалар тажриба-синовда қатнашди (2-жадвалга қаранг):

2-жадвал

ОТМ талабаларининг дастлабки тестда экспериментал танлама миқдори

№	ОТМ	Боскичлар								Жами	
		1-боскич		2-боскич		3-боскич		4-боскич			
		ТГ	НГ	ТГ	НГ	ТГ	НГ	ТГ	НГ	ТГ	НГ
1.	ЎзМУ	15	13	11	6	13	11	12	7	51	37
2.	СамДЧТИ	17	16	13	12	14	11	15	9	59	48
3.	ЖизДПИ	20	20	18	18	19	20	11	11	68	69

2020-2021 ўқув йилида тажриба якунида ЎзМУдан 48-нафари тажриба гуруҳларида ва 36-нафари назорат гуруҳларида, СамДЧТИдан 55-нафари тажриба гуруҳларида ва 45-нафари назорат гуруҳларида ҳамда ЖизДПИдан 65-нафари тажриба гуруҳларида ва 65-

нафари назорат гуруҳларида талабалар иштирок этди. Мазкур ўқув йилида якуний тестда жами тажриба гуруҳларида 168 нафар, назорат гуруҳларида эса 146 нафар талабалар тажриба-синовда қатнашди (3-жадвалга қаранг):

3-жадвал

ОТМ талабаларининг якуний тестда экспериментал танлама миқдори

№	ОТМ	Боскичлар								Жами	
		1-боскич		2-боскич		3-боскич		4-боскич			
		ТГ	НГ	ТГ	НГ	ТГ	НГ	ТГ	НГ	ТГ	НГ
1.	ЎзМУ	13	13	10	6	13	10	12	7	48	36
2.	СамДЧТИ	16	16	12	10	13	10	14	9	55	45
3.	ЖизДПИ	19	19	17	17	18	18	11	11	65	65

Оммавий очик онлайн курслардан бирини танлаш жараёнида жами 178 нафар талабалар иштирок этилди (4-жадвалга қаранг):

4-жадвал

Оммавий очик онлайн курс лардан танлаш жараёнида экспериментал танлама миқдори

№	ОТМ	Сони	ОООК					
			MIT Open Course Ware(OCW)	Coursera	EdX онлайн очик курси	Khan академияси курслари	INTUIT онлайн очик курси	Бошқа курс
1.	ЎзМУ	51	12	12	8	10	4	5
2.	СамДЧТИ	59	15	14	4	11	7	8
3.	ЖизДПИ	68	18	17	6	12	7	8

Танлаб олган оммавий очик онлайн курслар тизимидан рўйхатдан ўтиш жараёнида жами 178 нафар талабалар иштирок этилди (5-жадвалга қаранг):

5-жадвал

Оммавий очик онлайн курс лар тизимидан рўйхатдан ўтиш жараёнида экспериментал танлама миқдори

№	ОТМ	Сони	ОООКка рўйхатдан ўтиш	Курсга ёзилиш	Бошқа ишлар
1.	ЎзМУ	51	45	25	
2.	СамДЧТИ	59	48	35	
3.	ЖизДПИ	68	55	32	

Педагогик тажриба-синов ишлари давомида тажриба гуруҳларининг ОООК бўйича топшириқлар натижаларида ёзилган курснинг услубий таъминоти 3 та онлайн курслар асосида ўрганилди. ЎзМУдан жами 12 нафар, СамДЧТИдан 15 нафар ва ЖизДПИдан 18 нафар талабалар MIT Open Course Ware(OCW) танлаган бўлиб, Ware(OCW) курси Массачусетс технология институтининг барча курсларида бепул кириш материалларини нашр этиш лойиҳасидир. Нашр қилинган материалларга дарс режалари, маъруза матнлари, уйга вазибалар, имтиҳон саволлари киради. Маърузаларнинг видеоёзувлари баъзи курслар учун мавжуд. Шу билан

курснинг давомийлиги мавжуд. Айрим курслар 3-4 соат рус тилида қолган асосий қисми инглиз тилида субтитрлари билан давом этади. MIT маъмурияти ва ўқитувчилари OCW институтдаги масофавий ўқитиш дастури эмас, балки маълум бир фаннинг маълум бир вақтда қандай ўқитилганлиги ҳақидаги статистик тасаввур эканлигини таъкидламоқда. Лойиҳа фойдаланувчиларга сертификатлар ва дипломлар бермайди ва институт ходимлари билан боғланиш имкониятини бермайди.

ЎзМУнинг тажриба гуруҳидан 12 та нафар, СамДЧТИнинг 14 нафар ҳамда ЖизДПИнинг 17 нафар талабалари Coursera курсини танлаган. Coursera – бу

Стенфорд университети компьютер фанлари профессорлари Endryu Ng ва Dafne Kolleg томонидан асос солинган улкан онлайн таълим лойиҳаси бўлиб, унинг доирасида Интернетда ўқув материалларини онлайн курслар тўплами шаклида нашр этиш лойиҳаси мавжуд. Лойиҳа тизимдаги билимларнинг турли соҳаларида дарсларни нашр этадиган ва ўтказадиган университетлар билан ҳамкорлик қилади. Талабалар курсларни ўтайдилар, бошқа талабалар билан мулоқот қиладилар, тестлар ва имтиҳонларни тўғридан-тўғри Coursera веб-сайтида топширадилар, шунингдек iPhone va Android учун расмий мобиль дастури тарқатилади. Лойиҳа физика, муҳандислик, гуманитар ва санъат, тиббиёт, биология, математика, информатика, иқтисод ва бизнес курсларини ўз ичига олади. Курслар давомийлиги олти ҳафтадан ўн ҳафтагача, ҳафтасига 1-2 соатлик видео маърузалар бўлиб, топшириқлар, ҳафталик машқлар ва баъзан якуний лойиҳа ёки имтиҳонни ўз ичига олади. Академик Earth каби лойиҳалардан фарқли ўлароқ, лойиҳада индивидуал маърузалар эмас, балки субтитрлар, матнли ёзувлар, уй вазифалари, тестлар ва якуний имтиҳонлар билан видео маърузаларни ўз ичига олган тўлиқ курслар мавжуд. Курсларга кириш вақти чекланган, ҳар бир уй вазифаси ёки тест фақат маълум бир вақт ичида бажарилиши керак. Курс охирида оралиқ топшириқлар ва якуний имтиҳон муваффақиятли бажарилиши шарт билан талабага бажарилганлиги тўғрисида гувоҳнома берилади. 2014 йилга келиб, курсларнинг аксарияти инглиз тилида,

хитой, испан, франсуз, рус, португал тилларида (ўндан ортик), бошқа тилларда бир нечта курслар мавжуд. Шу билан бирга, дунёнинг кўплаб тилларида субтитрлар фаол равишда қўшилади, улар тингловчилар томонидан ихтиёрий равишда яратилади. Рус тилида субтитрлар яратиш учун "Translate Coursera" лойиҳаси бошланди, унда 2015 йил бошида 15 минг иштирокчи рўйхатдан ўтказилди ва 30 та курс таржима қилинди.

Учинчи ўринда танлов бўйича Khan akademiyasi курси бўлиб, 10 нафар ЎзМУ талабаси, 11 нафар талаба СамДЧТИдан ва 12 нафар талаба ЖизДПИдан ушбу курсни танлади. Мазкур академия 2008 йилда MIT ва Гарвард битирувчиси Salmon Хоп томонидан ташкил этилган ноғижорат таълим ташкилотидир. Академия веб-сайтида математика, тарих, соғлиқни сақлаш ва тиббиёт, молия, физика, кимё, биология, астрономия, иқтисод, космология, органик кимё, Америка фуқаролиги, санъат тарихи, макро ва микроиқтисодиёт бўйича 4200 дан ортик бепул микроэлектрлар тўпламига кириш имконияти мавжуд фан. Маърузалар инглиз тилида олиб борилади, кўнгилчилар томонидан қўллаб-қувватланадиган маърузаларни бошқа тилларга таржима қилиш лойиҳаси мавжуд. Khan академияси ўқитувчиларга таълим олувчилар билимидаги бўшлиқларни аниқлашда ва ҳар бир талаба учун индивидуал режани тузишда ёрдам беради. ОООКлардаги билим соҳаларини танлай олиш жараёнида жами 178 нафар талабалар иштирок этилди (6-жадвалга қаранг):

6-жадвал

ОООКлардаги билим соҳаларини танлай олиш жараёнида экспериментал танлама миқдори

№	ОТМ	Сони	Гуманитар соҳа	Ижтимоий соҳа, иқтисод ва ҳуқуқ	Ишлаб чиқариш ва техник соҳа	Қишлоқ ва сув ҳўжаллиги	Соғлиқни сақлаш ва ижтимоий таъминот	Хизматлар соҳаси	Бошқа маълумотлар
1.	ЎзМУ	51	41	2	6				2
2.	СамДЧТИ	59	51	5				1	2
3.	ЖизДПИ	68	62	3					3

Талабаларнинг SWOT-таҳлилни тўлдириш жараёнида жами 172 нафар талабалар иштирок этилди (7-жадвалга қаранг):

7-жадвал

ОТМ талабаларининг SWOT-таҳлилни тўлдириш жараёнида экспериментал танлама миқдори

№	ОТМ	Сони	S	W	O	T
1.	ЎзМУ	49	13	16	10	7
2.	СамДЧТИ	57	14	15	11	8
3.	ЖизДПИ	66	14	16	10	6

ОООКлар таҳлили бўйича VEN диаграммасини тўлдириш жараёнида жами 168 нафар талабалар иштирок этилди (8-жадвалга қаранг):

8-жадвал

ОТМ талабаларининг VEN диаграммасини тўлдириш жараёнида экспериментал танлама миқдори

№	ОТМ	Сони	1-курс номи мавжуд	2-курс номи мавжуд	Фарқли томонларини англаш	Ўхшаш томонларини англаш
1.	ЎзМУ	48	Coursera	MIT Open Course Ware(OCW)	2	4
2.	СамДЧТИ	55	Coursera	MIT Open Course	3	4

				Ware(OCW)		
3.	ЖизДПИ	65	Coursera	MIT Open Course Ware(OCW)	3	3

ОООКлардан фойдаланишда дуч келинган қийинчиликлар куйидагилардан иборат:

ҳар бир талаба аудиториясини ўқитиш қийинчиликлари, таълим даражаси, шунингдек, миллий ва маданий хусусиятлари билан фарқланиши;

талабалар билан юзма-юз мулоқотнинг йўқлиги;

ўқувчилар ишини баҳолашнинг чекланган имкониятлари (юзлаб ва минглаб одамлар бир вақтнинг ўзида ООКларда ўқишлари мумкин экан, уларнинг таълим ишларини ўқитувчи томонидан текшириш мумкин эмас, автоматик равишда амалга оширилиши);

анъанавий билан таққослаганда тизимнинг номукамаллиги (талабаларнинг пасивлиги, педагогик стратегиялардаги чекловлар ва муваффақият кўрсаткичларининг ўзига хос эмаслиги анъанавий машғулотлар учун, масалан, курс охирида талабалар мазмунини тежаш);

курсни яратиш ва таълим жараёнига (репетиторлик ва бошқарув) ҳамроҳлик қилишда қўшимча ёрдам форумда ўзаро ҳамкорлик, дарс ишланмасида техник ёрдам, аудиовизуал ва интерфаол материаллар яратиш);

онлайн курснинг белгиланган шартлари, семестр шартларига мос келмаслиги.

Мустақил таълим жараёнида ООКлардан фойдаланишдаги қийинчиликлар консептлаштириш, “Идрок харитаси” ва мнемотехник методлар ёрдамида бартараф этилди.

Таъриба-синовни ташкиллаштиришда тадқиқотчи тадқиқ этилаётган педагогик жараёнга қуйидаги тадбирлар амалга оширилди: мустақил таълим жараёнида инглиз тилини ўқитишда оммавий очик онлайн курслардан фойдаланиш мақсадида ОТМларида шарт-шароитлар яратилди. Таъриба-синов ишлари жараёнида мустақил таълим жараёнида инглиз тилини ўқитишда оммавий очик онлайн курслардан фойдаланиш шакллари ва методларининг самарадорлик кўрсаткичларини тизимли равишда таъриба ва назорат гуруҳларида аниқланиб, қайд этилди. Педагогик ҳодисаларни амалга ошириш жараёнлари аниқ тавсифлаб олиб борилди.

Таъриба-синов дастурида белгиланган машғулотларни ташкил этиш ва ўтказишда мустақил таълим жараёнида инглиз тилини ўқитишда оммавий очик онлайн курслардан фойдаланишнинг назарий таҳлили бўйича белгиланди. Таъриба-синов ишларини статистик таҳлил қилишда бир қанча статистик усуллар мавжуд. Шулардан бири **Фишер** статистикасидир. Бу статистик мезонда ишлатилувчи қуйидаги статистик танланмаларни киритамиз. Таъриба ва назорат гуруҳларининг ўзлаштиришларини таққослаш мақсадида гуруҳларда

$$\bar{x} = \frac{\sum x_i m_i}{N}$$

ўзлаштириш баҳосининг ўртача қиймати $\bar{x}$ деб олинди. Бу ерда x_i – ўзлаштириш кўрсаткичи (баҳо қиймати) бўлиб, улар 3-қуйи даража, 4-ўрта даража, 5-юқори даража қийматларни қабул қилади. m_j – баҳоларнинг такрорланишлар сони, N – таърибада иштирок этаётган ўқувчилар сони. Таъриба-синовни ўрқазиш жойи ва вақти 2020-2021 ўқув йилида 3 та ОТМларида таъриба-синов ишлари амалга оширилди.

Ўтказилиши режалаштирилган таъриба-синов муддати ва ўқув материали миқдори 2020-2021 учун белгиланди. Шунингдек, педагогик таъриба-синов ишларини олиб бориш дастури бўйича ОТМларининг таъриба гуруҳларида 2020-2021 ўқув йилида дастлабки ва

яқуний тест Самарқанд вилоятидаги таъриба майдончасида тадқиқотчи томонидан олиб борилди. Педагогик таъриба-синовни олиб бориш дастурида таъриба-синов машғулотлари кетма-кет ишлаб чиқилди ҳамда кўрсатилган мавзулар фан ўқитувчилари ёрдамида ўтказилди. ООКларни аниқлашнинг методик таъминоти қуйидаги босқичларда тайёрланди ва иловаларда берилди:

педагогик таъриба-синов дастурини ишлаб чиқиш;

мустақил таълим жараёнида инглиз тилини

ўқитишда оммавий очик онлайн курслардан фойдаланишга оид материалларни танлаш;

интерфаол методлар топшириқларини ишлаб чиқиш.

Педагогик таъриба-синовнинг ташкилий таъминоти диссертацияда илгари сурилган илмий янгиллини амалиётда синаб кўриш, шарт-шароитларни аниқлаш, таълим муассасаси томонидан тадқиқот ишини муҳокама этиш жараёнлари, таъриба-синовни ташкил этиш ва яқунланишини расмийлаштириш ҳамда тадқиқот ишида олинган натижаларни таълим тизимига жорий этиш юзасидан амалий-методик тавсиялар ишлаб чиқишга асосланди.

Педагогик таъриба-синовнинг амалий босқичида мустақил таълим жараёнида инглиз тилини ўқитишда оммавий очик онлайн курслардан фойдаланишнинг таъкидловчи, шакллантирувчи ҳамда назорат қилувчи бўлиб, малака ошириш гуруҳларида параллел ва аралаш олиб борилди. Таъриба-синов материаллари мустақил таълим жараёнида инглиз тилини ўқитишда оммавий очик онлайн курслардан фойдаланиш мақсадида қуйидагилар ишлаб чиқилди:

анкета-сўровнома;

дастлабки ва яқуний тест топшириқлари;

ОООКлар бўйича топшириқлар;

SWOT-таҳлил методи топшириқлари;

VEN диаграммаси методи топшириқлари.

Педагогик таъриба-синов ишлари натижаларининг статистик таҳлили қуйидагилар асосида ўрганилди:

1. Таъриба ва назорат гуруҳларининг анкета-сўров натижалари.

2. Таъриба ва назорат гуруҳларининг дастлабки тест натижалари.

3. Таъриба ва назорат гуруҳларининг яқуний тест натижалари.

4. Таъриба гуруҳларининг ООК бўйича топшириқлар натижалари.

5. Таъриба гуруҳларининг SWOT таҳлил натижалари.

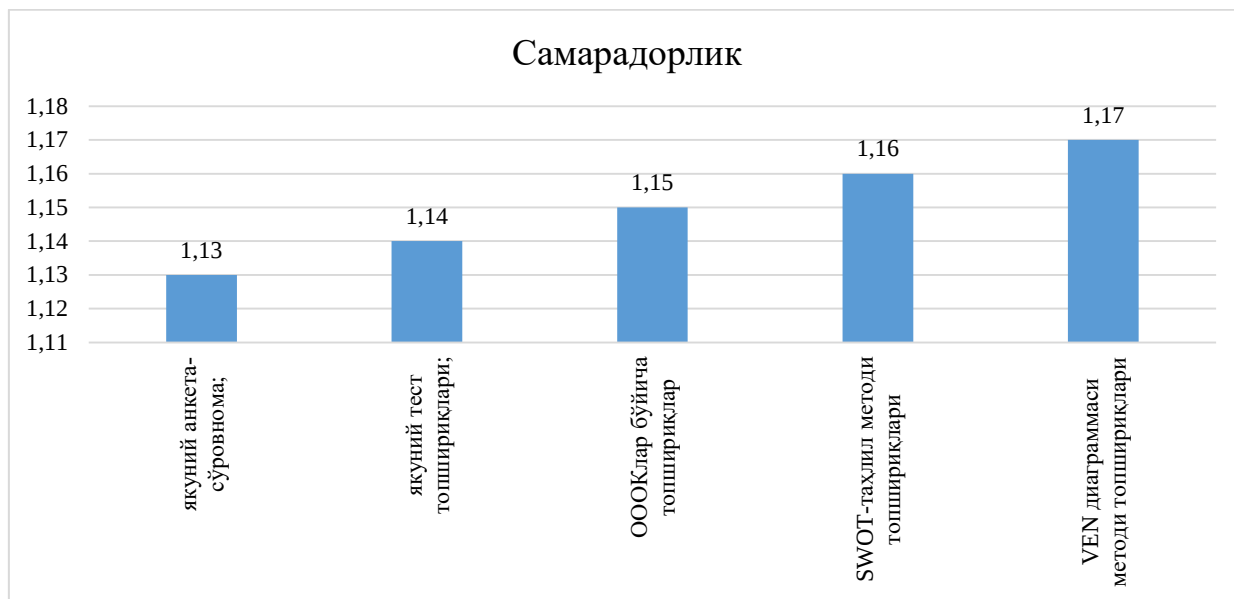
6. Таъриба гуруҳларининг VEN диаграммаси натижалари.

Дастлабки анкета сўровларида қониқарсиз натижаларга таъриба гуруҳларида 17.4% ни, назорат гуруҳларида эса 16.9% ни ташкил этди. Бу эса таъриба-синов ишларидан олдин ўтказилган анкета соволларида жавоб беришда муаммолар борлигини кўрсатади.

Дастлабки тест натижаларидан ҳам таъриба ва назорат гуруҳларидаги натижалар таққосланганда аъло даражада ўзлаштирилган талабалар сони мос равишда 6.7 ва 6.5 фоизни, яхши даражадаги ўзлаштирувчилар 25.3 ва 26.0%ни ўрта даражадаги ўзлаштирувчилар эса 50.0 ва 49.4%ни ташкил этган бўлса, қониқарсиз даражадаги ўзлаштирувчилар 18.0 ва 18.2 фоизни ташкил этиши танлаб олинган гуруҳларнинг билим даражалари деярли бир хиллигини билдирди.

Ана шундан сўнг тажриба-синов ишлари тадқиқотда илгари сурилган ғоялар асосида иш олиб борилиб, тажриба сўнгидagi 5 турдаги топшириқлар бўйича натижалар олинди.

Ушбу топшириқларнинг умумлашган ҳолдаги самарадорлик кўрсаткичлари қуйидаги диаграммада келтирилди (1-расмга қаранг):

1-расм. Топшириқларнинг умумлашган ҳолдаги самарадорлик кўрсаткичлари

Ушбу статистик ҳисоблар ва топшириқларнинг бажариши бўйича тадқиқотчи томонидан тажриба-синов дастурида илгари сурилган мустақил таълим жараёнида инглиз тилини ўқитишда оммавий очик онлайн курслардан фойдаланиш самарадорлиги ўртача 15% га юқори эканлиги статистик усуллар орқали исботланди.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Хулоса қилиб айтганда, SWOT-таҳлил методини лойиҳалаштиришда қуйидагиларга эътибор қаратилади:

Танланган тажриба-синов майдончаси натижалари 2020-2021 ўқув йили тажриба-синов натижалари бўйича аниқланди. Танланган тажриба-синов жараёни олиб борилган муассасаларнинг тажриба натижалари таққосланиши ва таҳлил қилиниши педагогик тажриба-синов дастурининг ишлаб чиқиши талаб қилди. Таъкидланган методлардан фойдаланиб, эгалланадиган назарий билим, амалий кўникма ва малакалар (БКМ) элементлари номи, ҳажми, мазмунининг аниқланиши талабаларни таклиф қилинган мезон асосида баҳоланиши таъкидлади.

Педагогик тажриба-синов натижалари талабаларнинг билим сифати кўрсаткичларининг орттишини ва тавсия этилаётган ўқитиш методикасининг самарали эканлигини тажриба-синов майдончаларида тасдиқлади.

Олинган натижалардан ўқитиш самарадорлигини баҳолаш мезони бирдан катталиги ва билиш даражасини баҳолаш мезони нолдан катталигини кўриш мумкин. Бундан маълумки, якуний босқичдаги ўзлаштириш дастлабки босқичдаги ўзлаштиришдан юқори эканлиги исботланди.

Педагогик тажриба-синов натижалари талабаларнинг билим сифати кўрсаткичларининг орттишини ва тавсия этилаётган ўқитиш методикасининг самарали эканлигини математик статистик усуллар ва солиштирма таҳлиллар асосида исботланди.

Педагогик тажриба-синов олиб бориш учун тадқиқотчи томонидан тажриба-синов дастури мустақил таълим жараёнида инглиз тилини ўқитишда оммавий очик онлайн курслардан фойдаланишни аниқлаш кетма-кетлиги сифатида белгилаб чиқилган бўлиб, унинг вазифалари таълимий, тарбиявий ва ривожлантирувчи мақсадлар асосида дастурда тажриба-синов ишлари босқичлари, унинг қисмлари, оралик натижалар ҳамда уларга эришиш кетма-кетлиги белгилаб олинган. Педагогик тажриба-синов ишлари мустақил таълим жараёнида инглиз тилини ўқитишда оммавий очик онлайн курслардан фойдаланишни аниқлаш юзасидан педагогик тажриба-синовни ўтказиш дастури ишлаб чиқилди. Мазкур дастур асосида мустақил таълим жараёнида инглиз тилини ўқитишда оммавий очик онлайн курслардан фойдаланиш амалга оширилди. 2020-2021 ўқув йили билан таққослаганда ўртача ўзлаштириш кўрсаткичлари баҳоларга нисбатан самарадорлик 13% дан 17% га ортганлигини кўриш мумкин.

Педагогик тажриба-синов ишлари натижалари бўйича қуйидаги тавсиялар ишлаб чиқилди:

ОООКлар бўйича топшириқлар банкини яратиш;
SWOT-таҳлил методи топшириқлари тўпламини ишлаб чиқиш;

VEN диаграммаси методи топшириқларини бошқа таълим йўналишларида оммалаштириш.

АДАБИЁТЛАР

1. SWOT-анализ. Электронный ресурс: <https://ru.wikipedia.org/wiki/SWOT-анализ>. Дата обращения: 21.03.21.
2. Голубков Е.П. SWOT-анализ: существующие методики и пути их совершенствования // Маркетинг в России и за рубежом. - №1. - 2013. Электронный ресурс: <https://dis.ru/library/531/33560/>. Дата обращения: 21.03.2021.
3. Массовый открытый онлайн-курс. Электронный ресурс: https://ru.wikipedia.org/wiki/Массовый_открытый_онлайн-курс. Дата обращения: 14.03.2021.
4. Таълимда илғор АКТ. Ўқув-услугий мажмуа. – Тошкент, 2017. – 171 б.

5. Титова С.В. МООК в российском образовании // Высшее образование в России, 2015. № 12. С. 145-149.
6. Чарушников В. E-learning: плюсы и минусы // Высшее образование в России, 2008. – № 12. – С. 115.
7. Юсупова Ф.Э., Солижонova М.О. Симуляторы в образовательном процессе. Электронный ресурс: <https://cyberleninka.ru/article/n/simulyatory-v-obrazovatelnom-protsesse>. Дата обращения: 14.03.2021.
8. Хамидов В.С., Сирожиддинов К.И., Умархонов Н.И., Исмоилов К.А., Турсунбоев Х.Е., Абдуллаев З.С. Электрон таълим мухитида касбий компетентликни такомиллаштириш. Монография. – Тошкент, 2018. – 118 б.
9. Ҳамдамова М.З. Оммавий очик онлайн курслариннг назарий аҳамияти // Оммавий очик онлайн курсларини яратиш назарияси ва амалиёти: Респ. конф. материал. тўп. – Урган, 2020. – 114 б.

Ikromjon YAKUBJONOV,
Qo'qon davlat pedagogika institute dotsenti
E-mail: rakhimova.80@bk.ru

THE INFLUENCE OF PHYSICAL EDUCATION ON THE MENTAL DEVELOPMENT OF A PERSON

Abstract

The article discusses the basics of a healthy lifestyle and adaptation of students to mental stress. Physical activity is presented as the main factor contributing to the improvement of students' mental abilities in the process of studying in higher educational institutions.

Key words: health, motor activity, mental abilities, physical exercises, emotional stress, positive influence.

ВЛИЯНИЕ ЗАНЯТИЙ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРОЙ НА ПСИХИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ЧЕЛОВЕКА

Аннотация

В статье рассматриваются основы здорового образа жизни и адаптации учащихся к умственной нагрузке. Физическая активность представлена как основной фактор, способствующий улучшению умственных способностей учащихся в процессе обучения в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: здоровье, двигательная активность, умственные способности, физические упражнения, эмоциональное напряжение, положительное влияние.

JISMONIY TARBIYA MASHG'ULOTLARINING INSON AQLIY RIVOJLANISHIGA TA'SIRI

Annotatsiya

Maqolada sog'lom turmush tarzi asoslari va talabalarining aqliy yukiga moslashuvi ko'rib chiqiladi. Jismoniy faoliyat talabalarining Oliy o'quv yurtlarida o'qitish jarayonida aqliy qobiliyatini yaxshilashga yordam beradigan asosiy omil sifatida taqdim etiladi.

Kalit so'zlar: sog'liqni saqlash, vosita faoliyati, aqliy qobiliyat, jismoniy mashqlar, hissiy stress, ijobiy ta'sir.

Kirish. Salomatlik-eng muhim qadriyat. Yaxshi sog'liq-bu shaxsning ijtimoiy va biologik funktsiyalarini bajarishi uchun zarur asosdir. Yangi materiallarni samarali o'zlashtirish muammosi-oliy o'quv yurtlarida tahsil olayotgan talabalarga duch keladigan asosiy muammolardan biri, yuqori hissiy stress fonida yuzaga keladigan faoliyatning yangi sharoitlarida adaptiv imkoniyatlarning kuchayishi fonida, yangi maxsus ma'lumotlarning katta miqdori bilan tanishish, avitaminoz va gipodinamiya sharoitida kuchlanish nafas olish, yurak-qon tomir tizimlari va boshqa organlar va tizimlardagi turli xil o'zgarishlarni keltirib chiqaradi, bu esa ortiqcha ish va sog'liq muammolariga olib keladi.

Psixofiziologik va ijtimoiy-psixologik komponentni o'z ichiga olgan turli jihatlarida ta'lim yukini o'rganish ilmiy tadqiqotlarning talab qilinadigan yo'nalishi hisoblanadi[1].

Aqliy yuklarga moslashish mexanizmlarini shakllantirish va takomillashtirish shartlaridan biri vosita harakati bo'lib, u optimallashtiruvchi va noqulay omil sifatida harakat qilishi mumkin — bu irratsional ravishda qo'llanilishi bilan jismoniy faoliyat tananing turli funktsiyalarini qayta tiklashga, aqliy qobiliyatiga, e'tiboriga, operatsion fikrlashga, qayta ishlangan ma'lumotlarning hajmiga ta'sir qiladi.

Adabiyotlar tahlili. (Literature review).

Sportchining tanasi atrof-muhit bilan bog'liq emas. Jismoniy yukning omillaridan biri va u ma'lum bir o'zgarish mashqlarida ritmik ravishda takrorlanishi kerak. Akademik V. V. Parin, vaqtinchalik rivojlanish va organizmni o'z-o'zini yangilash algoritmlarini bilish, uning organlari va tizimlarini optimal faoliyat rejimini yaratish, katta o'quv yuklariga moslashish jarayonida insonning funktsional holatini moslashtirish va prognozlash muammolarini hal qilish uchun zarur deb hisoblagi. Tanlov natijalari biorhythms tufayli hal qiluvchi bo'lishi mumkin emas. Yuqori o'rin, rekord, birinchi navbatda, to'g'ri qurilgan ta'lim tizimining samarasidir. Sport

amaliyotida qo'llaniladigan bioritmologiya muammosi, birinchi navbatda, sportchini allaqachon ma'lum bo'lgan va taxmin qilingan biologik ritmlarning har qanday bosqichida to'g'ri kun va soatda eng yuqori tayyorgarlikka olib keladigan ta'limni qurishning optimal shakllarini ishlab chiqishdan iborat. Talaba shaxsiyatining muhim xususiyati uning aql-zakovatidir. Razvedka fikrlash qobiliyati, oqilona bilimdir. Zakovat aqliy qobiliyatlarni ifodalaydi, uning shakllanishi va rivojlanishi hayot davomida sodir bo'ladi, lekin asosan maktabda o'quvchiligi va talabalik yillarida namoyon bo'ladi. Optimal tanlangan vosita faoliyati rejimi, jismoniy mashqlar, aqliy jarayonlarga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, kuchli intellektual faoliyatga aqliy qarshilikni shakllantiradi. Buning uchun optimal vaqt va intensivlikning jismoniy mashqlarini bajarish kerak, bu ularning aqliy qobiliyatini oshirishga olib keladi[2].

Tadqiqot metodologiyasi. (Research Methodology).

Har qanday vosita faoliyati organizmdagi metabolik jarayonlarning oshishiga olib keladi. Optimal tanlangan yuklar aqliy va jismoniy samaradorlikni oshiradi. Shu bilan birga, intellektual va jismoniy faoliyatning hajmi va intensivligida sezilarli o'sishi odamlarda tez charchashga va mehnat samaradorligining pasayishiga olib keladi. Shu bilan birga, axborotni qayta ishlash tezligi sekinlashadi, xotira buzilishi va nazariy materiallarni assimilyatsiya qiladi. Charchoqning paydo bo'lishi tananing haddan tashqari kuchlanishining boshlanishi haqida ogohlantiruvchi signaldir.

Ko'pgina tadqiqotchilar vosita faoliyati va aqliy qobiliyatlari o'rtasidagi munosabatlarning turli jihatlarini o'rganish bo'yicha ish olib boradilar. Shu bilan birga, insonning intellektual faoliyati eng yuqori darajaga yetgan vosita faoliyatining maqbul darajasi hali aniqlanmagan. Ushbu faolligining pasayishi bilan metabolism va mushak retseptorlari orqali miyaga kiradigan ma'lumotlar kamayadi, bu miyaning tartibga soluvchi funktsiyasini buzadi va barcha

organlarning ishiga ta'sir qiladi. Shunday qilib, nafas olish va yurak-qon tomir tizimlarining funktsiyasini rag'batlantirish orqali mushaklarning buzilishining oldini olish uchun faqat mushak-skelet tizimini ishlab chiqish o'sib borayotgan organizmning normal o'sishi va rivojlanishi uchun sharoit yaratishi mumkin[3].

Miyaning samarali faoliyati, tananing deyarli yarmi mushaklardan iborat bo'lgan turli xil tizimlardan doimiy ravishda impulslarni qabul qilishi kerak. Mushaklar ishi tufayli miyaga juda ko'p sonli nerv impulslari kiradi, uni boyitadi va uni samarali holatda saqlaydi. Tanadagi intellektual faoliyatni amalga oshirish vaqtida skelet mushaklarining kuchlanishini aks ettiruvchi mushaklarning elektr faolligi kuchayadi. Miya yuki qanchalik katta bo'lsa va aqliy charchoq qanchalik kuchli bo'lsa, umumiy mushaklarning kuchlanishi yanada oshadi. Jismoniy faoliyatning intellektual faoliyat bilan aloqasi quyidagi qonunlarda namoyon bo'ladi. Tanadagi kuchli intellektual faoliyat vaqtida yuz ifodasi kontsentratsiyaga aylanadi, lablar qisqaradi va bu his-tuyg'ularni yanada yorqinroq va hal qilish qiyin bo'lgan vazifadir. Tanadagi biron bir organini assimilyatsiya qilish paytida, tizzaning qo'shilishini to'g'riylaydigan va taklanadigan mushaklar ongsiz ravishda kamayadi va kuchayadi. Buning sababi shundaki, qattiq mushaklardan Markaziy asab tizimiga o'tadigan impulslar miyaning ishini rag'batlantiradi, unga kerakli ohangni saqlashga yordam beradi.

Ularning faoliyati juda yaqindan e'tibor, his-tuyg'ular, nutq uchun mas'ul asab markazlari bilan bog'liq, chunki jismoniy harakat va muvofiqlashtirilgan harakatlar talab qilmaydigan harakatlar davomida, tez-tez, bo'yin va elka kamar, shuningdek, yuz va nutq apparati mushaklari muskullar qotirmang. Uzoq muddatli va intensiv yozish bilan stress asta-sekin barmoqlardan elkama-kamar va elkaning mushaklariga o'tadi. Asab tizimi miya yarim korteksini faollashtirishga va ish faoliyatini davom ettirishga intiladi. Bunday ishni uzoq vaqt davomida bajarish bunday ogohlantirishlarga moyil bo'lib, natijada inhibitsiya jarayoni boshlanadi, samaradorlikni pasaytiradi, chunki miya yarim korteksi davom etayotgan nerv stimulyatsiyasi bilan kurasha olmaydi va u butun mushak tizimiga tarqalib keta boshlaydi. Undan qutulish, mushaklarni ortiqcha stressdan ozod qilish jismoniy mashqlar, faol harakatlar yordamida amalga oshirilishi mumkin.

Miya va asab tizimining ishlashi juda uzoq vaqt davomida qo'llab-quvvatlanishi mumkin, muqobil kuchlanish va turli mushak guruhlarini ritmik, keyinchalik gevşeme va cho'zish bilan kamaytirish mumkin. Ushbu turdagi harakatlar yugurish, yurish, konkida uchishga xosdir. Samarali intellektual faoliyat uchun o'qimishli miya va o'qimishli tanadir, asab tizimining aqliy zo'riqlashlarni yengishga yordam beradigan mushaklardir. E'tibor, xotira, idrok ma'lumotlarini qayta ishlash faoliyati va barqarorligi bevosita tananing jismoniy tayyorgarlik darajasiga bog'liq. Ruhiy jarayonlarning oqimi tananing jismoniy xususiyatlariga bog'liq-chidamlilik, tezlik, kuch va boshqalar. Shunday qilib, intellektual faoliyat tugagunga qadar, jarayonda va undan keyin oqilona tanlangan jismoniy yuk miyaning ishlash intensivligiga bevosita ta'sir qiladi. Bunday vaziyatda muhim nuqta maksimal ishlash darajasiga eng yaxshi erishish mumkin bo'lgan vosita faoliyatining darajasini aniqlashdir. To'liq tiklanishning ta'siri faqat insonning jismoniy tayyorgarlik darajasiga mos keladigan yuklarning ma'lum bir darajasida bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, kichik jismoniy faoliyat sezilarli ta'sir ko'rsatmaydi. Haddan tashqari yuklar ortiqcha ishlashga va samaradorlikning sezilarli pasayishiga olib keladi[4].

Amalga oshirilgan ishlarni sarhisob qiladigan bo'lsak, intensiv jismoniy kuchlarning aqliy faoliyatiga ta'siri himoya jarayonlarini faollashtirishda namoyon bo'ladi, bu ularni o'qitish va aqliy qobiliyatini oshirishning muhim vositasidir.

Yurish, chopish, orqa bilan harakat qilish va h.k. kabi dinamik mashqlar miyada himoya-adaptiv jarayonlarning mexanizmlari va usullarini kengaytirishga yordam beradi. Xulosa qilib aytish mumkinki, umumiy rivojlanish darajasida jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanish kabi sog'liqni saqlash va umumiy jismoniy holatni yaxshilash usullari o'quvchilarning ilmiy ishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Biologik ritm tananing hayot sharoitlariga moslashishiga imkon beruvchi mexanizmdir. Faqat ushbu mexanizmning yaxshi ishlashi bilan mashg'ulotlarda yuk va dam olishning oqilona, maqsadga muvofiq rejimini yaratish mumkin. Biologik ritmlarni hisobga olish oqilona ovqatlanish, aqliy va jismoniy faoliyat, sportchining tanasini tiklashning farmakologik vositalaridan foydalanish uchun zarurdir. Faqat inson hayotining kundalik, ko'p kunlik, yillik va ko'p yillik ritmlarining namoyonlari haqida fikr yuritib, sportchini o'quv jarayonining barcha bosqichlarida tayyorlashni oqilona rejalashtirishingiz mumkin[6].

Tahlil va natija (Analysis and results). Inson tanasining o'z biologik ritmlarini va o'quv jarayonida ularning qonunlarini hisobga olish juda muhimdir. Biologik ritmlarning maqbul maqsadga muvofiqligi nafaqat ularning mustaqilligi bilan, balki tashqi ritmlarning ta'siri, shu jumladan, jismoniy faoliyatning ritmikligi uchun ma'lum bir moslashuvning qobiliyati bilan ham bog'liq. 9 dan 12 soatgacha va 16 dan 17 soatgacha bo'lgan davrda amalga oshiriladigan eng samarali mashqlar. Biroq, musobaqalar ko'pincha noqulay soatlarda belgilanadi. Biroq, bu holda siz kunning qulay soatlarida mashq qilishingiz kerak va musobaqadan oldin faqat 1-2 hafta oldin siz kelgusi chiqishlar uchun treningni o'tkazishingiz mumkin. Shuni ta'kidlash kerakki, treningning maqsadi-eng yuqori ko'rsatkichga erishish va maxsus og'ir yukning eng katta ta'siri, agar u tananing optimal his qilish soatlarida taklif etilsa bo'ladi.

Inson-tashqi chastotali ta'sirlar (sportdagi jismoniy faoliyat) ta'siri ostida rezonans javob berishi mumkin bo'lgan murakkab tartibga solingan tizimi. Biologik rezonans biosistemadagi salinimlarning amplitudun keskin ortishi bo'lib, tashqaridan taklif qilingan majburiy salinimda, tizim o'zi asta-sekin yaqinlashib kelayotgan chastota bilan bog'liq. Tananing o'zida mavjud bo'lgan chastotalar eng ko'p qabul qilinadi[7].

Insonning biologik soatlari tabiiy ichki ritmlarga moslashtirilishi va ularni tashqi muhitning tegishli ritmlariga moslashtirishi kerak, ulardan biri jismoniy yuk bo'lib, ritmik ravishda takrorlanadigan ta'lim effektlari bilan qurilgan bo'lishi kerak. Hozirgi vaqtda o'quv jarayoni tashkil etilgan ko'plab tarkibiy qismlar o'z chegaralariga yetdi. O'quv jarayonini sifatli takomillashtirish hisobiga sport yutuqlarining o'sishi uchun zaxiralarni izlash kerak edi. Bunday zaxiralardan biri sportchilarning funktsional faoliyatida biologik ritmlarning qonunlarini qo'llashdir.

Sportni rivojlantirishning hozirgi darajasida o'quv jarayonini boshqarishning eng muhim omillaridan biri-sport yutuqlarini prognoz qilish, shuningdek, sportchining tanasining funktsional holatidir. O'qituvchi tomonidan mablag'lardan foydalanishga ilmiy yondoshish uchun asos inson biologik rivojlanishining qonunlari bo'lishi kerak. Tirik organizmda yuzaga keladigan turli fiziologik jarayonlarni tushunish va to'g'ri talqin qilish, shuningdek, biologik ritmlarning tabiatini bilmasdan ularni maqsadli boshqarish mumkin emas. Ritm-tirik organizmning asosiy xususiyati. Tana holatining o'zgarishi biologik ritmlarning namoyon bo'lishidir. Biologiyada ritm tushunchasi muhimdir. Barcha tirik mavjudotlar ichki ritmga ega. Bundan tashqari, butun yer sayyorasida va umuman kosmosda ritmik jarayonlar mavjud.

Xulosa (Conclusion/Recommendations). Ritmlar bir-biriga mos keladi. Ritmlarni sinxronlashtirishda tabiat ajoyib kamolotga erishdi. Eng keng tarqalgan gipotezaga ko'ra, tirik organizm mustaqil salinim tizimi. Bu tananing

atrof-muhitdagi davriy o'zgarishlarga muvaffaqiyatli moslashishiga imkon beradi. Faqat ritmik apparatni tashqi tebranishlar vaqtida sozlashi mumkin bo'lgan organizmlar omon qoldi. Tirik organizmlarda kuzatilgan ritmik tebranishlar kosmik va geofizik omillarning penetratsion xususiyatlarining doimiy ta'siri natijasidir. Funktsiyalarning o'zgarishi ularning

ishonchliligining asosiy shartlaridan biridir. Amaliy ishning katta shaxsiy tajribasi jismoniy tayyorgarlikning turli xil variantlari va inson tanasiga bo'lgan tizimi qonunlariga rioya qilish orqali tananing sun'iy ritmini "qo'llash" mumkinligini ko'rsatadi.

ADABIYOTLAR

1. Sh.M.Mirziyoev Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz.Toshkent "O'zbekiston" – 2017 y. – B. 24
2. Абаскалова Н. П. Теория и практика формирования здорового образа жизни учащихся и студентов в системе «школа — вуз»: автореф. докт. дис., Барнаул, 2004. — 148 с.
3. Агаджанян Н. А. Адаптация и резервы организма. -М.: ФК и С., 2005. — 176 с.
4. Булич Е. В. Физиолого-гигиеническая характеристика влияния занятий физическим воспитанием на умственную работоспособность и психоэмоциональную устойчивость студентов. Ученые записки — СГУ, 2011,- 320 с.
5. Almatov K.T. Ulg'ayish fiziologiyasi o'quv qo'llanma M.Ulug'bek nomidagi UzMU bosmoxonasi. T.2004
6. Sodiqov B.A Yosh fiziologiyasi va gigiyenasi o'quv qo'llanma Yangi asr avlodi 2009. –B. 124
7. SPORT AND EXERCISE PSYCHOLOGY The Key Concepts Second Edition
8. Ellis Cashmore First published 2002 This edition published 2008 by Routledge. –P. 45.